

ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK
KÖRÉBŐL

79.

SZABÓ DÁNIEL

A MAGYAR ÁLLÁSPONTOK
HELYE
A SZERBIÁVAL SZEMBENI
HADICÉLOK RENDSZERÉBEN
(1915—1918)

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

SZABÓ DÁNIEL
A MAGYAR ÁLLÁSPONTOK
HELYE
A SZERBIÁVAL SZEMBENI
HADICÉLOK
RENDSZERÉBEN
(1915 - 1918)

Értekezések
a történelmi tudományok
köréből 79.

„Fel Belgrádra! Fel Belgrádra!”
— kiáltotta Hašek Svejke, amikor Müllerné rokkantkocsiján a sorozó bizottság elé tolta. Szerbia megbüntetésének kérdése központi szerepet játszott a monarchiabeli háborús propagandában. Részben ezért, részben pedig a magyar uralkodó osztályok hagyományos balkáni politikája miatt a szerb kérdés állandóan foglalkoztatta a magyarországi politikusokat, s ugyanakkor visszatérően szerepelt a Monarchia, valamint a központi hatalmak hadicéljairól folytatott tárgyalásokon.

A szerző a Szerbiára vonatkozó megbeszélések, álláspontok ismertetéséből kiindulva tárja fel a központi hatalmakon belül a szövetségesek viszonyát egymáshoz; ugyanakkor tisztázza a magyar politikai vezetés befolyását és helyét e világháborús szövetségben belül.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

SZABÓ DÁNIEL

A MAGYAR ÁLLÁSPONTOK HELYE A SZERBIÁVAL SZEMBENI
HADICÉLOK RENDSZERÉBEN
(1915—1918)

ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SOROZAT

79.

SZERKESZTI

SPIRA GYÖRGY és SZŰCS JENŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

SZABÓ DÁNIEL

A MAGYAR ÁLLÁSPONTOK
HELYE A SZERBIÁVAL
SZEMBENI HADICÉLOK
RENDSZERÉBEN
(1915–1918)

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1976

SZABÓ DÁNIEL

A MAGYAR ÁLLÁSPONTOK
HELYE A SZERBIAVAL
SZEMBENI HADICÉLOK
RENDSZERÉBEN

(1915-1918)

ISBN 963 05 0907 5

© AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1976 • SZABÓ DÁNIEL

PRINTED IN HUNGARY

TARTALOM

Bevezetés	7
A szerbiai terület birtokbavételének időszaka	26
A Szerbiára vonatkozó magyar álláspontok	30
Politikai elképzelések	30
Gazdasági elképzelések	44
A Monarchia vezető köreiben folyó viták	50
A terület politikai jövőjének meghatározása	50
A határőrvidékek és telepítések tervei	60
A főkormányzóság kialakítása körüli vita	64
Az osztrák és a magyar gazdaság közötti vita	82
A főkormányzóság berendezkedése	87
Politikai igazgatás	87
Gazdasági igazgatás	96
A németekkel folytatott vita	110
A szerényebb követelések időszaka	122
A Szerbiára vonatkozó magyar álláspontok	123
Politikai elképzelések	123
Gazdasági elképzelések	133
Agrárius—merkantil ellentétek	136
A Monarchia vezető köreiben folyó viták	143
A főkormányzóság működése	146
A németekkel folytatott vita	155
A Monarchia belső átszervezési tervei és Szerbia	166
Befejezés	173
Rövidítések	180

BEVEZETÉS

Azzal, hogy 1867-ben a Habsburg-birodalom dualista struktúrájává vált, a magyar uralkodó osztályoknak is lehetőségük nyílt a birodalom külügyeibe való beleszólásra. A Monarchia fő politikai célkitűzése: nagyhatalmi súlyának fenntartása, esetleg növelése volt. Ez beleillett a magyar tervekbe is.

Közvetlenül a kiegyezés után Ausztria—Magyarország külpolitikájának vezetőit elsősorban a német kérdés foglalkoztatta; a porosz—osztrák háború revansának gondolata kisebb-nagyobb súllyal még meghatározó jellegű volt, ugyanakkor ezt az időszakot a balkáni nemzeti államok gyors fejlődése jellemezte. Ennek a Monarchia nagyhatalmi státusára gyakorolt hatását több osztrák—magyar politikus felismerte.

A Deák-párt külpolitikai koncepciójára — részben 1848 előtti örökségként — az oroszellenesség nyomta rá bélyegét. Ez a hagyományos koncepcionális forma azonban új tartalommal telt meg: most az oroszellenességet nem a cári önkényuralom liberális kritikája határozta meg (bár propagandaszinten csaknem mindig ezzel találkozhatunk), hanem az attól való félelem, hogy Oroszország segítségével a balkáni államok veszélyeztethetik nemcsak a Monarchia balkáni súlyát, hanem a birodalom területi integritását is.

Jelen dolgozatunkban nem tarthatjuk feladatunknak a Balkánra vonatkozó magyar külpolitikai felfogás ötvenéves fejlődésének végigkísérését, csak néhány pontot próbálunk megragadni, s ezeken a pontokon utalni a magyar és a birodalmi adminisztráció véleményének összefüggéseire.

Az 1870—1871-es porosz—francia háborút megelőzően Beust, a Monarchia külügyeinek első minisztere, Szerbiával kapcsolatosan pusztán jóindulatú politikát mutat, hogy megakadályozza a balkáni kis állam teljes csatlakozását Oroszországhoz.¹

¹ Charmatz, Richard: *Geschichte der auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jahrhundert*. Leipzig—Berlin 1918. I. k. 85.

Andrássy, a magyar miniszterelnök azonban aktívabb Balkán-politikára igyekszik rávenni Beustot. Amikor Obrenović Milan szerb fejedelmet meggyilkolják, Andrássy kifejti: „A Dunán inneni és túli szerb elemek kölcsönösen folyvást hatnak egymásra, és az egyetlen mód, hogy Szerbiának a hazai szerbekre való befolyását ellensúlyozzuk az, hogy mi viszont a saját befolyásunkat igyekszünk Szerbiában érvényesíteni.”²

A porosz—francia háború körül zajló vitákból is kiviláglik, hogy a magyar álláspont sokkal nagyobb súlyt fektet az orosz lépések figyelemmel kísérésére, mint a hivatalos külpolitikai vezetés. Az is nyilvánvalóvá válik, hogy a magyarok itt az orosz beavatkozástól elsősorban a balkáni helyzet számukra kedvezőtlenebb megváltoztatása miatt félnék.³

1871-ben már Beust is az aktívabb Balkán-politika híve lesz, s erre elsősorban a német lehetőségek végleges lezárulása, a német császárság létrejötte vezet. A Ferenc Józsefhez intézett május 18-i memorandumában kifejti: „Mivelhogy Ausztria terjeszkedése a jövőben emberi számítás szerint csak Keleten folyhat, és e terjeszkedés jelesül olyan irányban lenne kívánatos, amerre dalmáciai birtokunkat megfelelő mögöttes területtel erősíthetnénk.”⁴

Beustot Andrássy követi a külügyminiszteri székben, aki kénytelen saját külpolitikai koncepciójával ellentétben a konzervatív dinasztikus alapokon nyugvó külpolitikai vonalat követni, mivel felismeri: az adott pillanatban egy éles oroszellenességre építő politikával semmiféle eredményt nem lehet elérni.

Az Osztrák—Magyar Monarchia külpolitikájának következő próbaköve az 1875—1878-as balkáni válság. E válság során Andrássy és a magyar parlament között igen élessé válnak az ellentétek. A magyar politikusok úgy látják, hogy Andrássy teljesen az Oroszországgal való együttműködést választotta, s így szakított a „hagyományos” magyar külpolitikával. Andrássy politikája azonban nem tér el — mint azt Diószegi István kifejti — az őt bíráló parlament politikájától, csak szélesebb, nemzetközi méretekben gondolkodik. Ugyanúgy az orosz és a balkáni szláv összefogást tartja a legnagyobb veszélynek, csak ezen összefogás megakadályozására más eszközöket akar fel-

² Idézi Galántai József: *Az 1867-es kiegyezés*. Bp. 1967. 130.

³ Lásd erre Diószegi István: *Ausztria—Magyarország és a francia—porosz háború 1870—1871*. Bp. 1965. 23—24.

⁴ Uo. 248.

használni. Tudatában van annak a veszélynek, amely a Monarchia szláv lakosainak számbeli növekedésével jár, mégis Bosznia-Hercegovina annexióját tartja az egyetlen lehetséges kiútnak. Felismeri, hogy korábbi programja, Bosznia-Hercegovina Szerbiának való átengedése már nem vezet célra, mivel egy olyan nagy balkáni szláv államalakulatot hoznának így létre, amely orosz befolyás alatt állna. Így éppen azt valósítanák meg, aminek elkerülése a legfőbb cél.⁵

A nyolcvanas évek elején a Monarchia balkáni politikájában a balkáni államokkal való megegyezés taktikája játssza a fő szerepet. Ezt bizonyítja például az 1881-es Szerbiával kötött szerződés,⁶ ami Szerbiának Oroszországtól való távolodását és a Monarchiához való közeledését mutatja.

A nyolcvanas évek második felében a bolgár egység létrejötte mozgatja meg a Balkánt. Ha a Monarchia külpolitikai vezetése a Balkán nyugati felén való rendelkezés jogáért átengedné a keleti részeket Oroszországnak, akkor beleegyeznének abba, hogy a bolgár fejlődést a cári birodalom határozza meg, akár fegyveres erővel is. A magyar parlament azonban Tisza Kálmán vezetésével éles oroszellenes kampányt folytat, s tiltakozik az ellen, hogy Bulgáriát Oroszországnak engedjék át. A Szabadelvű Párt alkalmasnak látja az időpontot arra, hogy a balkáni versenytárrsal, Oroszországgal fegyveres erővel számoljanak le, s ezzel megszerezzék az egész Balkán feletti ellenőrzés jogát. A tényleges lehetőségek felismerése ezt a lépést megakadályozza, bár az is nyilvánvaló, hogy Oroszország sem akar háborút, s elláll a bulgáriai fegyveres beavatkozástól.⁷

A következő évek Balkán-politikájára, az úgynevezett „közvetlen Balkán-biztosítás” a jellemző. A balkáni államokkal kötött szövetségi szerződések megújítása, az itteni gazdasági életben való aktív részvétel tehát mind politikai, mind gazdasági eszközökkel annak biztosítása, hogy a balkáni szláv államok ne kapcsolódhassanak Oroszországhoz.⁸

A kilencvenes évek közepétől kezdve a kapcsolatok megszakadnak, s Szerbia egyre inkább oroszbarát politikát folytat. A Mo-

⁵ Diószegi István: *Ausztria—Magyarország és Bulgária a San Stefanó-i béke után. 1878—1879.* Bp. 13—14., 28—30.

⁶ Pribram, Alfred Francis: *The Secret Treaties of Austria-Hungary 1879—1914.* Cambridge 1920.

⁷ Diószegi István: *Az Osztrák—Magyar Monarchia külpolitikája.* (Diószegi István: *Hazánk és Európa.*) Bp. 1970. 273—276.

⁸ *Vita az első világháború előtti magyar tőkekiviteltől. Századok* 1948. 399.; *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank százéves története.* Bp. 1941. 116.; Pribram i. m. 137—139.

narchia külpolitikai vezetésében újra fellép az oroszokkal való egyezkedés politikája.⁹ A várható magyar reakció, a magyar parlament élénk tiltakozása azonban nem következik be. A magyar politikuskok a század végére külpolitikailag érdektelenebb, közömbösebb álláspontot foglalnak el. Ez azzal magyarázható, hogy a közjogi ellentétek kiélesedtek, s gyengült politikájuknak a Monarchiával való azonosulása. Így annak külpolitikáját is kevésbé tekintették sajátjuknak.¹⁰

Ausztria—Magyarország és Szerbia egyre élesebb politikai szembekerülését — amelyet először szerződésük meg nem újítása, majd az oroszbarát radikálisok szerbiai előnyomulása jelzett — az 1904-es szerb—bolgár egyezmény viszi el a törésgig. Goluchowski külügyminiszter felismeri, hogy e két balkáni állam szövetsége a török és az osztrák—magyar befolyásnak a Balkánról való kiszorítását szolgálja, s ezért megszakítja az osztrák—szerb kereskedelmi tárgyalásokat. Csak akkor hajlandó azokat folytatni, ha a szerb—bolgár vámegegyezményt a Monarchia követelései alapján átalakítják. A legfontosabb követelés: osztrák—magyar prioritás a szerb állami megrendeléseknél, elsősorban a hadianyagnál (gondoljunk csak a Škoda-ágyúkra). Mivel Szerbia nem teljesíti a követeléseket, 1906 júliusában megindul a vámháború, amellyel a Monarchia gazdasági téren szeretné térdre kényszeríteni Szerbiát.

A Habsburg-birodalom és Szerbia kereskedelmi kapcsolata mind ez ideig igen intenzív volt. A szerb kivitel 78,5%-a irányult a Monarchiába 1879 és 1888 között, s ez 1905-re összegszerűen megduplázódott, melynek a szerb kivitel a 88,8%-át tette ki. Ugyanezekben az években a szerb behozatal 90,5%-a Ausztria—Magyarországról származott. Ez ugyan 1905-re 60,04%-ra csökkent és összegszerűen is háromnegyedére zsugorodott össze, de még így is a Monarchia külkereskedelme játszotta a legfontosabb, meghatározó szerepet Szerbiában.¹¹

⁹ Pribram i. m. 189—191.

¹⁰ Diószegi i. m. 1970. 283—285.

¹¹ BH 1916. július 25. Magyarországi behozatalában a száza első éveiben Szerbia a harmadik helyet foglalta el, körülbelül 4%-kal. Ez természetesen igen alacsony számnak tűnik, de ha figyelembe vesszük, hogy a behozatal körülbelül $\frac{3}{4}$ -e Ausztriából származott, s hogy a második helyen álló Németország alig 2%-kal előzte meg Szerbiát (tehát beszállításai a szerbiainak másfélszeresére rúgtak), mégis figyelemre méltó. A kiszállításoknál azonban Szerbia nem szerepel az első hat között, vagyis nem éri el a 2%-ot. A budapesti német konzul 1905 és 1906-os jelentése. DZA Potsdam AA Nr. 6053 54/b és 55/b.

A „vámháborús térdre kényszerítés” nem sikerült. A szerb gazdaság, amely elsősorban a Monarchiával kereskedett, ekkor egyre több más hatalommal is kapcsolatba lépett. A franciák átveszik a hadianyag-szállítást: 1908-tól francia cégek 45 millió frank értékű hadianyagot szállítottak Szerbiába (ennek természetesen igen fontos politikai következményei is vannak). Az olaszok is jelentős árucserét bonyolítanak le, s a Monarchia szövetségese, Németország sem hagyja kihasználatlanul az itt feltáruló lehetőségeket: több üzemet alapítanak itt a németek, elsősorban mezőgazdasági termények feldolgozására, ezen kívül pedig sok szakembert küldenek a gazdaság minden ágába. Az államkölsönügyletekben is megjelenik a német tőke. 1910-ben a Berliner Handelsgesellschaft veszi át a 150 millió frankos államkölsön egynegyedét.¹² Ennek megfelelően a Monarchia természetesen háttérbe szorul a szerb gazdaságban. 1907-ben a szerb behozatalnak csak 36%-a jön a Habsburg-birodalomból, szemben a két évvel korábbi 60%-kal, a szerb kivitelnek pedig csupán 16%-a irányul Ausztria–Magyarországra, szemben a korábbi csaknem 90%-kal.¹³ Németország közben az 1905-ös 6%-kal szemben a szerb kivitel 22%-át fogadja.¹⁴

Így már 1906–1907-ben nyilvánvalóvá válik a vámháborús politika eredménytelensége. Aehrenthal, aki Goluchowskit követi a külügyminiszteri székben, meg akarja ezt szüntetni, de az osztrák és magyar agráriusok ellenállása akadályozza koncepciójának következetes megvalósításában, s természetes nem könnyű újra elfoglalni a szerb kereskedelemben a korábbi helyet, mivel azt másokkal töltötték be.

A Balkán-kérdés következő csomópontja az annexió válság. Az osztrák–magyar külpolitikában már Andrássy óta találkozik Bosznia–Hercegovina annexiójának követelésével, mint a balkáni nagy szláv államalakulat létrejötté megakadályozásának eszközével. 1878-ban a nemzetközi és a belpolitikai helyzet

¹² Galántai József: *Magyarország az első világháborúban* (1914–1918). Bp. 1974. 61. és *Vita*... 399.

¹³ Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. Bp. 1934. II. k. 177. Magyarország Szerbiából való behozatala már 1906-ban az előző évi $\frac{1}{4}$ -ére esett vissza. Az 1907-es Szerbiából való behozatal nem teszi ki az 1905-ös $\frac{1}{10}$ -ét sem. Lényeges, hogy 1906-ban a bulgáriai és romániai beszállítások is csökkentek, míg nőtt Ausztriáé, Boszniáé és Brit-Indiáé. 1907-ben Románia és Bulgária tovább csökkentik beszállításait, az Ausztriából, Angliából és Németországból beáramló áruk volume pedig nő. A budapesti német konzul 1908-as jelentése. DZA Potsdam AA Nr. 6531. 79.

¹⁴ Писарев, Ю. А.: *Сербия и Черногория в первой мировой войне*. Москва 1968. 180.

csak az adott terület okkupációját tette lehetővé. A XX. század elején Aehrenthal az, aki az eddigi terveket realizálja, felhasználva a kedvező nemzetközi feltételeket, elsősorban Oroszország legyengülését a távol-keleti orosz—japán háborúban. A magyar politikusok többsége támogatta az annexiót, voltak ugyan olyanok is, akik attól féltek, hogy Bosznia-Hercegovina bekebelezése Szerbia annexióját készíti elő a délszláv lakosság számának növelésével, azonban ezek az adott pillanatban kisebbségben voltak.¹⁵

Bosznia-Hercegovina annexiója a szandzsák kiürítésével együtt a Balkán-politikának bizonyos új irányt is ad. Egyre erőteljesebben jelentkeznek azok a tendenciák, amelyek Szerbia egy részének megszállására irányulnak, hiszen a Novi Pazar-i szandzsák feladásával megszűnt a szandzsák vasút által tervezett lehetőség, hogy a Monarchiát és Szalonikit egy, az ellenséges hatalmakat kikerülő közlekedési útvonal kösse össze.¹⁶

Az annexió következményei azonban erősen szűkítik a Monarchia külpolitikai kombinációinak lehetőségeit. Szerbiával a politikai viszony természetesen kiéleződik, sőt Oroszországgal szem lehet már visszaállítani a régi, a konzervatív dinasztikus sztozkodáson nyugvó kapcsolatokat. Ezért a következő külpolitikai lépéseknek a vámháború és az annexió negatív következményeit kell minél teljesebben semlegesíteniük. Javítják a kapcsolatokat Oroszországgal, és Szerbiát is megpróbálják gazdasági eszközökkel megbékíteni.

1911-ben a Monarchia a szerb behozatal 41%-át fedezte már, tehát újra élénkült a kapcsolat. Szerbia azonban már elég erős kapcsolatokat épített ki Angliával: a behozatal 7—8%-a, Németországgal: a behozatal 27,15%-a stb. A fő problémát az okozta, hogy a gépszállításban a Monarchia már Németország mögé szorult, sőt Franciaország és Anglia gépkivitelének összege is nagyon megközelítette az Osztrák—Magyar Birodaloméét.¹⁷ Ugyanebben az évben a szerb kivitel 41%-a irányult a Habsburg-monarchiába, 25%-a Németországba és jelentős mennyiségek mentek Angliába, Franciaországba, Belgiumba és Törökországba, valamint Olaszországba.¹⁸

Aehrenthal erőfeszítései következtében az állatkereskedelem is kezdett már 1911-re rendezettebb pályákon haladni. Eb-

¹⁵ Galántai i. m. 1974. 63—64.

¹⁶ A kérdést részletesen tárgyalja: Calgren, W.: *Izwolsky und Aehrenthal von der bosnischen Annexionskrise*. Uppsala 1955.

¹⁷ *Kereskedelmünk a Balkán országokkal*. Bp. 1916. 28.

¹⁸ Német József: *Szerbia egyetemes leírása*. Bp. 1918. 439.

ben az évben a szerb állatkivitel 63%-a irányult a Monarchiába, 14%-a Egyiptomba, Angliába, Olaszországba, Franciaországba és Belgiumba, 5%-a Németországba, s a közvetítő kereskedelemmel foglalkozó Törökországba 12%.¹⁹ Mindez azt mutatja, hogy bár a tízes évek elején a gazdasági kapcsolat újból javult és az összmenyiséget tekintve Szerbia külkereskedelmében a Monarchia újból az első helyre került, monopolhelyzetét elvesztette. Így nem volt lehetősége arra, hogy gazdasági kapcsolatain keresztül korlátlan befolyást gyakoroljon a szerb politikára, sőt ezekben az években a Monarchia pozícióinak egy részét visszacserezte, mégis nagy volt a veszélye annak, hogy a nála fejlettebb országokkal való versenyben ezeket újra lassan elvesztheti.

A balkáni helyzetben a következő változást a Balkán-szövetség létrejötte és az első Balkán-háború hozza. A Monarchia vezető köreinek nem tetszik Szerbia túlzott megerősödése, első sorban az, hogy Szkutari megszállásával a szerb állam adriai kikötőkhöz jutna. A megoldáshoz vezető politikát az 1913. május 2-án tartott közös minisztertanácson határozzák meg. Berchtold külügyminiszter expozéjában egy önálló Albánia létrehozását tűzi ki célul, ezzel együtt azt, hogy Szerbiának ne legyen adriai kijárata. Leszögezi, hogy a szerbeket saját etnikai határaik közé kell szorítani. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az adott pillanatban más országokhoz (pl. a Monarchiához) tartozó szerb területeket át akarná engedni Szerbiának. Bilinski, közös pénzügyminiszter már a szerbek elleni háború szükségességét és Szerbia annektálását is felveti. Lukács magyar miniszterelnök egyetért azzal, hogy a szerbeket meg kell állítani, nem szabad megengedni, hogy újabb területeket szerezzenek. A szerb annexiót viszont nem tartja lehetségesnek, mert ez a szlávság monarchiabeli túlsúlyára vezetne, egyenlő lenne a dualizmus halálával, egy trialista állam létrejöttével, amibe a magyarok sohasem egyezhetnek bele.²⁰

Május végén Londonban megkötik az előzetes fegyverszünetet, s akkor úgy látszik, hogy a Balkán-válság megoldódott. A Monarchia vezetőit azonban aggasztotta Szerbia — az ő szemükben túlzott — területi megnövekedése. Bulgáriával keresnek kapcsolatot, amelynek területi igényei vannak Szerbiával szemben. Tisza István — aki közben átvette a magyar miniszterelnöki széket — többször figyelmeztet a bolgár orientáció fontosságára:

¹⁹ BH 1917. augusztus 31—szeptember 2.

²⁰ Az 1913. május 2-i közös minisztertanács jegyzőkönyve. ÖUA VI. k. 325—335.

„Kívánatosnak tartom a fennforgó kritikus pillanatban Bulgáriára diplomáciai hatást gyakorolni” — írja Burián Istvánnak, a király személye körüli miniszternek.²¹

Július első napjaiban megkezdődik a második Balkán-háború, amely a Monarchia vezetőinek várákozásával ellentétben Bulgária teljes vereségével végződik. A bukaresti béke pedig a háború tényleges eredményeit szentesíti, azaz Szerbia és Románia újabb területi növekedésével jár. A Monarchia tulajdonképpen súlyos diplomáciai vereséget szenvedett, s a bukaresti béke körül zajló viták szorosabbra fűzték Románia és Szerbia, valamint Oroszország kapcsolatát. Nyilvánvalóvá vált, hogy a Monarchia és Oroszország csak egymás kárára tudja érvényesíteni balkáni törekvéseit. Tisza nem sokkal a bukaresti béke megkötése után terjedelmes memorandumban fordul az uralkodóhoz, amelyben a bukaresti békét kritizálja. Kifejti, hogy az egyetlen lehetséges Balkán-politika Bulgária minden erővel való segítése. Felveti az Oroszországgal való együttműködés lehetőségét is, elsősorban Törökország ellen.²²

Szeptember folyamán azonban Szerbia megszállja Albánia egyes határmenti részeit. Ez már olyan területi növekedés, amely Tisza szerint is tűrhetetlen a Monarchia számára. Az 1913. október 3-i közös minisztertanácson a magyar miniszterelnök is egyetért azzal, hogy Szerbiát mindenáron, akár fegyverrel is meg kell állítani. Ezen a minisztertanácson is fellép azonban a szerbiai annexiót követelő álláspontokkal szemben, gyakorlatilag kivihetetlennek tartva azt. Figyelmeztet a lépés európai következményeire, mert szerinte az annexió mindenkit Szerbia oldalára állítana.²³

A fegyveres fellépéssel fenyegető ultimátumot az albán területek kiürítésének követelésével október folyamán elküldik, mire Szerbia visszavonja csapatait Albániából. Ezzel a Monarchia az adott pillanatban elérte, hogy Szerbia nem szerezhetett újabb területeket s nem jutott tengeri kikötőhöz. A balkáni helyzet feszültsége azonban nem szűnt meg, szinte csak egy szikrára volt szükség, hogy az ellenségeskedések itt felújuljanak. 1913 decemberében ül össze a magyar delegáció és a külügyi költségvetés kapcsán a Monarchia balkáni politikája a vita középpontjába kerül. Nagy Ferenc a külügyi albizottság előter-

²¹ Pölöskei Ferenc: *Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910—1914.* Bp. 1970. 184.

²² Tisza—Ferenc Józsefnek 1913. augusztus 25. ÖUA VII. k. 198—201.

²³ Az 1913. október 3-i közös minisztertanács jegyzőkönyve. ÖUA VII. k. 397—403.

jesztésében leszögezte: „Ismételve kijelentjük azt, hogy Bosznia és Hercegovina annexiójával azt a területi kiterjesztést, amelyre nekünk szükségünk volt — eziránt nincs kétség — befejezettek tekintjük.”²⁴ Ezzel a kijelentéssel nem is száll senki vitába, a magyar politikai élet vezetői teljes mértékben egyetértenek azzal, hogy számukra csak káros lenne újabb balkáni területek bekebelezése. Az albizottsági előterjesztés a továbbiakban a balkáni államokkal való minél szorosabb kulturális és elsősorban gazdasági együttműködést szorgalmazza: „Minél nagyobb jelentőségre emelkedtek a balkáni népek, annál nagyobb jelentőséggel bír, hogy a Monarchiának és elsősorban Magyarországnak gazdasági körei minél sűrűbb összeköttetésbe jussanak a balkáni államokkal.”²⁵

A gazdasági körök képviselői közül Lánczy Leó, a Kereskedelmi Bank elnöke szól hozzá a referátumhoz, helyeselve annak célkitűzéseit. Kifejti, hogy sietni kell a gazdasági benyomulással, mivel néhány évtized múlva a Balkán saját iparosodása annyira előrehalad, hogy az előnyös gazdasági kapcsolatok létrehozása a magyar ipari és kereskedelmi körök számára sokkal nehezebb lesz. Lánczy — szemben Nagy referátumával — konkrétan kimondja, hogy ő elsősorban Szerbiára gondol, s statisztikai adatokkal bizonyítja, hogy az addigi kivitel nagyon alacsony, ennél sokkal magasabbat is el lehetne érni.²⁶ Szüllő Géza munkapárti képviselő is hasonlóképpen nyilatkozik: „... ránk nézve a Balkán az, amely a mi ipari feleslegünknek majdnem egyedüli felvevő piaca.”²⁷ Rakovszky néppárti és Vázsonyi demokrata párti képviselők elsősorban a kérdés politikai vonatkozásával foglalkoznak. Rakovszky szerint területi növekedés nem célja a Monarchiának, az azonban igenis célja, hogy a balkáni fejlődés ne mutasson a Monarchia érdekeivel ellentétes irányt. Vázsonyi kifejti, hogy a Balkánon tulajdonképpen nem Szerbiától és Bulgáriától kell félni, hanem Romániától. Az első kettő teljesen demokratikus paraszti fundamentumra épül, így minden „kalandorpolitika” idegen tőle, míg a harmadik a „bojár önkény hazája”, s így nagyon is elképzelhető a román kalandorpolitika,²⁸ melyen itt Vázsonyi a cári önkényuralommal való együttműködést érti.

²⁴ Az 1913. december 9-i ülés. *A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött bizottság naplója és irományai.* Bp. 1915. 42.

²⁵ Uo. 45.

²⁶ Uo. 1913. december 10. 98—99.

²⁷ Uo. 1913. december 12. 154—155.

²⁸ Uo. 1913. december 10., 12., 90., 161.

A vitának ebből az apró részletéből is nyilvánvaló, hogy a magyar politikusok igen lényegesnek tekintik a balkáni fejlődést, s célkitűzésük ennek a területnek minél teljesebb gazdasági és politikai kiaknázása.

A delegáció legközelebb 1914 áprilisában ül össze. A balkáni és ezen belül a szerb kérdés természetesen ekkor is a vita középpontjában áll.

Mind Berchtold, mind Nagy Ferenc — aki a külügyi albizottság jelentését terjeszti elő — hangsúlyozza, hogy a Monarchia barátságos viszonyt akar kiépíteni a balkáni államokkal, s hogy ezek boldogulása egyedül attól függ, hogy szívélyesen fogadják-e a Monarchia közeledését, segítségét vagy sem.²⁹

A hozzászólók mind síkraszállnak a balkáni gazdasági előrenyomulás mellett, hangsúlyozzák ebben a kérdésben a verseny jelenlétét, sőt Rakovszky azt is felveti, hogy a Monarchia legnagyobb versenytársa a Balkán gazdasági pozícióinak megszerzésében éppen legközelebbi szövetségese, Németország. Lukács György munkapárti képviselő, volt miniszter, a gazdasági terjeszkedést mint kulturmissziót állítja be. Ezzel a gondolattal már korábban is találkozhattunk, s a világháború alatt szinte általánossá vált.³⁰

Ifj. Andrassy Gyulának, az Alkotmánypárt vezetőjének hozzászólása őszintébb. A balkáni érdekeltséget nem mint a balkáni államok, hanem mint a Monarchia létérédekét állítja be, tulajdonképpen egoista kül- és gazdaságpolitikára buzdítva. Felszólalásának van azért egy kis ködösítő része is, amikor azt állítja, hogy eddig nem a Monarchia, hanem a balkáni államok érdekei domináltak a Habsburg-birodalom Balkán-politikájában.³¹

Károlyi Mihály függetlenségi párti politikus — aki a magyarországi vezető politikusok közül szinte egyedüli ellenzője a szoros német szövetségnek — szintén felszólal a vitában. Csatlakozik azokhoz, akik a területi aspirációkat elvetik, és élesen kikel a militarizmus ellen. Felszólalásának lényege az, hogy a gazdasági terjeszkedés csak szólamokban van meg a magyar politikában, a gyakorlatból hiányzik. Utal arra, hogy a gazdasági terjeszkedés a militarizmussal szorosan összefonódott módon nem is lehetséges. Ameddig a militarizmus a cél, s a gazdaság csak eszköz, addig ezen a téren nem lát előrelépésre lehetőséget.

²⁹ Uo. 1914. április 29., május 26. 25., 126.

³⁰ Uo. 145., 151.

³¹ Uo. 132 — 133.

Ezért felszólítja az „országos bizottságot”, hogy a jövőben a gazdasági hódításokat, a gazdasági szféra bővítését állítsa törekvései középpontjába.³²

Tisza hozzászólása a vitához azt mutatja, hogy a kormány elképzelései a Balkán-politika tekintetében gyakorlatilag nem különböznek az ellenzék túlnyomó többségétől. A miniszterelnök is a gazdasági expanziót állítja a középpontba, Andrássyval szemben kifejtve, hogy ez mind a Balkán-államok, mind Magyarország érdeke, hiszen a magyar és az osztrák gazdaság balkáni terjeszkedése teszi lehetővé a balkáni államok független, minden gyámságtól mentes fejlődését.³³

Az elmondottakból nyilvánvalóvá válik, hogy a világháború küszöbén a magyar politika vezető egyéniségei egyetértettek abban, hogy a Balkán helyzete létfontosságú saját politikájuk szempontjából. Azt is láthattuk, hogy az adott pillanatban a gazdasági eszközökkel való politizálás állt előtérben, azonban nem tekinthetjük azonosnak például Lánczy és Tisza elképzelését annak ellenére, hogy kettőjük gondolatmenetében szinte szó szerinti egyezést találhatunk. Tisza számára a gazdaság csak eszköz: a Balkán feletti politikai hatalom megtartásának és kiterjesztésének, az orosz törekvésekkel való szembeszállásnak eszköze. Lánczy számára a gazdaság maga a cél. Az adott pillanatban a két különböző elképzelés azonos lépéseket követelt, s ez azt mutatja, hogy a magyar politikában egyre inkább meghatározóvá váltak azok a célok és eszközök, amelyek egy imperialista expanziós politika sajátjai. Amellett, hogy figyelembe kell vennünk a balkáni hatalmi terjeszkedés tradícióit, ezen tradíció folytatását, nem szabad szem előtt tévesztenünk azt a tényt, hogy a cél megvalósulására irányuló eszközök az idő folyamán minőségileg megváltoztak, s ez a változás a cél tényleges tartalmában beállott változásra is utal.

A következő, s a Habsburg-birodalom számára utolsó balkáni válságot Ferenc Ferdinándnak, a Monarchia trónörökösének sarajevói meggyilkolása indította el. A háború kirobbanása körüli vitákkal mind a hazai, mind a külföldi történészek behatóan foglalkoztak.³⁴ Jelen munkánkban a vitának csak azon vonatkozásaira térnénk ki, amelyek a szerbiai hadicélokkal kapcsolatosak, és nem ismertetjük részletesen a háborúhoz való viszony

³² Uo. 1914. május 27. 192–193.

³³ Uo. 181–186.

³⁴ Lásd például: Galántai i. m. 1974. 100–118. és Diószegi i. m. 1970. 336–337.

alakulását még Tisza Istvánnál sem. Tisza ideiglenes háborúellenes magatartása abból következett, hogy még nem tartotta az adott pillanatot alkalmasnak a Szerbiával való konfliktus háborúval való rendezésére. Álláspontjának megváltozásában meghatározó szerepet játszott az, hogy a német kormányzat feltétlen támogatást ígért, vállalta, hogy biztosítja a román semlegességet, hogy elfogadták Balkán-konceptiójának bolgár-orientációs formáját, és hogy meggyőzték arról: az idő nem a központi hatalmak, hanem az antant felé való erőltetődésnek kedvez. Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy Tisza — ugyanúgy, mint a Monarchia és Németország számos más vezetője — remélte, hogy Anglia kívül marad a konfliktuson.

Tisza Szerbiával szembeni álláspontját két szorosan összefüggő célkitűzés határozta meg: egyrészt az orosz befolyás kikeresztése a Balkánról, azaz a Habsburg-birodalom s ezen belül Magyarország balkáni befolyásának megerősítése, kiterjesztése; másrészt az úgynevezett „nagyserb” törekvések megfékezése. Tisza előtt teljesen nyilvánvaló, hogy egy erős, önállóan is életképes Szerbia igen nagy vonzóerővel rendelkezne a Monarchián belül lakó délszlávokra. Ha ezt a vonzóerőt nem szüntetik meg, akkor a Habsburg-birodalom területi integritása kerül veszélybe. E kettős célkitűzés határozta meg a háborúválságban álláspontját.

Július 7-én a közös minisztertanácsi ülésen ő is egyetért azal, hogy meg kell óvni a Monarchia befolyását, nehogy olyan helyzet álljon elő, amelynél Szerbia teljesen a Monarchia akaratától függetlenül cselekedhet. Azonban már ekkor leszögezi, hogy semmiféle olyan megoldás nem jöhet szóba, amelynél a szláv állam lakossága a Monarchiába kerül, hiszen ez szláv túlsúlyhoz, a dualista struktúra felrúgásához, trializmushoz vezetne. Ennek leszögezése annál is fontosabb, mivel a szerbiai annexió javaslata, amely Aehrenthal külügyministersége óta a közös adminisztrációban, ezen belül is elsősorban a hadseregben szinte elfogadott álláspont, megint napirendre kerül.³⁵

A következő nap az uralkodóhoz intézett emlékiratában ugyanezen az állásponton van. Kifejti, hogy a Monarchia számára a Balkánon a következő átalakulás lenne a legjobb: Szerbia egy részét át kellene engedni Bulgáriának, Albániának és Görögországnak. Bizonyos stratégiailag fontos határkiigazításokat a Monarchia is végrehajthatna. Az így igen szűk területre szorított Szerbia „megrendszabályozása” azután nem okozna

³⁵ Protokolle 143—150.

problémát.³⁶ Elsősorban a hadiköltségek megtérítésére kellene kényszeríteni, s ez hosszú időre biztosítaná a kis szláv állam kéz-bentartását.

Július 14-én tartják a szarajevói merényletet követő második közös minisztertanácsot. Ekkor már Tisza is az elfogadhatatlan feltételeket tartalmazó ultimátum elküldése mellett száll síkra, annexióellenes álláspontját azonban itt is hangoztatja és véglegesen el is fogadtatja.³⁷

Míg Tisza a közös minisztertanácsokon, a császárhoz intézett memorandumaiiban — vagyis ott, ahol a tényleges döntések születnek, a háború és a hadicélok kérdésében vitatkozik, addig a magyar politikai színtéren —, a sajtóban és a parlamentben a magyar politikai körök egyre erőteljesebben követelik a Szerbiával való leszámolást.

A *Budapest*, a Függetlenségi Párt Apponyi-szárnyának lapja már július 2-án „Megtorlás!” címmel közölt vezércikket: „Ha másképpen nem lehet, akkor fegyveres kézzel is ki kell irtania nagyszerb álmok realizálásába vetett hitet, meggyőződést.” A 3-i vezércikk címe: „Leszámolás”. Ebben a cikkíró kifejti: „Csak egy dolog bizonyos, az hogy Szerbiával így vagy úgy le kell számolni.” A 4-i vezércikkben „Tetemrehívás” címszó alatt igazi bűnösként a hivatalos Szerbiát nevezik meg. Ötödikén „Még nekik áll feljebb” címmel közölnek vezércikket, s ez így megy egészen az ultimátum bejelentéséig. Mélyebb elemzésekbe a lap nem bocsátkozik, legfeljebb Szerbia és Oroszország kapcsolatára utal és az olvasókat a belgrádi osztrák—magyar alattvalók életveszélyével ijesztgeti. A párt vezetője, Apponyi Albert képviselőházi felszólalásában szintén ezen utóbbi hírekre utalva sürgeti az erőteljes fellépést.³⁸ Polonyi Géza leszögezve, hogy ő nem okvetlen háborúpárti, a következő interpellációt terjeszti elő: „Hajlandó-e a kormány a nagyszerb propagandának a magyar állam területi megcsonkítását is célzó túlkapásaival szemben végre-valahára erélyesebb rendszabályokhoz folyamodni és ha az ez iránti fellépésnek nem lenne meg azonnal a kellő eredménye, úgy haladéktalanul fegyveres kényszert alkalmazni?”³⁹

Andrássy Gyula pártjának, az Alkotmánypártnak lapja, a *Magyar Hírlap*, már sokkal megfontoltabban fogalmaz. Július 3-i vezércikkében azonban ez a lap is felveti a háború lehetőségét:

³⁶ Tisza—Ferenc Józsefnek 1914. július 8. ÖUA VIII. k. 371—374.

³⁷ Protokolle 150—154.

³⁸ Képviselőház 1914. július 15. XXV. k. 338—340.

³⁹ Uo. 342—343.

„Vagy tudunk tekintélyt tartani, vagy végünk!” A július 7-i vezércikk „Kérdések” cím alatt a Monarchia eddigi, szerinte túl engedékeny külpolitikáját kritizálja. Cselekvésre szólít fel a 10-i vezércikk is „Nagyszerb bombák” címszó alatt. A lap további számaiban is elsősorban a kormányzat „tutyi-mutyiságának” bírálatával találkozunk. A hangnem élesebb a kormányzattal szemben, mint amilyennel a *Budapestnél* találkozunk, de nem annyira háborúra uszító, mint ott. A július 22-i vezércikkben, szinte már az ultimátum előkészítéseként leszögezik, hogy a fő célkitűzés a területi integritást veszélyeztető szerb politika megszüntetése. Andrassy, a párt vezére parlamenti interpellációjában is ilyen hangot üt meg. Leszögezi, hogy az eddigi külpolitika elhibázott volt, hiszen Szerbia és Montenegró túlzottan megerősödtek, és gyűlölik a Monarchiát. Ezt a gyűlöletet pedig beszivárogtatták a Habsburg-birodalom délszláv lakosai közé is, és ezt mindenképpen meg kell szüntetni, állapítja meg, és felteszi a kérdést: mit akar a kormány tenni?⁴⁰

A *Budapesti Hírlap*, Rákosi Jenő lapja, amely sok tekintetben Apponyihoz állt közel, de lassan közeledik a Munkáspárt politikájához, elsősorban az *osztrák* politika csődjének tekinti a kialakult helyzetet. Erélyes fellépésre biztat, és eközben kifejti: fel kellene már ismerni, hogy a magyarok és nem az osztrákok a birodalom tényleges fenntartói.

A *Pesti Hírlap* július 2-i vezércikke „Leszámolás Szerbiával” címmel jelenik meg. 3-án „A gyilkos: a Narodna Obrana” címmel közölnek vezércikket, majd a 7-i vezércikk címe: „A ballplatzi posvány politika erőteljesebb fellépést követel”. Július 14-én „Petár napja” (utalás a szerb királyra) című vezércikkében a következőket írja a lap: „Mert lehetetlen az, hogy ha a Duna innenső partján egy XX. századbeli civilizált állam él, hogy akkor a túlsó parton, ahova még a pusztza szem is kitűnően ellát egy komitácsi fajzat csináljon politikát remegtessen, okozzon kárt — az innensőknek, megtorlás nélkül.” A lap, szemben a *Budapesti Hírlappal*, nemcsak a közös kormányzatot, hanem a Munkapártot és Tiszát is tehetetlennek nevezi.

A katolikus Néppárt lapja, az *Alkotmány* is élesen szerbellenes hangot üt meg rögtön a szarajevói merényletet követően. Igen harcoss kiállást sürgetnek az egyre „szemtelenebb” és veszélyesebb nagyszerb agitációval szemben. A célkitűzés náluk is az, hogy Szerbia soha többé ne veszélyeztethesse a Monarchia területi integritását, tehát ne játszhassa a délszlávok Piemont-

⁴⁰ Uo. 1914. július 8. 113—116.

jának szerepét. A Néppárt politikusai a képviselőházban is ilyen álláspont mellett törnek lándzsát. Rakovszky már július 8-án követeli, hogy állapítsák meg Szerbia bűnrészességét és tegyék meg a szükséges ellenintézkedéseket.⁴¹ Szmezcányi egy héttel később interpellál: „Hajlandó-e a miniszterelnök odahatni, hogy a Belgrádban szervezett és ott székelő nagyszerb propagandának Magyarországon és társországaiban, valamint Bosznia-Hercegovinában elkövetett izgatásai, amelyek a szarajevói összeesküvést és a trónörökös pár ellen intézett gyilkos merényletet eredményezték, megtoroltassanak és a jövőben legnagyobb eréllyel megakadályoztassanak?”⁴²

Károlyi Mihály lapja, a *Magyarország*, kicsit eltérő hangnemben fogalmaz. Károlyi ekkor amerikai körutazáson vett részt, s így a lap szerkesztésében nem működhetett közre. Július elsején a dinasztia külpolitikáját bírálják, mint ami a merényletbe vezetett. Másodikán szintén ezt a külpolitikát hibáztatják, és Károlyi külpolitikájának elfogadására buzdítanak. A július 5-i és 15-i vezércikkükben kifejtik, hogy az eddigi politika nem magyar politika volt, s a szerbek is csak Ausztriát gyűlölik és nem a magyarokat.

A 17-i vezércikkben jelenik meg először a háborús lehetőségre való utalás. De nem mint követendő politika, hanem mint abszurditás, amitől nem kell félni. Az ultimátum elküldése után tulajdonképpen csatlakozva Andrassy 24-i képviselőházi felszólalásához, ahol a „szövetkezett ellenzék” nevében a háborús politika támogatását ígérte,⁴³ a *Magyarország* többször leszögezi: „Ellene vagyunk a háborúnak, de ha kell, helytállunk.” 27-én a lap azt írja beletörődve a változtathatatlanba: „Jöjjön, aminek jönnie kell.” Ugyanez a szám vezércikkében már nemcsak a lakosság lelkesedéséről számol be, hanem utal arra, hogy az anyák féltik gyermekeiket, a húgok bátyjaikat, ha halkan is, de kiütköznek ezek a megjegyzések az adott kórusból.

Károlyinak csak valamivel későbbi nézeteit ismerjük, de valószínű, hogy a háborús válság idején is ezeket vallotta. Bordeaux-i internálása idején készített feljegyzéseiben kifejti: „Magyarországra nézve a világháború, bármilyen is legyen annak kimenetele, végzetessé válhatik.” A központi hatalmak világháborús győzeleme a németek megerősödését jelenti, ami Magyarország jelenlegi helyzeténél sokkal rosszabbat hordoz magában, s ha esetleg győzelmi díjként magkapná a Monarchia

⁴¹ Uo. 124–126.

⁴² Uo. 1914. július 15. 330–332.

⁴³ Képviselőház 1914. július 24. XXVI. k. 157.

Szerbiát, az egyenlő lenne az elszlávosodással. A dualista struktúra okvetlenül megszűnne, s Magyarországnak a Monarchián belüli pozíciója sokkal gyengébb lenne. „Hogy a Monarchiára nézve egy veszített háború a felbomlást jelenti, azt bizonyítani is felesleges”⁴⁴ — folytatja gondolatait.

A radikális publicisztikában a szarajevói merényletet követően egyértelmű az eddigi külpolitika kritikája. Jászi július 5-i cikkében a délszláv törekvések felkarolása mellett tör lándzsát. „Szabad és széles körű home rule-val lehetővé kell tenni, hogy a szlávság gazdasági és szellemi erői akadály nélkül érvényesülhessenek. A szerb királysággal szemben pedig békepolitikát kell követni. Osztrák—magyar protektorátus alá kell helyezni a fiatal ország fejlődését és a legliberálisabb kereskedelmi politikával Szerbia termés fölöslegét az osztrák—magyar piacokra irányítani.”⁴⁵ Két héttel később még élesebben fogalmaz a háború ellen: „A feudális vagy a bankérdekeltségeken kívül — egy két jóhiszemű különvéleményt leszámítva az ország egész közvéleménye a béke pártján áll . . . a délszláv kérdés ma már túlnőtt az operatív beavatkozás lehetőségén . . . itt ma már csak a demokrácia politikája segíthet, az, mely lojális politikát akar folytatni a Balkán-államokkal szemben és lojális nemzetiségbarát politikát ama népekkel szemben, melyekkel közös állami kötelekben élünk.”⁴⁶

A radikális álláspont tehát élesen háborúellenes, azonban itt, a polgárság leghaladóbb képviselőinél is találkozunk a Monarchia, s ezen belül Magyarország balkáni elhivatottságának elképzelésével, ami tulajdonképpen nem más, mint a balkáni gazdaság olyan fejlesztése (ténylegesen magasabb szintre emelése), amilyen az osztrák és magyar érdekeknek leginkább megfelel.

A szociáldemokrata párt sajtója az, amely még a radikálisoknál is élesebben reagál a szarajevói merényletre és a háborús veszélyre. Egyértelműen a Monarchia politikáját hibáztatja, és különösen élesen támadja az agrárius politikát (lásd pl. a *Népszava* 1914. június 30-i vezércikkét). Úgy tűnik azonban, a Szo-

⁴⁴ Károlyi Mihály: *Jegyzetek a bordeaux-i hadifogságból*. Károlyi Mihály: Az új Magyarországért. Bp. 1968. 66—67.; Uő.: *Egy egész világ ellen*. Bp. 1965. 98—99. Károlyi nem tud arról, hogy közös minisztertanácsi döntés született a szerbiai annexiók elvetéséről. Álláspontját a magyarok Monarchián belüli súlya határozza meg; s ezért győztes háború esetén az elszlávosodástól vagy vesztes háború után a Monarchia széthullásától fél.

⁴⁵ Jászi Oszkár: *A délszláv tenger*. 1914. július 5. Jászi Oszkár: *Múlt és jövő határai* Bp. 1918. 17.

⁴⁶ Jászi Oszkár: *Háború vagy béke*. 1914. július 19. uo. 30.

ciáldemokrata Párt sokkal kevésbé volt tisztában a helyzet jelentőségével, mint a többi párt: sajtója júliusban sokkal többet foglalkozik a választói névjegyzékek előkészítésével, mint a külpolitikai kérdésekkel, a háborús veszéllyel.

A magyar politikai közvélemény tulajdonképpen semmit sem tud a kormány szinten zajló vitákról. Nincs tisztában azzal, hogy tulajdonképpen milyen hadicélokkal indul a Monarchia a háborúba, csak azt tudja, hogy meg kell büntetni Szerbiát, meg kell állítani a nagyszerb veszélyt, s Oroszország balkáni befolyásának véget kell vetni. Jellemző erre az időszakra Windischgrätz alkotmánypárti képviselő július 26-i Tiszához intézett kérdése: „Vajon valóban tudjuk-e mit is akarunk Szerbiával? Van-e szilárd programunk? Leszámolunk-e a szerbekkel, vagy legázoltatásuk után visszafordulunk-e? Annektálni akarunk talán?”⁴⁷ Tisza az annexió kérdéséről nem nyilatkozik. Valószínűleg egyrészt nem akarja elkészeríteni azokat, akik a győzelemtől — amelyet ekkor senki sem von kétségbe — kézzelfogható eredményt várnak, másrészt az annexió kérdésének felszínen tartása a háború idején az egyáltalán nem kívánatos osztrák–magyar ellentétet szítaná.

A magyar miniszterelnököt természetesen a következő hónapokban is foglalkoztatja a Balkán, és ezen belül Szerbia jövője. Augusztus 27-én Buriánnak, a király személye körüli miniszternek írt levelében alapos tájékoztatást kért a Balkán viszonyairól, hiszen csak beható ismeretek alapján lehet ezen terület jövőjét meghatározni.⁴⁸ A gazdasági kapcsolatok jövőjével is foglalkozik, s megjelenik nála a régi agrárius érvelés, mely szerint a szerbiai marhakereskedelem veszélyeztetheti a magyar marhakereskedelmet.⁴⁹ Itt kell megjegyeznünk, hogy a magyar annexióellenes álláspont egyik érve a szerb mezőgazdaságnak a magyart sorvasztó hatása. Augusztus végén, szeptember elején Tisza Buriánnak írt levelében kifejti: „A Balkánon való teljes érvényesülés és lehető nagy pénzügyi kompenzáció volna a mi szempontunkból a fődolog.” S hogy álláspontját ne lehessen félreérteni, leszögezi: „A Balkánt érdekeinknek megfelelően átalakító *tényeket* kívánnék.”⁵⁰ Álláspontja lényegében a következő hónapokban sem változik. Foglalkozik Albánia jövődbeli

⁴⁷ Windischgrätz Lajos: *Küzdelseim*. Bp. é. n. 28.

⁴⁸ Tisza—Buriánnak 1914. augusztus 27. Tisza II. k. 93.

⁴⁹ Tisza—Wickenburg külügyminisztériumi osztályfőnöknek 1914. augusztus 27. Tisza II. k. 95—96.

⁵⁰ Tisza—Buriánnak 1914. augusztus 30., 1914. szeptember 2. Tisza II. k. 110., 113.

területi kiterjedésével,⁵¹ majd október 6-án Buriánhoz írott levelében újra kijelenti, hogy nagyobb annexióba nem egyezhet bele, de „az alsó Drina és a Száva között olyan területet *kell* megszerezni, amely mind a *védelem*, mind a *támadás* szempontjából megfelel a Monarchia érdekeinek”.⁵²

A Monarchia központi kormányzatával és az osztrák vezetéssel szemben az annexió kérdése körül kialakult vita novemberben egy kissé élesebbé válik. Itt már nemcsak arról van szó, hogy anektáljanak-e szerb területeket vagy sem, hanem arról is, hogy az elfoglalt területek melyik államtesthez tartoznak majd, melyik közigazgatás alá kerülnek. Erre utal Ágoston Péter szociáldemokrata politikus, egyetemi tanár 1914. november 25-i naplóbejegyzése is, amely megemlíti, hogy a lapok, amelyek a macsói bánáság helyreállításáról cikkeztek, hirtelen elhallgattak, „mert persze nem engedi a kormány, hogy magyar-osztrák viszály keletkezzék afölött, hogy magyar vagy osztrák legyen a közigazgatás”.⁵³

Burián naplója bizonyítja, hogy bár nem a szerb front a legfontosabb katonailag, Szerbia kérdése mégis presztízsként szerepel a Monarchia politikájában, mivel a Szerbia elleni támadás visszaverése egyesek szemében a gyengeséget dokumentálhatja. Oroszszággal nem lehet Kelet-Galícia kérdéséről tárgyalni addig, amíg a szerb fronton nem értek el eredményt, hiszen úgy tűnne, hogy Oroszország bebizonyította, hogy a balkáni államot „ellenünk megvédi”. Tehát az oroszokkal való tárgyalások előfeltétele Szerbia újbóli, most már sikeres megszállása.⁵⁴

Szerbia kérdése a következő hónapokban, a második támadás visszaverése után is elő-előkerül a magyar politikai életben. Apponyi 1915 januárjában tartott beszédében fejti ki, hogy Szerbiának a Nyugathoz, azaz a Monarchiához kell tartoznia mind gazdaságilag, mind kulturálisan, és nem a Kelethez, azaz Oroszországhoz.⁵⁵ A szociáldemokraták is foglalkoznak a szerb kérdéssel. A háború kitörésétől kezdve egészen 1915 elejéig a szociáldemokrata publicisztikából — a többi pártéhoz hasonlóan — eltűnik a háborút kritizáló hang. 1915 első felében azonban visszatér a régi szociáldemokrata álláspont. Göndör Ferencnek a szerb szocialistákról írott könyvéhez készített előszavában

⁵¹ Tisza — Buriánnak 1914. szeptember 10. Tisza II. k. 131.

⁵² Tisza — Buriánnak 1914. október 6. REKL Balogh 10. cs. sz. n.

⁵³ Ágoston napló a/138.

⁵⁴ Burián napló 1915. január 2.

⁵⁵ Apponyi Albert: *A magyar nemzet természetszerű elhelyezkedése a világpolitikában*. Bp. 1915. 27.

Kunfi Zsigmond ugyan elismeri: „A magyar államnak lehetnek olyan érdekei, amelyek a mai társadalmi rend és hatalmi megszólás mellett csak a fegyverek erejével érvényesíthetőek. A szerb államnak lehettek olyan törekvései, amelyek a gazdaság, politika és művelődés mai rendszere mellett szükségképpen a háborúra vezettek.”⁵⁶ Konkrétan bírálja ugyanakkor a fent elismert érdekeket azzal, hogy imperialisták. Elítéli azonban a nemzeti elvet, amelyet az adott korszakban anakronisztikusnak, elavultnak tart. Ebben tulajdonképpen visszatér háború előtti álláspontjához.⁵⁷ Az imperializmus és a nemzeti elv „csapdáiból” a kiutat az „internacionalizmusban” találja meg. Kifejti, hogy a cél nem az „állami organizmusok” szétbomlása, hanem éppen ezeknek a fejlesztése. Ezért helytelennek tartja a szerb nemzeti etnikum egységesítésére irányuló törekvéseket, de ugyanakkor a Monarchia eddigi nemzetiségi politikáját is. Az általa internacionalizmusnak nevezett politika konkrét megnyilvánulása a Monarchián belül a nemzeti autonómia lenne, a balkáni államokkal pedig a „szabad kereskedelmen” alapuló politika kiépítése. Kunfi leszögezi, hogy álláspontja szemben áll mindenféle annexióval, s figyelmeztet arra, hogy a háború előtt hozott annexióellenes döntéshez ezután is ragaszkodni kell.⁵⁸ A szociáldemokrata álláspont tehát — bár elítéli az eddigi hivatalos politikát — azzal, hogy a nemzeti elvet elavultnak tekinti, s így a Monarchia területét megbonthatatlanak tartja, objektive az uralkodó osztályok politikáját segíti. Az álláspont legfőbb hibaforrása az, hogy az „internacionalizmust” mint legyent vallja, de nincs elképzelése se arról, hogy ez miként valósítható meg.

Nemcsak a magyarországi, hanem az ausztriai sajtóban és a pártok állásfoglalásaiban is találkozunk a szerb kérdéssel. 1915 húsvétján az osztrák polgári pártok egy olyan programot bocsátanak ki, amely Szerbia katonai és gazdasági bekebelezését tartalmazza,⁵⁹ és egyes bécsi lapok, pl. a *Neue Freie Presse*, sajtóvitát folytatnak Andrássyval Szerbia annexiójának kérdéséről.⁶⁰

⁵⁶ Kunfi Zsigmond: *Bevezetés*: Göndör Ferenc: Szerb szocialisták a háborúban. Bp. 1916. 8–9., 3–4.

⁵⁷ Jemnitz János: *A nemzetközi munkásmozgalom és a nacionalizmus 1914 előtt*. Történelmi Szemle 1960. 2–3. sz. 345–347.

⁵⁸ Kunfi i. m. 28.

⁵⁹ Priester, Eva: *Kurze Geschichte Österreichs*. Wien 1949. 568–569.

⁶⁰ Lásd Ágoston napló 1915. május 5. b/380.

A SZERBIAI TERÜLET BIRTOKBAVÉTELÉNEK IDŐSZAKA

1915 őszén a központi hatalmak megindítják harmadik balkáni támadásukat. Ebben már nemcsak a Habsburg-birodalom és Németország vállal szerepet, hanem Bulgária is.¹

A világháborús térkép ebben az időpontban már jól kiépített és állóháborúra berendezett lövészárókrendszer képét mutatja Európában.

A nyugati fronton a megerősített vonalak már 1914-ben kialakultak, s egészen a háború utolsó évéig nem történt ezekben lényeges változás. A keleti, az orosz fronton a központi hatalmak csapatai jelentős orosz területeket tartanak megszállva, s ebből úgy tűnik, mintha a végső győzelemhez közelebb állnának. Azonban a frontok itt is megmerevedtek, és belátható időn belül nincs lehetőség arra, hogy további támadásokkal véglegesen megtörjék a cári csapatok ellenállását.

Az 1915-ös év folyamán egy új európai hadszíntér is keletkezett, amikor Olaszország az antant oldalán belépett a háborúba. Ez az esemény sem változtatott azonban lényegesen a képen, pusztán az következett be, hogy a központi hatalmak területét még egy oldalról kiépített, szögesdróttal megerősített lövészárók határolta, amelynek rövid időn belüli megszüntetésére nem volt semmi kilátás.

A háborúban részt vevő országokban már mutatkoztak a kimerülés első jelei. A háború elején még általános lelkesedés megszűnt, a gyors győzelem reményei mindenütt elhaltak. Az ellátás egyre rosszabb, s mindennek következménye, hogy egyre több helyen merül fel a békekötés gondolata, amelyet már nem kapcsolnak össze a teljes győzelemmel.

¹ Bulgáriának a központi hatalmakhoz való csatlakozásáról és az 1915. szeptember 6-án Bulgária a német birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia által aláírt szerződésekről lásd Нотович, Ф. И.: *Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны*. Москва–Ленинград 1947. 650–670.

Ebben a helyzetben indítanak a központi hatalmak koncentrált támadást a Balkánon. Céljuk az itt lekötött haderők felszabadítása, s azokkal más frontok megerősítése, s nem utolsósorban az, hogy a balkáni területek mezőgazdasági terményeivel javítsanak az egyre romló élelmezési helyzetet.

A támadás október elején indul. A szerb haderő lehetőségeihez képest felkészült, de képtelen volt hosszú ideig ellenállni a túlerőnek, ezért szervezetten visszahátrált Montenegró és Albánia hegyei közé. Onnan a hadsereg megmaradt része Valónába vonult, majd Korfu szigetére szállították át.

A német csapatokat ekkor más, fontosabbnak tűnő hadszíntérre vezényelték át, az osztrák—magyar és a bolgár csapatok azonban tovább folytatták a támadást, és decemberben már Montenegró területén harcoltak.

A Szerbiára vonatkozó hadicélok körüli vitáknak a helyzet ilyen változása természetesen új lökést adott. A kialakult elképzeléseket nagymértékben befolyásolta az a tény, hogy azok a területek, amelyeknek a jövőjéről dönteni akartak, ténylegesen a központi hatalmak ellenőrzése alá kerültek. A jövőre vonatkozó álláspontok konkrét formáira erős befolyást gyakorolt az újonnan megszállt területeken kialakult helyzet: az ottani berendezkedés, a közigazgatás kiépítése stb. Magát a berendezkedést pedig, mint azt később bemutatjuk, a viták is befolyásolták.

Amíg Szerbia területén hadműveletek folytak, még egy viszonylag önálló közigazgatást sem lehetett itt létrehozni, ezért 1915 végéig a megszállt szerbiai terület a 3. hadsereg hadtápparancsnoksága alá tartozott, s csak 1916. január elsejével hozták létre itt egy katonai főkormányzóságot.

A főkormányzóság Szerbiának a Monarchia csapatai által megszállott részén jött létre. Szerbia fennmaradó területein a bolgár hadsereg alakította ki a közigazgatást, s a bolgár katonai kormányzóságon belül a németek is rendelkeztek bizonyos jogokkal, mivel ez a terület közelebb feküdt a délkeleti fronthoz.

Az osztrák—magyar főkormányzóság Ó-Szerbiának majdnem a felét magában foglalta, 48 302 négyzetkilométerből 23 880-at. Ide tartoztak még olyan területek is, amelyeket Szerbia a bukaresti békében kapott: így a főkormányzóság összesen 30 830 négyzetkilométernyi területen helyezkedett el.

A hadjárat idején a terület lakossága megritkult: sokan elmentek a hadsereggel, sokan pedig elmenekültek. A visszavándorlás karácsony táján indult meg. Az 1916. június 10—15. kö-

zött tartott népszámlálás adatai szerint 1 373 511 szerb lakos élt itt. Ez természetesen jóval alacsonyabb szám, mint amit az 1910-es népszámlálás mutatott ki. Akkor csak az osztrák–magyar csapatok által megszállt ó-szerbiai területen – valamivel több, mint a főkormányzóság területének kétharmada – 1 568 048-an éltek. Elsősorban a férfilakosság fogyatkozott meg, ennek háromnyolcada hiányzott, míg a női lakosság csak 5–6%-kal csökkent.²

Mint említettük, a hadműveletek idején a megszállt területen a hadtápparancsnokságok látták el a közigazgatási teendőket. Ezek alapvető feladata a rendszinálás volt. El kellett érniük, hogy a front hadtápterületein ne merülhessen fel semmiféle probléma. Elsősorban az utakat, vízvezetékeket hozták vagy hozatták rendbe. Elég sok munka akadt, elsősorban Beogradban, mivel a város az ostrom alatt erősen megrongálódott. A hadtápparancsnokság helyreállította a vasútvonalakat, lefoglalta a fellelhető élelmiszerkészleteket s elkezdte a hadifontosságú üzemek termelésre való előkészítését is.³ Ezen idő alatt alakították ki a későbbi főkormányzóság területi szervezetének alapját is. Még 1915-ben létrehozták a Sabáci, Valjevói és Belgrádi Körzeti Parancsnokságot, valamint a Belgrád Városi Kerületi Parancsnokságot.⁴

1916 januárjára, amikor a Hadsereg-főparancsnokság a főkormányzóságot létrehozta, a szerbiai megszállt területek kikerültek a hadműveletek közvetlen körzetéből, s így az AOK (az Armeecoberkommando) átirata szerint, egy speciális közigazgatásra volt szükség. A főkormányzóság alapvetően gyakorlati feladatokat kapott: a rend és a nyugalom helyreállítása, a lakosság ellátása, valamint a forgalom biztosítása a főkormányzóságon keresztül. A főkormányzóság élére gróf Salis-Seewis altábornagyot nevezték ki, melléje Otto Gellinek vezérkari alezredes került vezérkari főnökként.⁵

A katonai főkormányzóság közvetlenül a Hadsereg-főparancsnokság alá tartozott, az AOK volt a legfőbb „törvényhozó” és végrehajtó hatalom. Így a Hadsereg-főparancsnokság határozza meg a főkormányzóság szerkezetét is. Ekkor hat körzeti

² *Orstverzeichniss für das von den k.u.k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens.* Belgrád 1917. és beszámoló a népszámlálásról: BH 1916. június 3., október 6., 26.

³ Az Est 1915. november 9., 18. december 12.

⁴ Jungerth 14.

⁵ A Hadsereg-főparancsnokság átirata a Pénzügyminisztériumnak 1916. január 1. OL K-255 796. cs. 1916/5 54.

parancsnokság, valamint a beográdi kerületi parancsnokság tartozott ide. Március 15-én Prepoljét, Kossovot és Novi Pazart csatolták a főkormányzósághoz, majd a végleges közigazgatás kialakulásakor a belgrádi hídfőparancsnokságot is beszámítva 13 körzeti parancsnokság működött az okkupált területen.

1916. április 1-én írta alá a német, osztrák—magyar és a bolgár hadvezetőség azon egyezményt, amely a háború idejére elosztotta a Balkánon elfoglalt területeket. A megszállási zónák meghatározásán kívül az egyezmény tartalmazta a megszálló hatóságok egyes kötelességeit is: bizonyos hadállások kiépítése, a közlekedés biztosítása stb.⁶

Maga a főkormányzóság egyszerre töltötte be a korábbi szerb kormány és szakminisztériumainak feladatkörét. A vezérkari főnök a korábbi miniszterelnökhöz hasonló ügykörrel rendelkezett. A főkormányzóságon belül négy nagyobb csoportot hoztak létre:

I. Katonai csoport. Ennek élén maga a vezérkari főnök állt. A csoportnak elnöki, forgalmi és csendőri osztálya volt, a számviteli hadbiztosság is ide tartozott. Ez a csoport intézte a főkormányzóság minden katonai ügyét, ennek felügyelete alá tartozott a főkormányzóság területén tartózkodó minden fegyveres erő.

II. Politikai csoport. Élén a vezérkari főnök egyik törzstisztje állott. A hírszerző és a politikai-rendőri osztályok tartoztak ide. Az utóbbiban iskolai, kulturális, rendőri, egészségügyi és politikai referatúra működött. Ez a csoport intézte a szerb lakossággal kapcsolatos ügyeket.

III. Gazdasági csoport. Ide tartozott a gazdasági osztály a szociálpolitikai, mezőgazdasági, ipari, erdőgazdasági, vadászati-halászati, technikai, vízi és magasépítési, bányászati, valamint a pénzügyi osztály a közvetlen és a közvetett adók referatúráival.

IV. Igazságügyi csoport. Ennek büntetőjogi és polgári jogi osztálya volt.⁷

⁶ Az osztrák—magyar és a bolgár hadvezetőség 1916. április 1-i meg egyezése. DZA Potsdam RAđI Nr. 5246 37—40.

⁷ Kerchnawe, Hugo: *Die Militärverwaltung in den Österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebiet Serbiens.* (Die Militärverwaltung in den Österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten.) Wien—New Haven 1928. 57—58.; *Allgemeine Grundzüge für die k.u.k. Militärverwaltung in den besetzten Gebieten Serbiens.* 1916. január 1. HHStA PA I. 973. 2—14. Vargyai Gyula gyűjtése. Ez úton is szeretnék köszönetet mondani Vargyai Gyulának, hogy Bécsben gyűjtött anyagát rendelkezésemre bocsátotta.

Az államhatalom és a közigazgatás helyi szervei a körzeti parancsnokságok voltak. Ezek élén egy-egy törzstiszt állott, a parancsnokhelyettesek is törzstisztek voltak. Ugyanúgy, ahogy a főkormányzó mellett állt egy polgári főbiztos, minden körzetparancsnok mellé egy-egy civil kormánybiztost neveztek ki, általában a VII. vagy a VIII. fizetési kategóriából, ami a minisztériumi fogalmazó státusának felelt meg.

A következő közigazgatási egység a járás volt. A főkormányzóság területén 57 járás működött. A járásparancsnokságoknak — ellentétben a körzeti parancsnokságokkal — nem volt adminisztratív hivataluk, csak segítői és végrehajtói voltak a körzeti parancsnokságok által kiadott utasításoknak: elsősorban rendőri és katonai feladatokat láttak el. A parancsnokon kívül egy beosztott közigazgatási tiszt, egy mezőgazdasági referens és a szükséges segédszemélyzet alkotta a járásparancsnokságokat.

A közigazgatás legalsó szintjén a községek állottak. A megszállt területen 853 község volt, nagyrészt meghagyva a régi szerb községbeosztást. Az elöljárókat a körzeti parancsnokságok nevezték ki: vagy egy megbízható helybeli lakost, vagy ha ilyen nem akadt, akkor a helyi nyelvet beszélő csendőr vagy tiszthelyettes került ebbe a pozícióba. A községi elöljáró mellé a lakosság két tanácstagot választott, akiknek beiktatását a körzeti parancsnokságnak kellett jóváhagynia.⁸

A főkormányzóság kiépítésében felhasználták a korábbi, elsősorban lengyelországi tapasztalatokat. A német hadvezetés szinte büszkén könyveli el, hogy a belgrádi főkormányzóság egy-egy rendelete szinte szóról szóra megegyezik a varsói német főkormányzóság egy-egy rendeletével.⁹

A SZERBIÁRA VONATKOZÓ MAGYAR ÁLLÁSPONTOK

Politikai elképzelések

Mint említettük, a hadihelyzet változása új mozzanatokkal egészítette ki a Szerbiával szembeni hadicél-politikát. Úgy látják, hogy a balkáni királyság jövőjéről folyó vitának ekkor már nem-

⁸ Uo. 11—13., Jungerth 34—36.; Kerchnawe i. m. 58—59.

⁹ 1916. május 4-i feljegyzés. DZA Potsdam RAi Nr. 2054 55. Az

csak elméleti, hanem gyakorlati jelentősége is van. El akarták dönteni, hogy Szerbia a Monarchia részévé válik-e, feldarabolják-e vagy vazallus állam lesz belőle. Ezeken túlmenően: az osztrák vagy a magyar kormány felügyelete alá tartozik a háború alatt és után, vagy valamiféle közös tulajdonná válik majd, mint Bosznia. Az egész szerbiai megszálló gépezetet tulajdonképpen a fenti kérdésekre adott válaszok alapján kellett kiépíteni.

1915 végén a már említett álláspontok képviselői közötti harc újra fellángol, és természetesen sokkal hevesebben, mint korábban, éppen a kérdés konkrét gyakorlati jelentősége következtében. Ugyanakkor az elképzelések árnyaltabbakká válnak. A Monarchia különböző álláspontú politikusai nem elégednek meg annak a deklarációjával, hogy Szerbia bekebelezése mellett állnak-e vagy sem, hanem kifejtik az annexió szerintük optimális módját, vagy — az annexióellenesek — Szerbiának a Monarchián kívüli — de mégis attól függő — jövőjét, a függőség konkrét formáit mérlegelve, elemezve.

Az ekkor jelentkező konkrét tervek, úgy tűnik, mélyebben rávilágíthatnak az Osztrák—Magyar Monarchia és Szerbia közötti háború belső indítékaira, és valóságosabb hadicélt fejeznek ki, mint a háború eleji propaganda „Megállj! Megállj! kutya Szerbia!” kiáltásai. A kezdeti időszakra a következő újságcikk szelleme volt még jellemző: „Nagyon parádésnak írták le a tegnapi táviratok Belgrád elfoglalását. Ez a kártétel nélküli bemasírozás nem felel meg annak a célnak — ami az egyetlen célja ennek a háborúnak —, a büntető expedíciónak. A büntetésnek elrettentés a célja, ezt a célt végigmasírozással megvalósítani nem lehet. Ehhez rombolás, a pusztítás iszonyatosságai kellene. A táviratok csalódást okoztak, Belgrádot nem foglaltuk el. De ez a csalódás kellemes, mert még szívesebben olvassuk, hogy Belgrád ég; hogy Belgrád testét a mi tüzéségünk bombái szagatják, hogy Belgrád egész utcáinak lángja világítja be az éjszakát . . . Ez kell ennek a félvad népnek, hogy fővárosának lángjai fessék pirosra a sötét égboltot, hogy a közük csapódó robbanó lövegeink tanítsák tiszteletre a szomszédos nagyhatalom iránt.”¹⁰

Osztrák—Magyar Monarchia háború alatti katonai közigazgatási kérdéseivel foglalkozik Vargyai Gyula: *A Monarchia által megszállt területek katonai közigazgatása az első világháborúban.* (Jogtörténeti Tanulmányok.) Bp. 1968. II. k. 255—269.

¹⁰ Ágoston idézi a Tiszántúl c. lap 1914. július 31-i számából enyhe ironiával. Ágoston napló a/11/a.

Az 1915-ös év végi álláspontok ismertetését és elemzését a magyar uralkodó osztályok különböző csoportjainak a politikai és területi rendezésre vonatkozó véleményével kezdjük. Elöljáróban hangsúlyoznunk kell, hogy a sajtóban, a parlamenti felszólalásokban megfogalmazott vélemények általában homályosak, szerzőjük szinte nem akarja elkötelezni magát véglegesen egyetlen álláspont mellé sem. A *Budapesti Hírlap* 1915. november 26-án „Kivégzés küszöbén” címmel közöl vezércikket és azt fejtegeti, hogy „Szerbia nem méltó arra, hogy szabad tagja legyen a népek családjának”. Az *Újság* november 21-én „Szerbia végnapjairól” ír, valamint „egy nemzet pusztulásáról”, egy államnak a térképről való eltűnéséről. Az *Alkotmány*-ban november 21-én a „letipört Szerbia”, „kisöpört Szerbia” kifejezésekkel találkozunk, és a cikkíró kijelenti, hogy „Ó-Szerbia nincs többé”. 30-án az „eltűnt a térképről”, január 15-én az „elpusztult Szerbia” kifejezéseket használják. A *Magyar Gazdák Szemléje* arról ír, hogy „Szerbia felett betelt a végzet”; „A szerbek volt földjével”, másutt a „volt szerb földdel” foglalkozik.

Ezeket a megjegyzéseket azonban nem tekinthetjük annexió álláspontoknak, pusztán arra szolgálnak, hogy a fejekben megmaradjon a vérgőz, ne lépjen fel valamiféle defetista hangulat. Ugyanekkor a *Budapesti Hírlap* már kifejti, hogy a Balkán fejlődésének lényege: minden kisállam önállósága és saját kereteiben való megmaradása.¹¹ Ezek a szavak egyrészt egyértelműen az orosz befolyásnak a Balkánról való eltávolítására utalnak — amely elképzelés szinte minden cikkben megjelenik —, másrészt a Monarchia integritására: Szerbia maradjon meg saját kereteiben és semmiféle délszláv egységről ne legyen szó.

Az ellenzéki politikusok közül ifj. Andrássy Gyula kétségtelenül egyike volt azoknak, akik rendkívül széles külpolitikai látókörrel rendelkeztek. Ő már 1915-ben „A jó béke céljai” című brosúrájában a következőket fejtegette: „Szerbiát annyira meg kell gyengíteni, hogy nagyzási hóbortját kénytelen legyen feladni. Ne akarjuk meghódítani, hanem vegyük el tőle azt, ami nem szerb és csatoljuk a bolgár rész Bulgáriához, az albán részt Albániához. Törjük meg katonai erejét úgy, hogy Szerbia ne támadhasson hátba valahányszor más ellenséggel gyűlik meg a bajunk. Tegyük gazdasági megélhetését lehetővé, de úgy, hogy tőlünk el ne zárkozhassék.”¹²

¹¹ Budapesti Hírlap 1915. október 27.

¹² Andrássy Gyula: *A jó béke céljai*. Bp. 1915. 36.

Andrássy ezt a Szerbiával kapcsolatos álláspontját a háború folyamán végig fenntartotta. Elképzelései a Monarchia egész politikájáról ennek ellenére sem annexióellenesek, ha nem is annexióbarátok. Többször kijelenti: „Egyszerűen csak önmagunkért harcolunk.”¹³ „A háború teljes erkölcsi jogot ad mindahhoz, amit előnyösnek tekintünk magunkra nézve és a jövő békéjére nézve.”¹⁴ Nézetei bizonyos fokig eklektikusak. Felismeri, hogy a Monarchia délszláv lakosságának növekedése még labilisabbá tenné az adott uralmi struktúrát, azonban ő sem tud szabadulni attól a gondolattól, hogy a győzelemmel nyerni is kell valamit. Ezért, hogy ezt önmagával és a nagyközönséggel elfogadtassa, az egész elképzelésnek szép ideológiai burkot ad: kijelenti, hogy csak olyan területeket akar csatolni, amelyek lakossága a Monarchiának barátja. Ezeknek a birodalomba való bevonását, mint „felszabadítást” ábrázolja. Andrássy nézeteinek ezt a „zavarosságát” Hatvany is kimutatja: „Kend az Andrássy?” című 1918. október 27-én írt cikkében, ahol Andrássy külügyminiszteri kinevezése kapcsán elemzi „A háború és a béke” című 1917-ben megjelent brosrúáját.¹⁵

Andrássy 1915 végi, 1916 eleji konkrétabb Balkán-elképzeléseit kitűnően szemlélteti Burián naplófeljegyzése: „Andrássy Gyula okvetetlenkedési látogatása. Akar egy Svájcot, amely állam Szerbiából, Montenegrből és Észak-Albániából állana.”¹⁶ Ugyanekkor Andrássy 1916-ban megjelent: „A magyarság és a németiség érdekszolidaritása” című cikkében azt írja, hogy egy olyan „konzervatív és békés combinatio kell”, amely az eredeti államhatárokat megtartva építi ki Közép-Európát.¹⁷

A németeknél is találkozhatunk e kétfajta Balkán-konceptióval, s valószínűleg ez az egyik oka annak, hogy Andrássy elgondolásai két különböző síkon haladnak. Az, hogy a németekkel igen jó viszonyban van, komolyan befolyásolja álláspontját. Egyet azonban le kell szögeznünk: Andrássy mindig tiltakozott a nagyobb mérvű déli hódítások ellen. Annektálni inkább más területen, elsősorban Lengyelországban szeretett volna. Az

¹³ Andrássy Gyula: *A világháború problémái*. Bp. é. n. 79–80.

¹⁴ Andrássy i. m. 1915. 41.

¹⁵ Hatvany Lajos: *Kend az Andrássy?* 1918. október 27. (Hatvany Lajos: *Emberek és korok*.) Bp. 1964. II. k. 123–125.

¹⁶ REKL Burián 1916. január 7-i naplóbejegyzés. 25. cs. 85. t. 7.

¹⁷ Andrássy Gyula: *A magyarság és németiség érdekszolidaritása*. Bp. 1916. 82.

egyos osztrák lapokban megjelent annexiós hangokkal élesen szembeszállt.¹⁸

Apponyi, az ellenzék jobbszárnyának másik vezéralakja, sokkal szűkszavúbb. Azt azonban ő is kijelenti, hogy nem célja a status quo-hoz való visszatérés; stratégiai határkiigazításokat szeretne. „Területi megnagyobbodásra, hódításra, mint öncélra” azonban nem törekszik.¹⁹

Windischgrätz, alkotmánypárti képviselő álláspontja 1915 végén a következő: „A Balkán peremén azé az államalakulaté lesz a vezető szerep, mely saját erejéből kapcsolja magához még a másnyelvű lakosság által lakott területeket is— s ez kulturális fölényénél fogva csak a magyar lehet.”²⁰

Az 1915 végi és 1916 eleji magyar sajtót lapozgatva egymástól teljesen eltérő véleményekkel találkozhatunk. A *Magyar Gyáripar*, a Gyáriparosok Szövetségének lapja közli Gratz Gusztáv tervét, amely a Monarchiát lengyel és szerb területekkel Németország méretűre akarná növelni. Ezt szükségesnek tartja mind a központi hatalmak biztonsága szempontjából, mind ahhoz, hogy Németországgal egyenlő jogokon alapuló kapcsolatot lehessen kiépíteni.²¹ A *Magyar Figyelő* szerint el kell érni, hogy a szerbek csendesesen, szívósan, önálló akarat nélkül dolgozzanak a Monarchiának.²² A *Cél* cikkében az ebben az időben szokásos kétértelműséggel fogalmaz: „... a rosszakaratú Szerbia pedig a háború eredménye folytán kiküszöböltetvén a szomszédságból . . . a Petárok, Pasicok és Hartwigok által vezetett Szerbiának kell végleg eltűnnie az európai színtérről”.²³ A cikkből nem derül ki egyértelműen, hogy szerzője Szerbia megszüntetését vagy csak az önálló, esetleg a Monarchiával ellenséges szerb politika megszüntetését kívánja. Valószínű, hogy a cikkíró várakozó álláspontra helyezkedve fogalmaz ilyen kétértelműen.

Az *Est* a „demokratikus” körökben ekkor divatossá vált jelzőt hangsúlyozza: „Külső hódítás helyett belső hódítást, az új Magyarországot kell megszerezni, melyben jobb élet, több

¹⁸ May, Arthur J.: *The passing of the Habsburg Monarchy 1914—1918*. Philadelphia 1956. I. k. 112—113.

¹⁹ Budapest 1915. december 10.

²⁰ Windischgrätz i. m. 105.

²¹ Gratz Gusztáv: *Németországhoz való gazdasági viszonyunk*. III. r. Magyar Gyáripar 1915. 24. sz. 5.

²² Lovcsen. Magyar Figyelő 1916. 163.

²³ M. Gy. *Gazdasági közeledés és a keleti szövetséges államok*. A *Cél* 1916. 155.

jog, több szabadság, jobb közintézmények és magyarabb szellem legyen, mint régen volt.”²⁴

Ugyanezzel a gondolattal találkozhatunk a polgári radikális Jászi Oszkár 1915. október 31-én megjelent cikkében. Szerinte is Magyarország meghódítása az igazi hadicél: „az anyagi és szellemi erők felett öntudatosan rendelkező, azokat okosan fejlesztő és szabadon élvező új magyar nép által meghódított” Magyarországé.²⁵ Balkán-politikáját is erre, a belső erőket racionálisan, harmonikusan felhasználó koncepcióra építi: „Földrajzi helyzetünk, gazdasági fejlődési fokunk, kulturális típusunk, szinte predestinál arra, hogy . . . egy szívesen fogadott hegemoniát gyakoroljunk a balkán népekkel való gazdasági és politikai érintkezésünkben.”²⁶ Ez az elképzelés nemcsak Jászira jellemző; a *Világ* tiltakozik a nagyobb annexiók ellen, de kisebb határkiigazításokat nem tart lehetetlennek.²⁷ Másutt a következők jelennek meg a lapban: „mi vagyunk hivatva a Balkán gazdasági és kulturális meghódítására”.²⁸ A fejlettebb gazdaság és „kultúra” terjesztésének racionális gondolata a magyarországi fejlődést demokratikusan tervező radikálisok számára a terjesztés esetleg erőszakos megvalósítását sem teszi elképzelhetlenné. Álláspontjukban szerepet játszik az „elhivatottság” bizonyos fokú arisztokratikus felfogása, a magyarországi — a monarchiabeli — helyzet túlértékelése, s ennek következtében a területi status quo megváltoztathatatlanságába vetett hit. Valahol ezen összetevők között kell keresnünk a radikálisok nacionalizmusának gyökereit.

A szabadkőművesek, a *Kelet*ben szinte sajnálkozásukat fejezik ki amiatt, hogy háború van. Viszont leszögezik, hogy az „elvadult hordák dúlásával szemben” fel kellett lépni.²⁹ Az Obrenović-korszak visszaállítása mellett szállnak síkra, s a háború minden ódiomát a Pašić-kormányzatra hárítják.³⁰

Károlyi Mihály, mint már korábban is, hangsúlyozza: „Magyarország nem germán és nem szláv államalakulat. Nem olyan hatalmas, hogy területi aspirációi lehetnének (például a Balkánon), viszont elég erős arra, hogy más államok ilyen törekvései-

²⁴ Az Est 1915. november 18.

²⁵ Jászi Oszkár: *Magyarország meghódítása*. 1915. október 31. Jászi i. m. 129.

²⁶ Uo. 131–132.

²⁷ *Világ* 1916. január 18.

²⁸ *Világ* 1916. január 16.

²⁹ *Véres kötelesség*. Kelet 1915. november.

³⁰ *Szerbia és a magyar szabadkőművesség*. Kelet 1916. április.

nek útját állja.”³¹ A parlamentben többször felveti Szerbia jövőjének kérdését,³² választ azonban egyszer sem kap. Ekkori koncepciója nyilvánvaló: „a magyar nemzetnek nem érdeke a területi terjeszkedés és így a béke megkötése elé a magyar nemzetnek semmiféle ilyen törekvése akadályt nem gördít”.³³

A *Népszavának* Szerbia megszállása idején keletkezett kisebb cikkei részben a Monarchia politikájának konkrét kritikáját tartalmazzák, részben pedig általános ideológiai elképzelések alapján a szerb politikát bírálják. A lap kimutatja, hogy a Monarchia és Szerbia viszonyának megromlását nem kis mértékben az agrárius politikára lehet és kell visszavezetni. Ugyanakkor szinte hálátlansággal vádolja a szerbeket, akiket a Monarchia szabadított fel a török iga alól és mégis az „orosz politika szolgálatába” szegődtek.³⁴

Három nappal később vezércikkben foglalkoznak Szerbiával, s ha csak rejtetten is, de a Kunfi által 1915 elején felvázolt elképzelésekhez csatlakoznak. A régi szerb politika megszüntetése, írják, nem járhat a szerb népnek s a szerb államnak, mint olyannak, megszüntetésével.³⁵

A *Népszavában* is megjelenik a nemzeti elvnek és a nacionalizmusnak elítélése, és az a gondolat, hogy a politikát nem a nemzeti elv, hanem a „nagyipar fejlődése és szervezkedése következtében” létrejött imperialista gondolkodás határozza meg. A cikk az antant nemzetiségi elvekkel átszótt hadicél-nyilatkozatait bírálja, de utal a cenzúrára, amelynek következtében nem elemezheti mélyebben ennek az „imperialista gondolatvilágnak” mibenlétét és viszonyát az „emberi és szocialista” szempontokhoz.³⁶ Mindebből nyilvánvaló, hogy bár a Szociáldemokrata Párt imperializmus-felfogása tartalmaz bizonyos irreális elemeket, a világháború okait egyre tisztábban ismerik fel, politikájuk az imperializmus ellen irányul valamiféle „emberi”, „szocialista”, „internacionalista” alapról.

1916. február 18-án Belgium címmel jelent meg cikk a *Népszavában*, itt is szimbólumokkal találkozunk. Burkoltan felszólítják az antantot, hogy tiltakozzék Szerbia esetleges annexiója ellen, bár — jegyzi meg a szerző — Európa sorsa most nem

³¹ Károlyi i. m. 1965. 98—100.

³² 1916. június 14., augusztus 23., szeptember 14.

³³ Károlyi Mihály: *Zászlóbontás*. 1916. július 17. Károlyi i. m. 1968. 105.

³⁴ A *Szerbia és a szerbek* kötet ismertetése. *Népszava* 1915. november 4.

³⁵ *Szerbia*. *Népszava* 1915. november 7.

³⁶ *A háború hájtörőiről*. *Népszava* 1915. november 23.

az annexió ellen esetleg tiltakozó antant, hanem a német kormány kezében van.

Az eddig felsorolt álláspontok több-kevesebb következetességgel Szerbia teljes megszüntetése ellen szálltak síkra. A hadicél egy kisebb, függő, önálló mozgásra képtelen, de mégis létező Szerbia létrehozása. Az ilyen álláspontok indítókaira már korábban utaltunk. Az okokat most talán csak annyival egészíténénk ki, hogy egyes politikusokat bizonyos „demokratikus” elvek is vezéreltek, s egy ország teljes megszüntetése ezeknek ellentmondott volna, míg valamiféle függőség kiépítésébe esetleg az illető ország vagy nép érdekeit is bele tudták magyarázni.

A magyar politikai életben is találhatunk ekkor, 1915 végén, 1916 elején olyan csoportokat vagy legalábbis olyan személyeket, igaz hogy csak elvétve, akik az annexió felé hajlanak. Érvelésükben a legkülönbözőbb színeket találhatjuk meg: van földrajzi, történelmi, kulturális, hatalmi és egyéb más elmélet.

A földrajzi érveken alapuló elképzelések egyik legismertebb képviselője Cholnoky Jenő, az ismert földrajztudós, a Magyar Turáni Társaság egyik vezetője. Ő elsősorban a *Külügy-Hadügy*-ben és a *Turánban* fejtette ki nézeteit. Alap gondolata: nem a folyó a jó és igazi természetes államhatár, hanem egy-egy folyó vízgyűjtőmedencéjének kell egy-egy államhoz tartoznia. A magyar medencét, írja, újra egyesíteni kell. „Az egész Bosznia-Hercegovina és az egész régi Szerbia ide tartozik tehát, s ha ezen területen magyarok laknának, rég megszünt volna mindenféle balkáni kérdés. Hazánk hatalma megingathatatlan volna Európa közepén.”³⁷ Később még erőteljesebben hangsúlyozza, elméletének lényege: a földrajzi tényezők a magyarokat hatalomra predesztinálják a Balkánon mind gazdaságilag, mind politikailag. A jelenlegi politikai határok azonban útját állják a földrajzi szükségszerűség érvényesülésének.³⁸

A *Külügy-Hadügy* más cikkeivel is bizonyítja, hogy az annexió pártján áll. 1915 novemberében M. Gy. így ír lapjain: „Szerbia sorsa már eldőlt, ez az ország földnélküli ország s ma-

³⁷ Cholnoky Jenő: *Magyarország természeti határai*. Külügy-Hadügy 1915. október 31. A vízválasztós elmélettel már korábban is találkoztunk: Hoitsy Pál: *Nagy-magyarország: A magyar történet jövő százada*. Bp. 1903., E munka kritikája: Riedl Frigyes: *Magyar imperialisták*. Budapesti Szemle 1903. 316. sz. 154–158.

³⁸ Cholnoky Jenő: *A magyar medence kapcsolata a Balkánnal*. Turán 1917. február. 76–85.

holnap már csak a múltakkal foglalkozó történelemé lesz ez a fogalom.”³⁹

Más, történelmi indokokat hoz fel az annexió alátámasztására Gyórfy István etnográfus „Magyarország régi balkáni birtokai” című tanulmányában. A macsói bánságra utal és kifejti, hogy a magyarságnak „*ahol múltja van, ott jövőjének is kell lennie*”.⁴⁰ A *Külügy-Hadügy* térképet közöl a régi magyar államhoz tartozó balkáni területekről. Érdekes, hogy Apponyi lapja, a *Budapest* is átveszi kísérőszövegével együtt „a mostani foglalás után hozzánk kíváncsozó macsói, nándorfehérvári, branicsevói, krusói bánságok” ábráját.⁴¹

Ebben az időszakban, 1915 végén, a „siker mámorában” más lapokban is találhatunk különféle kisebb utalásokat az annexióra, a balkáni területi terjeszkedésre. A *Budapesti Hírlap* egy interjúgyűjteményben közli például Serényi Gusztáv álláspontját, mely szerint csak akkor lehet biztosítani a belső munka „békéjét”, ha Magyarország terjeszkedik a Balkánon. A nyilatkozó kifejti, hogy ez olyan földrajzi és politikai követelés, melynek kielégítésére már az Árpád-házi királyok is törekedtek.⁴² Kmety Károly ismert közgazdasági író *Az Ujság*ban közöl annexiók cikket, melyben azt állítja, hogy a „kultúra és önmérsékleti erények oly kezdetleges fokán álló népség, minőnek a szerbiai bizonyult, még korántsem alkalmas szuverén egyenjogú alanyképp megjelenni az európai államok társaságában”. „Nem a magyar szentkorona történelmi igényeinek vagyunk szószóelői, ha az elfoglalt Szerbországot, természetesen a *bolgár igények teljes kielégítésével* revindikáljuk, hanem inkább az a valóság, hogy *európai érdekeknek* szolgálatában vállaljuk ezt a nehéz kötelességet, *mely másra, mint reánk alig hárítható*.”⁴³

A szerb nép, Szerbia kulturális színvonala a hadicélok körül zajló vitákban igen gyakran előkerül. A legkülönbözőbb politikai állásfoglalású emberek hivatkoznak rá, hogy véleményüket ezzel is alátámaszzák. Egyetlen közös vonás van ezen nézetekben: a szerb kultúrát keletinek, a magyartól, a „civilizálttól” elmaradottnak tartják. Az egyes véleményekre majd utalunk, ha az adott politikai csoportokat tárgyaljuk, itt csak két, a

³⁹ M. Gy.: *Kosovopolje*. Külügy-Hadügy 1915. november 28.

⁴⁰ Gyórfy István: *Magyarország régi balkáni birtokai*. Földrajzi Közlemények 1916. 1. sz. 18–19.

⁴¹ Budapest 1915. december 27.

⁴² Budapesti Hírlap 1915. november 12.

⁴³ Kmety Károly: *Szerbia „fűt”*. Az Ujság 1915. november 30.

kulturális elmaradottsággal kapcsolatos annexiós álláspontra hívnánk fel a figyelmet.

Földes Artúr a *Külügy-Hadügyben* így fejezi be egy cikkét: „De ha egyszer Orosz-Lengyelország megismeri a német közigazgatás áldásait és a meghódított Szerbia pedig az osztrák — magyar kultúrának pacifikáló energiáját, akkor minél később köszönt a véres Európára a békekötés formaünnepe, annál bizonyosabban csak a megtörtént eseményeket és tényeket szankcionálhatja.”⁴⁴

Pekár Mihály és ifj. Jeszenszky Sándor beadványt intéznek a miniszterelnökséghez, amelyben javaslatot dolgoznak ki az annexió kulturális veszélyeinek csökkentésére. Szerintük Belgrádban, „Nádorfehérváron . . . kulturális faltörő kosként” magyar egyetemet kellene létesíteni. Elsősorban magyar tanulók lennének itt, de sokan kerülhetnének az egyetem falai közé a különböző balkáni államokból is. A szerbeket pedig a magyarországi egyetemekre irányítanák, s ezzel a szerb népet bekapcsolnák a magyar kultúrkörbe.⁴⁵

A hadicélok sajátos megfogalmazásával találkozhatunk a világháború alatt megerősödő turanizmusnál. Előre le kell szögeznünk, hogy azok, akik a turáni birodalomra, a turáni rokonságra hivatkoznak, sokszor eltérő kiindulóponttal rendelkeznek. A turáni elképzelések között találkozhatunk szinte gyerekes, de mégis nagyhatalmi elképzelésekkel és olyan tervekkel is, amelyek más alapokra épülnek ugyan, s ezek sokszor komolyabbak a turanizmusnál, mégis a turáni elképzelések ködös ideológiai burkába bújnak, részint a nagyobb népszerűség reményében, részint a tényleges indítókok elrejtése céljából.

A turáni „mítosz” a világháború alatt lehetővé tette olyan nézetek felszínre kerülését, hogy a Balkán nem szláv terület, csak a délszlávok tartoznak a félsziget lakói közül a szlávokhoz, s ezeknek kiszorításával vagy kordába szorításával a szláv veszedelem megszűnik.

Már Sassi Nagy Lajosnak *A Cél* 1915. augusztus 8-i számában közölt cikke utal az akkori szövetségi viszonyok és a turáni elmélet összefüggéseire. A turáni népek: a magyarok, a törökök és a bolgárok (akiknek csatlakozását már a „vérrokonság” is elkerülhetetlenné teszi) a germánssággal szövetkezve *felszabadítják* Lengyelországot, Finnországot, Ukrajnát, a balti államokat,

⁴⁴ Földes Artúr: *Béke . . . Külügy-Hadügy* 1915. november 25.

⁴⁵ Pekár Mihály egyetemi magántanár és ifj. Jeszenszky Sándor minisztériumi fogalmazó 1916. március 31-i előterjesztése. ÖL K-467 15. cs. 67. res.

Besszarábiát és Szibériát (!) az oroszok hatalma alól. A Balkán államainak, közöttük Szerbiának is, rá kell ébredniük, hogy az orosz leigázást csak e szövetséghez való csatlakozással tudják elkerülni, hiszen a balkáni államok „Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Románia, Bulgária Magyarországra gravitálnak. Vagyis ezek az államok a Duna medencéjéhez tartoznak . . . a Duna fő-medencéje Magyarország: a nevezett országoknak akarva, nem akarva hazánkkal összeköttetésben kell állaniok.”⁴⁶

A szerző tehát a már ismertetett földrajzi elméletet is összekapcsolja a germán—turáni nagy hatalom tervével, amely néhány túlméretezett kívánságon kívül (Szibéria bekapcsolására a turáni elmélet miatt van szükség) láthatóan valamiféle a központi hatalmaktól alakuló európai birodalmat tűz ki célul. Ha az elképzelésről lehántjuk a turáni mázt, akkor a központi hatalmak maximális hadicél-elképzeléseit kapjuk, a már említett Szibéria kivételével.

Ezzel a cikkel egyidőben készült el seprősi Paikert Alajos emlékirata a Germán—Turáni Államszövetségről. Az elképzelés alapvető célja a Bulgáriával közös határ létrehozása. Ennek érdekében Szerbia átengedi Magyarországnak a Duna egész jobbpartját egy körülbelül ötven kilométeres sávban Šabac, Valjevo, Belgrád és Požarevac városokkal együtt.

Az államszövetség tervébe beleveszi a Románia esetleges legyőzése utáni helyzetet is, amikor egész Romániát Besszarábiával együtt anektálni kell. Konstantinápolyba magyar katolikus pátriárkát kell küldeni, Palesztinába és Szíriába katolikus iskolákat magyar papokkal; így a keleti kapcsolatok fejlesztésének egy része az egyházra hárulna.

Az egész államszövetség hasonlóképpen épülne fel, mint Sassi Nagynál, de Paikert Szibéria helyett Perzsiát, Afganisztánt akarja Ázsiából az új birodalom részévé tenni, s ezen államokban az iszlámnak tulajdonít kiemelkedő szerepet. A létrejövő államszövetségnek seprősi Paikert szerint szoros kapcsolatokat kellene kiépítenie Kínával és Japánnal is, tehát lassan egy eurázsiai szövetség terve bontakozik ki előttünk.⁴⁷

Nyilvánvaló, hogy az ismertetett emlékirat még több légből kapott, szinte meseszerű elemet tartalmaz, mint Sassi Nagy

⁴⁶ Sassi Nagy Lajos: *A Balkán államok és a turanizmus*. A Cél 1915. augusztus 8. Sassi Nagy szerint Dániának, Hollandiának, Svédországnak, Norvégiának és Görögországnak is csatlakoznia kell ehhez az államszövetséghez.

⁴⁷ Az emlékiratot lásd OL K-467 16. cs. 100. res.

cikke, azonban, ha megfigyeljük, a tervezetben fellelhetőek olyan elképzelések is, amelyek pontosan illeszkednek a kor politikai terveibe. Az európai államszövetség terve közel áll a Mitteleuropa elképzelésekhez; a közvetlen határ Bulgáriával sokszor felvetődik, például a magyar miniszterelnök elképzeléseiben is.

A legtöbb „turáni” cikkben inkább ezek a „reális” momentumok dominálnak. Például M. Gy.-nek a *Külügy-Hadügyben* megjelent hasonló terminológiájú írásában. Bár ő is a „magyar, bolgár, török közös fajiság” jegyében fejtí gondolatait, a korábban ismertetett álláspontokkal szemben nem egy germán turáni államszövetségre gondol, hanem a „turáni népekké” szövetségben Magyarország európai súlyának növelésére. A németekre nem is utal, viszont felsorolja, hogy az Árpád- és Anjou-korban mely balkáni területek tartoztak Magyarországhoz, ezzel akarja bizonyítani, hogy akkor Magyarország tényleges nagyhatalom volt. A szerző szerint ekkor, vagyis 1915. október 24-én nem a szerbek megbüntetése a cél, Szerbián úgyis „teljesedésbe megy az átok és a bűnhődés”, hanem a turáni népek „vérszövetsége és a Balkán feletti teljes uralma”.⁴⁸

Hegedüs Lóránt, az ismert gazdasági szakember, szintén a turáni elképzelésekre utal, amikor a világháború következtében beállott új helyzetet elemzi: „Mióta a bolgárokkal s törökökkel egyesült hadseregünk, vérrokonokkal fogunk kezét. Kitéptük magunkat a szláv izolációból. Mint a gyermek, ha éjszaka álmából riad, s csak akkor nyugszik meg, ha megismeri, hogy nincs egyedül a népek mostani éjszakájában, fellelegzik a mi magyarságunk: nem vagyunk egyedül s nem is leszünk soha többé! Magyarországtól az ős Turánig egy út vezet: a rokon népeknek útja.”⁴⁹

Bár Hegedüs nem utal sem a külön magyar vezetésű turáni birodalomra, sem a Germán–Turáni Államszövetségre, cikkéből nyilvánvalóvá válik, hogy elképzeléseit a „turáni” és a germán népek „harmonikus viszonya” határozza meg. Korábban ugyanis kifejti, hogy a Bocskai, Bethlen, Rákóczi és Kossuth által vezetett németellenes szabadságharcok alapja már megszűnt, a németek már nem veszélyeztetik a magyarok szabadságát.⁵⁰

⁴⁸ M. Gy.: *Budapest – Konstantinápoly*. Külügy-Hadügy 1915. október 24. A szerző utal arra, hogy Magyarországnak és Bulgáriának közös határa lesz, de hogy ezt Szerbia teljes megszüntetésével vagy egy-egy részének elszakításával tervezni megoldani, azt nem közli.

⁴⁹ Hegedüs Lóránt: *A magyarság jövője a háború után*. Bp. 1916. 23.

⁵⁰ Uo. 22.

A *Turánban*, a turáni mozgalom lapjában egyre elterjedtebbé válik a földrajzi elmélet. Ekkor ezzel azt akarják igazolni, hogy a Habsburg-birodalom alapja Magyarország, és Ausztria léte képtelen Magyarország nélkül. A birodalom teljes és biztos összetartását csak a földrajzi határoknak politikai határokká alakításával lehet elérni. Lehet, hogy ez „ethnográfiailag és a nemzeti eszme szempontjából szomorú”, de Magyarország déli határai e nélkül sohasem lesznek biztosítva. Ez a területkiegészítés e gondolatsor szerint „a legvitálisabb kereskedelmi és gazdasági érdekek kielégülése”. A magyarságnak így 325 000 km² helyett 418 000 km² területe lenne, mivel területét Bosznia, Dalmácia és bizonyos szerb területek egészítenék ki. Az idézett szerző nem gondol Szerbia teljes megsemmisítésére, csak területének körülzárására és jelentős csökkentésére: majdnem az egész területet anektálná, amelyet az osztrák—magyar csapatok megszállva tartanak.⁵¹

Magát a turáni gondolatot sokan felhasználják a magyar politikai életben. A legismertebb politikusok közül elsősorban a függetlenségi párt konzervatívabb szárnyáról is többen csatlakoznak a Magyar Turáni Társasághoz, vagy legalábbis támogatják a Társaság tevékenységét. Legtöbbjük azonban a turanizmust nem tekinti komoly dolognak, pusztán eszköznek, amellyel ideológiai burokba lehet foglalni a központi hatalmak hadicéljait. Az itt ismertetett kis részletekből is kiderül, hogy a mítosz mindig konkrét politikát támogat, s a magyar politikai életben sokan úgy látták, hogy ennek felhasználása hasznot hozhat számukra.

Az elmondottakból nyilvánvalóvá válik, hogy a magyarországi politikai csoportok nagy része Szerbia megszállása idején annak bekebelezése ellen foglalt állást. Katonai szempontú, esetleg gazdaságilag „szükséges” határkiigazításokat azonban a nagy többség nem tartja elvetendőnek. Találkozunk, ha csak kis számban is, olyan véleményekkel, amelyek a bekebelezés mellett szólnak. Ezek a legkülönbözőbb csoportokból származnak, még a kormányhoz közelálló *Külügy-Hadügy* is emellett száll síkra. Az ilyen álláspontok azonban nem terjednek el a magyar politikai életben, nem válnak általánossá, sőt egyesek a „korai annexiók” közül egy-két évvel később már sokkal szelídebb hírokat pengetnek. Csak utalnánk arra, hogy például Cholnoky 1917-ben már csak Szerbia egy kis részének bekebe-

⁵¹ Fodor Ferenc (Karánsebes): *A turáni államok jövődő békéjének földrajza*. Turán 1917. október—november. 337—347., 447—459.

lezéséről ír. Az ország fennmaradó része felett megelégszik a gazdasági hatalommal.⁵²

A különböző magyarországi álláspontok nem kezdenek vitát egymással, inkább csak egymás mellett felmerülő „jámbor óhajok”, találgatások ezek, amelyeknek egyetlen közös vonásuk a magyar szupremácia fenntartása a magyar királyságban és kiterjesztése a Balkánra függetlenül attól, hogy az utóbbit bekebelezéssel, gazdasági vagy kulturális akciókkal szeretnék elérni.

Az ausztriai álláspontokkal nem foglalkozunk ilyen részletesen. Utalunk azonban néhány itteni összetevőre, hogy a kormány szintű viták mögött álló erők tisztábban látszódjanak. Igen lényegesnek tartjuk, hogy Ausztriában a világháborúnak ebben az időszakában nem ülésezett a parlament, ezért a különböző politikai csoportok és a kormány „eszmeeséréjére” nem volt olyan közvetlen lehetőség, mint Magyarországon.

Az ausztriai közvélemény jelentős részét ebben az időben az osztrák pángermán és keresztényszocialista körök tartották befolyásuk alatt. A lakosságnak ilyen politikai állásponttal rendelkező része számarányánál sokkal jelentősebb szerepet vitt a politikában, aktívabb volt a többi politikai irányzatnál. A fenti két csoportnál és a befolyásuk alatt állóknál általánosan elfogadott volt a szerbiai és általánosságban a balkáni annexió, és ennek nem kis hatása volt az osztrák kormány állásfoglalására is.⁵³

A burzsoázia nagy részét ekkor a németekkel való kapcsolatok alakulása foglalkoztatta, és sokszor balkáni hadicéljaikat is a németekhez fűződő gazdasági viszony szempontjából határozták meg.

Az ipari tőkésék, akik a Németországgal létesítendő gazdasági közösség ellen léptek fel, általában elvetették a balkáni annexiót. Úgy vélték, éppen elég gazdasági feladat van a Monarchia adott keretein belül, és nem szabad újabb terheket magára vennie az Osztrák—Magyar Birodalomnak.⁵⁴

A kereskedő burzsoázia, amely nem vetette el a németekkel kiépítendő gazdasági integrációt, helyeselte volna a Monarchia területének növelését, mivel így egyrészt kisebb lehetőséget láttak arra, hogy a németek túlzottan föléjük kerekedjenek,

⁵² Cholnoki i. m. 1917.

⁵³ Irinyi Károly: *Mittleuropa tervek és az osztrák—magyar politikai közgondolkodás*. Bp. 1973. 72.

⁵⁴ Uo. 155.

másrészt az expanzióval újabb biztos piaclehetőségeket nyertek volna.⁵⁵

Az osztrák szociáldemokrácia is nagy figyelmet szentelt a Balkánnak. Ennél a pártnál nem találkozhatunk a területi növekedésre való törekvésekkel. Az azonban egyértelmű, hogy az osztrák szociáldemokrácia körében is elterjedt az a nézet, amely szerint a Balkánt valamilyen úton-módon alá kell rendelni a Habsburg-monarchiának.⁵⁶

Gazdasági elképzelések

Külön foglalkozunk azokkal az elképzelésekkel, amelyek Szerbia megszállását gazdasági eszközökkel akarták Magyarországra az egész Monarchia számára hasznosítani. A Balkán-államoknak a Habsburg-birodalomhoz való gazdasági kapcsolása — pontosabban ezen államok gazdasági alávetése — már a világháború előtti tervekben is felmerült. Grünberg bécsi egyetemi tanár például 1902-ben a Balkánt a Monarchia „természletes fogyasztópiacának” nevezte, és kijelentette, hogy Ausztria—Magyarország iparának arra kell törekednie, hogy e területet mint fogyasztópiacot magának megszerezze.⁵⁷

Chorin Ferenc, a magyar fináncsóke egyik vezető képviselője, nem sokkal a világháború kitörése előtt fejtette ki: „Iparunkra nézve . . . a kelet kapuinak feltárása életszükséglet . . . Azt kell éreznünk, hogy a kelet piacaira mulhatatlanul szükségünk van. Valóságos misszióvá kell tennünk, hogy a Dunán le egészen a Fekete-tengerig a hegemoniát Magyarországnak biztosítsuk.”⁵⁸

Lánczy Leó, a Kereskedelmi Bank elnöke a következőképpen fogalmazott: „A világ összes kultúrnemzetei a legnagyobb erőfeszítést fejtik ki, hogy a viláfgorgalomnak egy minél nagyobb részét hódítsák meg saját nemzeti produkciójuknak. Nincs világrész, nincs állam, amely színhelye ne volna az ekörül folyó versenytusának. Csak hazánk nem található sehol, vagy majdnem sehol . . . új fogyasztóterületek meghódításán fáradoz-

⁵⁵ Uo. 139—140.

⁵⁶ Uo. 124—125.

⁵⁷ Winogradow, K. B.—Pissarew, J. A.: *Die internationale Lage der österreichisch-ungarischen Monarchie in den Jahren 1900 bis 1918.* (Österreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900—1918.) Berlin 1965. 25.

⁵⁸ Berend T. Iván—Ránki György: *Magyarország gyárpara 1900—1914.* Bp. 1955. 365—366.

zunk . . . ami eddig történt ezen a területen, nem elégíthet ki bennünket!’⁵⁹

Ahogy a világháború során a dualista birodalom csapatai elfoglalnak egy-egy területet, a gazdasági élet képviselői úgy lépnek azonnal sorompóba ezeknek kiaknázására. A magyar kormány támogatja őket ebben a törekvésükben, hiszen — mint azt majd látni fogjuk — Tisza koncepciójának magvát a gazdasági kötelékek intenzív politikai felhasználása adja. Így, amikor 1915. október 21-én Lánczy arról panaszkodik neki, hogy a lengyelországi elfoglalt területek gazdasági kiaknázásában a magyarok nem vehetnek részt, vagy legalábbis nem olyan nagy súllyal, ahogyan szeretnének, Tisza segítséget ígér Lánczy-nak, s felhívja figyelmét a déli, szerb okkupált területekre. Helyesnek tartaná — írja —, ha a magyar ipari és kereskedelmi körök még a szabadkereskedelmi kapcsolatok kialakulásának lehetősége előtt felmérnék a megszállt területeken folyó gazdasági tevékenységben való részvétel lehetőségét.⁶⁰

A kereskedelmi és iparkamarák is igen hamar megmozdultak, hogy az új lehetőségek ki ne csússzanak a kezükből. A pozsonyi kamarában már november elején egy tervezetet terjesztenek be, mely a „balkánkivitel” új formáival foglalkozik. A *Honi Ipar*, a kamarák lapja, 1915-ben többször ír a meghódított szerb területeken lehetővé váló gazdasági tevékenységről, hangsúlyozva ennek jelentőségét a magyar ipar és kereskedelem számára.⁶¹

A *Világ* arról ír, hogy „az adott helyzet a legkitűnőbb alkalom arra, hogy a magyar gazdasági erők tért hódítsanak a Balkánon és a Keleten és ezáltal oly piacot teremtsenek, amely a hazai élet fejlődésének a jövőben egyik legfontosabb tényezője lehet.”⁶² Egy másik cikkben azért marasztalják el a magyar kereskedelem és ipar képviselőit, mert még mindig nem tettek semmit a balkáni bázis megteremtéséért, míg az osztrák és a német gazdasági csoportok reprezentánsai minden eszközt felhasználnak erre.⁶³ Meggyőződésük: „Mi vagyunk hivatva a Balkán gazdasági és kulturális meghódítására . . . Magyarországot már földrajzi helyzete is valósággal predestinálja ahhoz,

⁵⁹ Berend T. Iván — Ránki György: *A monopolkapitalizmus kialakulása és uralma Magyarországon 1900—1944.* Bp. 1958. 38—39.

⁶⁰ Lánczy—Tiszának 1915. október 21. REKL Tisza 13. cs. 30. t. sz. n.

⁶¹ *Honi Ipar* 1915. november 15., december 15.

⁶² *Német bankok a Balkánon.* Világ 1916. január 4.

⁶³ *Érdekeink a Balkánon.* Világ 1916. január 23.

hogy a Balkán államok nyerstermékeinek kikészítő országává válják.”⁶⁴

Még a *Katholikus Szemle* is, amelyet egyáltalán nem tekinthetünk az ipari és kereskedelmi körök érdekeltségének, dicsérően nyilatkozik Polgár Iván „Magyarország és a Balkán-félsziget közgazdasági szempontból” című könyvéről, amely a magyar gazdaság balkáni előretörési lehetőségeit tárgyalja. A szerző egyrészt az Oroszországgal való verseny fontosságát taglalja, hiszen gazdasági eszközökkel meg lehet szüntetni a cári birodalom politikai befolyását e területen, másrészt az Ausztriával való versengést is fontosnak tartja, mivel Ausztria eddig is Magyarország balkáni kivitelének egyik legnagyobb gátja volt.⁶⁵

Találkozunk olyan állásponttal is, amely a gazdasági hódítást területi expanzióval akarja összekötni. A *Külügy-Hadügy* egyik cikkírója az annexió melletti érvekhez még hozzáteszi azt is, hogy Szerbia gazdag ország, így ha hozzácsatolnák Magyarországhoz, annak csak haszna származna ebből. A cikkből kiderül, hogy Szerbiát Magyarország részeként – mint kizárólag mezőgazdasági területet – akarja megtartani, amelynek iparcikkkel való ellátása Magyarországra hárulna.⁶⁶

A szerb gazdasággal, a szerbiai gazdasági lehetőségekkel foglalkozók túlnyomó többsége azonban a területi expanzió kizárását és helyébe a gazdasági expanziót javasolja. Így Csetényi József „A béke célja” című, az *Új Nemzedék*ben megjelent cikkében a területi hódítást tökéletlenebbnek tartja, mint a gazdasági bekebelezést. „Az igazi győzelmek azok, amelyek a gazdasági súly gyarapodásában, gazdasági térhódító eszközök meg sokasodásában jelentkeznek, akár békés, akár fegyveres mérkőzéssel küzdötték ki azokat.” „Az erősebb nemzet a háború eredményeként kiterjesztheti rendelkező jogát és felsőbbes gazdasági hatalmát a gyöngébbre anélkül, hogy ennek területét annektálná és magáénak mondhatná.” Ez „tökéletesebb és eredményrevezetőbb módszer, mert a fegyverekkel való hódítás a lelket nem öli meg, sőt ellenállásra serkenti, míg a gazdasági eszközökkel előbb az öntudatot öli ki fokozatosan, és szinte észrevétlenül vállaltatjuk el a szolgálta szerepét”.⁶⁷

⁶⁴ Szende Gyula: *Régi hibák és új feladatok a Balkánon*. Világ 1916. január 19.

⁶⁵ *Katholikus Szemle* 1915. december.

⁶⁶ (Sch. T.): *Szerb hódításunk gazdasági jelentősége*. Külügy-Hadügy 1915. december 25.

⁶⁷ *Új Nemzedék* 1915. december 12. 1080.

Az első pillantásra szemünkbe tűnik, hogy mennyivel modernebb Csetényi elképzelése az annexiós álláspontoknál, mennyivel reálisabban ismeri fel a kor követelményeit. Formailag hasonlíthatnánk álláspontját Tiszához, aki szintén a gazdasági eszközöket helyezi előtérbe. A nagy különbség köztük az, hogy míg Tisza számára a politikai indokok az elsődlegesek, s a gazdasági eszközök elsősorban a politikai célokat szolgálják, addig Csetényi számára a gazdasági célok az elsődlegesek. Nem azt a kérdést veti fel, hogy politikai vagy gazdasági eszközökkel lehet-e Szerbiát politikailag a Monarchiához kötni, hanem azt, hogy pusztán gazdasági, illetve a politikai és a gazdasági eszközök együttes alkalmazásával lehet-e elérni az adott terület gazdasági kihasználását, gazdasági alávétését.

1916-ban a gazdasági célkitűzések már megkövetelik a megvalósítás konkrét formáit is. A sajtóban, megbeszéléseken már nemcsak a „célok”, hanem a „feladatok” is jelentkeznek, ezek nehézségeivel és akadályjaival együtt.

Lánczy már március elején javasolja Tiszának, hogy az osztrák és a magyar kormány megfelelő referensei egyezzenek meg a Balkánon kifejtendő gazdasági akció formájában, nehogy valamelyik osztrák vállalat külön megegyezést köthessen a közös külügyminisztériummal vagy a Hadsereg-főparancsnoksággal.⁶⁸

A GYOSZ lapja, a *Magyar Gyártás* is e célok mellett száll síkra: „A magyar iparnak és kereskedelemnek feladata lesz, hogy a kínálgató alkalmat idejében megragadja, a meghódított Szerbiában elfoglalja azt a pozíciót, amely megilleti.” Hogy ez nem mehet pusztán gazdasági eszközökkel, azaz a magyar ipar s kereskedelem nem tudja magára hagyva felvenni a versenyt az osztrák, német stb. konkurrenssekkel, ezt a cikk írója is érzi, ezért leszögezi: „Természetes, hogy ebben a törekvésében a magyar ipar számot tart arra, hogy a magyar kormány részéről a leghathatósabb támogatásban fog részesülni.”⁶⁹

A lap szerint a pillanatnyi feladat a lehetőségek felmérése a későbbi befektetések szolgálatában; kapcsolatfelvétel a szerb gazdasági körökkel, hogy a tényleges tevékenység megkezdésekor ezekre a kapcsolatokra már építeni lehessen. A *Magyar Gyártás* elsősorban a szerbiai nyersanyagkincsre hívja fel a

⁶⁸ REKL Balogh 13. cs. 10/b. t. 1/4.

⁶⁹ Magyar Gyártás 1916. 3. sz. 7.

figyelmet. Ezt meg kell szerezni függetlenül attól — írja —, hogy „mi lesz Szerbia sorsa a békekötés után”.⁷⁰

Lánczy a balkáni gazdaság meghódítását a legfontosabb próbatételnek tartja. Ha ezt sikerül a magyar iparnak és kereskedelemnek megvalósítania, akkor bebizonyítja életrevalóságát.⁷¹

A kereskedelmi és iparkamarák központjának szinte minden ülésén előkerül az okkupált szerb terület és általában a Balkánon való gazdasági terjeszkedés kérdése. Február 5-én azt a debreceni javaslatot tárgyalják, amely szerint magyar állami kirendeltséget vagy kamarát kell szervezni a megszállt szerb területen „a hódítások kereskedelmi és ipari elfoglalása érdekében”.⁷²

Egy hónappal később, március 5-én a temesvári kamara által szervezett exportiroda tervével és a Keleti Központ megalakításával foglalkoznak, kiemelve, hogy pillanatnyilag a legfontosabb feladat az újonnan elfoglalt területek kereskedelmi és ipari pozícióinak megszervezése.⁷³

Március 12-én újra napirendre kerül a temesvári exportiroda kérdése, amelynek munkájához minden kamara aktívan csatlakozni kíván.⁷⁴ A kamarai központ áprilisban egy felháborodott hangú beadványra — amely a magyarok Szerbiában való háttérbe szorításáról panaszkodik — válaszolja: „Elvi szempontból . . . figyelmet érdemel az a javaslat, hogy a magyar honvédelmi miniszter álljon a sarkára és használja fel azokat az erőket, amelyek rendelkezésére állnak, boldoguljon a kellő nyelvismerettel és kereskedelmi érzékkel rendelkező magyar elem.”⁷⁵

Már az eddigiekből is kiderül, hogy a kamarák nem csupán a lehetőségek felmérését és azok kihasználását tűzték ki célul. A magyar gazdaságban itt egy tudatos expanziós politikáról van szó. Valószínűleg részben a kiegészés óta folyó közjogi harcok, részben a magyar gazdaság megerősödése következtében a gazdasági körökben is egyre erősebb lesz az osztrákellenes magyar

⁷⁰ *Ipari érdekeink a meghódított szerb területeken.* Magyar Gyáripar 1916. 7. sz. 11.

⁷¹ Lánczy Leó: *Gazdasági háború és békegazdaság.* Monarchia 1916. 2. sz. 10.

⁷² Az 1916. február 5-i kamarai ülés jegyzőkönyve. OL K-238 1. cs. 195/1916.

⁷³ Az 1916. március 5-i kamarai ülés jegyzőkönyve. Uo. 6/b. cs. 287/1916.

⁷⁴ Az 1916. március 12-i kamarai ülés jegyzőkönyve. Uo. 6/b. cs. 296/1916.

⁷⁵ A kamarai központ 1916. április 15-i levele a kolozsvári kamarához. Uo. 1. cs. 368/1916.

nacionalizmus. Így egy-egy új terület gazdasági meghódítása-
kor az expanzió egyik célja a magyar gazdaság olyan megerő-
sítése, hogy az osztrákkal szembeszegülhessen. A gazdasági tö-
rekvésekben is megvan a magyar birodalmi gondolat lecsapó-
dása. Ilyennek tekinthetjük a kamarai központ 1916. júniusi
körlevelét is. Ekkor szüntették meg Belgrádban a központi áru-
raktárat, mely eddig a kereskedelmi tevékenységet monopoli-
zálta, s ezáltal a magántőke tevékenysége számára is új lehe-
tőségek nyíltak. A körlevél nemcsak tájékoztat erről, hanem
felszólítja a kamarák tagjait, hogy minél nagyobb számban és
intenzitással kezdjenek kereskedelmi és ipari tevékenységet
Szerbiában, nehogy az osztrák tőke megelőzze őket.⁷⁶

A kamarák lapjában, a *Honi Ipar*ban ugyanezzel az irány-
vonallal találkozhatunk. Az újévi számban olvashatjuk Fényes
Henrig cikkét: „Keletre magyar!” címmel. Ebben a szerző az
ottani lehetőségeket villantja fel: a Balkánon nincs áru, kitűnő
befektetési lehetőségek vannak a bányatelepeken, az erdőségek-
ben és a földbirtokokon. Ezért minden magyar kereskedőnek és
iparosnak elemi kötelessége mindent megtenni annak érdeké-
ben, hogy ez a terület a magyar gazdaságba integrálódjon.⁷⁷
Érdekes, hogy a szerző nyilvánvalóan nincs tisztában a pillanat-
nyi balkáni lehetőségekkel. Lelkesítő cikke azt mutatja, hogy a
gazdasági expanziót hirdető a tényleges profitszerzésen kívül
valami többre, a magyar gazdaság területi kiterjesztésére töre-
kednek az adott korszakban. A világháború és a megelőző évek
a magyar gazdaság aktív résztvevőinél valamiféle közösségi tu-
datot hoztak létre, így igen jellemző a nem vállalat, nem cég,
hanem nemzeti, birodalmi fogalmakban való gondolkodás.

A *Honi Ipar* február 15-i számában két cikk is foglalkozik a
balkáni (közülük az egyik kimondottan a szerbiai) gazdasági
tevékenység jövőjével. Sugár Ottó vezércikke egyre nagyobb
kereskedelmi aktivitásra szólít fel: „Ne csak a németek nyerve-
nek a mi vérünkön” — írja. Sugár cikkének lendületével szem-
ben az „Üzleti kilátások a szerb területen” című közlemény
kevésbé lelkes, bár szintén hangoztatja a magyar ipar szerbiai
behatolásának szükségességét. Reálisan megállapítja, hogy erre
a katonai fő kormányzóság ekkori gazdasági tevékenysége mel-
lett nincs lehetőség. Ugyanez a lap közli Sători Ernőnek, a
Rimamurányi Vasmű Rt. igazgatójának nyilatkozatát, mely-
ben a magyar vasipar számára a balkáni, s ezen belül is a szer-

⁷⁶ A körlevél megtalálható: Uo. 1. cs. 627/1916.

⁷⁷ Fényes Henrig: *Keletre magyar!* *Honi Ipar* 1916. január 1.

biai piacot életszükségletnek nevezi, s felszólítja a kormányt, hogy mindent tegyen meg annak érdekében, hogy ezt a piacot a magyar ipar uralja.⁷⁸

Nemcsak a kimondottan gazdasági lapokban találunk utalásokat a balkáni gazdasági terjeszkedésre. A *Somogyi Hírlap* február 5-én felszólítja a magyar tőkét: „Ne engedjük, hogy idegen tőke foglalja el a Balkán piacait . . . jövőnk képe a Balkán és a Kelet gazdasági, ipari kihasználása.” A *Bajai Független Újság* január 24-én foglalkozik a témával. Fejtegetéseinek lényege: a magyar gazdaság balkáni „domináns hatalmának” biztosítása kell hogy a legfőbb cél legyen.⁷⁹

Maga a főkormányzóság lapja is utal a gazdasági terjeszkedésre és az ebben való versengésre: „A Kelethez való kulturális közeledés igyekezete nemcsak Ausztriában, hanem még régebben megvan és mélyebben gyökerezik Magyarországon. Nemes versenyre van e téren kilátás e két ország között, amely mind-egyik félnek csak hasznára válhat.”⁸⁰ Csak zárójelben jegyeznénk meg, hogy ez a cikk nem található meg a lap német nyelvű kiadásában, és általában jellemző, hogy a főkormányzóság lapja bizonyos cikkeket csak az egyik vagy csak a másik nyelvű számban közöl.

A MONARCHIA VEZETŐ KÖREIBEN FOLYÓ VITÁK

A terület politikai jövőjének meghatározása

A magyar politikai és gazdasági vezetés Szerbiára vonatkozó célkitűzéseinek elemzése azt mutatja, hogy az álláspontok többé-kevésbé egybehangzóak, élesebb vitával nem találkozunk.

A Monarchia kormányköreiben ez a kérdés már sokkal több ellentétet tartalmazóan merül fel. Az egyes elképzelések képviselői komoly vitákat folytatnak, ami természetes is, hiszen itt már a döntések szintjéig jutottak. A korábban már jelzett

⁷⁸ Satori Ernő: *Vasiparunk érvényesülésének feltételei. (Megtarthatjuk-e a balkán piacot?)* Honi Ipar 1916. február 15.

⁷⁹ Irinyi Károly: *Mitteuropa tervek és az osztrák—magyar politikai közgondolkodás* (Kandidátusi disszertáció). 1970. 904.

⁸⁰ BH 1915. július 14.

ellentétek: anektálja-e a Habsburg-birodalom Szerbiát, s majd mely országrész rendelkezék ennek a kis országnak a jövőjével Szerbia katonai megszállása után, csak még kiélezettebben merülnek fel.

Ezek a kormánykörökben zajló viták azonban rejtve maradnak a nagy nyilvánosság előtt, sőt a politikusok egy része is csak pletykákon keresztül értesül róluk. Tisza István, a magyar miniszterelnök a szerbiai támadás megindulásának pillanatától kezdve éles harcot folytat a Hadsereg-főparancsnokság, a külügyi kormányzat, valamint egyes osztrák csoportok annexiós fel fogása ellen. Mégis, amikor egy riporter felteszi neki a kérdést: „Mi lesz Szerbia sorsa?“, a következőket válaszolja: „Nem szeretek a jövő eshetőségeiről konjekturákba vagy fejtegetésekbe bocsátkozni. Nem vagyok próféta. Csak annyit mondhatok, hogy Szerbia kisebb és gyöngébb lesz. Hogy hogyan fog ez megtörténni, azt majd meglátjuk. Úgy azonban nem maradhat a dolog, hogy Szerbia ismét tüzeljen és Ausztria—Magyarország békéje veszélyeztetésének állandó forrása legyen, amilyen a múltban volt. . . . Ez bizonyos gazdasági, kereskedelmi és egyéb előnyökkel volna összekötve. De jobb szeretnék nem nyilatkozni arról, hogy mi fog történni, mi nem.”⁸¹ Mint látjuk, Tisza itt két kérdést „tisztáz”: a megoldásnak a „szerb veszélyt” meg kell szüntetnie és a győzelem egyéb vonatkozásban sem maradhat kihasználatlanul. Nem utal az annexió lehetőségére, s így nem is vitatkozik az annexiós álláspontokkal.

A kormány szintű viták már a Bulgáriával megkötött szerződésék után megerősödnek. Conrad von Hötzendorf, a Monarchia hadseregének vezérkari főnöke 1915. szeptember 10-én nagyobb memorandumot készít az annexió kérdéséről a külügyminiszter számára. Pontosán egy hónappal később az uralkodónak terjeszt elő hasonló tartalmú feljegyzést. Elképzelésének közép-pontjában a Monarchia trialista birodalommal való átszervezése áll: Ausztria—Magyarország délszláv tartományaiból és Szerbia anektált részeiből alakítaná ki a harmadik államtestet.⁸²

⁸¹ Ezt az interjút a legtöbb magyarországi központi napilap 1915. november 3-i száma közli. Lásd: Budapest, Budapesti Hírlap, Világ, Népszava stb. Elképzelhető egy olyan magyarázat is, hogy Tisza azért nem beszélt az annexió kérdéséről, mert a riportot egy amerikai újságíró készítette. Ez azonban azért nem valószínű, mert a korszak folyamán Tisza nem nyilatkozott más helyen nyilvánosan Szerbia jövőjéről. Ha a magyar közvéleményt informálni akarta volna, lett volna erre lehetősége.

⁸² Rumpler, Helmut: *Die Kriegsziele Österreich-Ungarns auf dem Balkan 1915/1916*, (Österreich und Europa, Festgabe für Hugo Hantsch zum 70.

Conrad a hadműveletek megindulása, majd Szerbia megszállása után is az annexió körüli vita egyik legfőbb személyisége maradt. Az ezt követő félévben a Szerbia bekebelezéséről folytatott vitát nevezhetjük akár Conrad—Tisza-vitának is. E két államférfi — egymással a legélesebben szembenállva — következetesen ragaszkodott eredeti elképzeléséhez.

Conrad ebben a vitában a Hadsereg-főparancsnokságot, a Monarchia katonai igazgatását képviselte. Kezdetben egyetértett álláspontjával a birodalmi adminisztráció és az osztrák kormány is. A kérdés mindig így vetődik fel: annexióval vagy annexió nélkül szüntethetik meg biztosabban az ún. szerb veszélyt. Dolgozatunkban nem törekszünk ennek a problémának a megválaszolására, mivel meggyőződésünk, hogy a dilemma a vita résztvevői által megoldhatatlan. Az adott politikai struktúra, hatalmi viszonyok (a Monarchián belül és Európában), az ezekből fakadó politikai vonalvezetés mellett csak idő kérdése az, hogy mikor szűnik meg a Monarchián belüli nemzetiségek elnyomott volta, s mikor realizálódik a délszláv államra vonatkozó szerb célkitűzés. E meggyőződésünk alapján értelmetlennek tartunk egy olyan vizsgálatot, mely a jelzett két álláspont realitását vetné össze, köztük értéksorrendet állapítana meg, s el akarná dönteni, hogy melyik módszerrel lehet biztosabban megtartani a Monarchia területi egységét és fenntartani hatalmi struktúráját. Magával a vitával tehát nem azért foglalkozunk, hogy ennek vagy annak a csoportnak az „igazságát” felderítsük. Fontosabb számunkra az, hogy a csoportok célrendszere, érvei, módszerei annyira speciálisak, hogy bemutatásuk segítségével hozzájárulhatunk az adott csoportok teljesebb ábrázolásához.

Az sem elhanyagolható, hogy ebben az időszakban, 1915 végén, 1916 elején, az egyes álláspontok reprezentánsai nemcsak „defenzív” hadicélokról beszélnek, tehát nemcsak a „szerb veszélyt” s esetleg a „mögötte álló orosz veszélyt” akarják kiküszöbölni, nemcsak ennek érdekében akarnak anektálni, vagy egy megkisebbitett Szerbiából vazallus államot alkotni, hanem előtérbe kerülnek céljaik offenzív és expanzív összetevői is. Ezeket az expanzív törekvéseket a Monarchia továbbfejlődése szempontjából elengedhetetlen feltételként állítják be.

Geburtstag.) Wien—Köln 1965. 466. Burián a következőket írta Conrad második memorandumáról: „Egészen okos, tekintve, hogy a politikai betekintés hiányos. Különösen Szerbia dolgában tévúton van, melyet még mindig anektálni akar.” REKL Burián 1915. október 12-i naplóbejegyzés. 24. cs. 84. t. 135.

A probléma december elején, a szerbiai hadműveletek befejeződése után kerül a viták középpontjába. Burián elsején jegyzi fel naplójába, hogy Conrad ragaszkodik annexió elképzeléséhez, majd két nappal később, önmaga számára is összefoglalva a felmerült lehetőségeket, a már említett szempontok alapján az annexió mellett foglal állást.⁸³

A közös adminisztráció másik vezetője, Koerber, a közös pénzügyminiszter ugyanakkor Ferenc József előtt nyilatkozik hasonlóan, szükségesnek tartva Szerbia bekebelezését.⁸⁴ Érdekes, hogy 1915. október 6-án a közös minisztertanács ülésén Koerber a lengyelországi annexió ellen lépett fel, hangsúlyozva, hogy a Monarchia ennek a lépésnek terheit képtelen lenne elviselni nemzeti struktúrája és államjogi felépítése miatt.⁸⁵

A közös pénzügyek miniszterének kettős álláspontját feltételezéseink szerint kettős kötöttsége határozza meg. Egyrészt a Monarchiához általában való kötődés, ahol a területi nyereség, a hatalom növelése az egyik meghatározója gondolkodásának, másrészt a birodalmi adminisztráció és speciálisan Koerber osztrák orientációja játszik itt szerepet. Ennek megfelelően Ausztria nemzetiségi összetételét félti az idekerülő lengyelektől. Hasonló kettős kötődéssel a magyar politikusoknál is találkozhatunk. Náluk a birodalmi nyereségvágy inkább a lengyelországi annexió elfogadásában mutatkozik, míg magyar kötődésük következtében félnék a szerbiai annexiótól, amely esetleg a dualista állam magyar felének nemzetiségi összetételét tenné számukra kedvezőtlené.

Tisza István, aki eddig is élesen szembeszállt az annexió gondolatával, 1915 decemberének első napjaiban Ferenc Józsefhez nyújt be memorandumot, melyben álláspontját teljes mélységé-

⁸³ „Szerbiára nézve a kérdés csak úgy áll, hogy a szerb törekvést, mint orosz akció eszközt, hogyan lehet leghatásosabban kiküszöbölni: 1. kisebbitett szerb államban, a) Montenegróval együtt, b) vagy külön. 2. Szerbia bekebelezése délszláv csoportunkba, a) szorosabb vagy lazább összefüggésben Horvát-Szlávon Dalmáciával, b) vagy egyenes összeköttetésben Magyarországgal, központ nélkül, közvetlen kormányzattal, de politikai jogok nélkül? Ma azt tartom, hogy az utolsó. Ha alkalmatlan is bevenni a szerbeket, még amolyanabb azokat — kívülhagyni.” 1915. december 3-i naplőbejegyzés. Uo. 163–164.

⁸⁴ *Schicksalsjahre Österreichs 1908–1917. Das Politische Tagebuch Josef Redlich.* Graz–Köln 1954. II. k. 85–86.

⁸⁵ Protokolle 303–306. A világháború első éveiben, miután a központi hatalmak csapatai megszállták Orosz-Lengyelország egy részét, felmerülhetett az eddig három részre szakított ország részleges vagy teljes egyesítésének terve. Szerepelt ugyanakkor az elképzelések között Orosz-Lengyelországnak Ausztriához csatolása is.

ben kifejti. Szerinte Szerbia annexiója a délszláv nemzetek szorosabb összekapcsolódását hozná létre a Monarchián belül, s csak idő kérdése az, hogy mikor fog ez a népes csoport a birodalom déli részén koncentrált erőt képviselni, s mikor fognak nemzeti törekvései hatványozottan jelentkezni. Nem ért egyet azzal az állásponttal sem, amely szerint a szerbeknek a Monarchiába való bekerülése véget vetne az „ orosz machinációknak”. Szerinte ez a lépés inkább csak erősítené azokat, elősegítené, hogy a pravoszláv szerbek élesebben lépjenek fel a római katolikus horvátokkal szemben, s ez az eddig létrehozott szerb-horvát egyensúlyt felbomlasztaná. Tisza szerint — ezek alapján — az egyetlen megoldás Bulgáriának átadni a neki megígért területet, újra létrehozni az albán államot és átadni neki azokat a szerbiai területeket, amelyeket az első Balkán-háborút lezáró 1913-as londoni szerződés alapján vesztett el. Ausztria—Magyarország Szerbia északnyugati részét bekebeleznék, hogy a megmaradt országot a Dunától és a Szávától elvágja. Ezt a Magyarországhoz csatolt területet hosszú ideig autokratikus kormányoznák, és eközben magyar és német telepeket hoznának ide. Ezáltal elérnék, hogy e területen a szerbek kisebbségbe kerüljenek, s létrejönne egy ék a szerbiai és a Monarchiában élő szerb lakosság között.

Tisza szerint — a győzelem eredményeként — Montenegrót is ki kell zárni az Adriáról. Így az adriai parton a Habsburgbirodalom közvetlenül érintkezne Albániával, ahonnan minden olasz vagy szerb befolyást kizárhatnak, s ezzel az Adriai-tenger egész keleti partját uralná. A fennmaradó Szerbiát és Montenegrót jobb nem annektálni, hanem gazdaságilag és katonailag kötni a Monarchiához. Az esetleg megfontolandó, hogy ezt a két kis államot ne egyesítsék-e a montenegrói vagy más, a Monarchiához hű uralkodó jogára alatt.⁸⁶

Tisza ezt a memorandumot elküldi Khuen-Hédervárnak is, hogy ő, mint a Munkapárt ismert délszláv szakértője, írjon véleményyt a Külügyminisztériumnak róla. Tisza ezzel saját álláspontját akarja erősíteni. Khuen-Héderváry még élesebben fogalmaz; még azon területek csatolása ellen is fellép, amelyekét Tisza elfogadná. Szerinte elég, ha egy vékony folyosót hoznak létre, amelyen közvetlen összeköttetés teremthető Bulgáriával, így nem kell a Duna—Száva vonaláig annektálni. Legfőbb ellenérve: egy olyan lakosságcsere, amilyent Tisza telepítési akciója feltételez, a XX. században elképzelhetetlen. Érdekes módon

⁸⁶ Tisza—Ferenc Józsefnek 1915. december] 4. Tisza IV. k. 296—301.

annexióellenes álláspontjának egyik gyökere kultúrelmélete. Azt tartja, hogy nagyszámú szerb lakosság bevonása Magyarországra, megrázná azt a nyugati jellegű kultúrát, amely jelenleg itt uralkodik. A szerbek — szerinte — keleti kultúrát terjesztenének el, ami a birodalmon, de elsősorban Magyarországon belül ellentmondásokat teremtene, s így ezek az „elmaradott elemek” gátolnák a Monarchiának a nyugati kultúrában való előrehaladását.⁸⁷

Burián István, a közös külügyminiszter, december közepén egyértelműen annexiós álláspontra helyezkedik. Eltérően a Hadsereg-főparancsnokságtól, az osztrákoktól és a többi annexiós csoporttól, ő az új területet Magyarországhoz akarja csatolni. Az elfoglalt területeket a magyar Belügyminisztériumnak rendelné alá, amely azokat abszolutisztikus módszerekkel igazgatná. Burián elképzelése szerint Szerbia is a szentkorona országává lenne. Nem tervezett magyarosítást, a telepítést is elég bonyolultnak tartja, amelyet csak hosszú, alapos munkával lehet végrehajtani, s nem úgy, ahogy Tisza elképzei.⁸⁸

Az év végére egyre sürgetőbbé válik valamiféle döntés meghozatala Szerbia ügyében. A különböző állásponton levő politikusok egymás után készítik a memorandumokat, amelyekben egymásnak homlokegyenest ellentmondó megoldási módozatokat javasolnak.

Burián szilveszterkor már a következőket írja naplójába: „A nagy szerb zűrzavarban világos ma csak az, hogy nem vállalhatok még felelősséget sem a 'Szerbia független fenntartása', sem a bekebelezés programért.”⁸⁹

Ugyanezen a napon kaphatta meg Burián Tisza újabb feljegyzését, melyben a magyar miniszterelnök Conrad vezérkari főnök álláspontját igyekszik megcáfolni. Eddigi érvei mellett az 1914-es közös minisztertanácsra hivatkozik, amely annexióellenes határozatot fogadott el. (Megjegyzi, hogy az ő javaslata is — Duna—Száva vonal — túlmege az akkor elfogadott stratégiai határkiigazításokon.) Számunkra igen érdekes Tisza fejtegetése a magyarság, a magyar állam és a Monarchia nagyhatalmi helyzetének kapcsolatáról: „Teljesen vak előítéletek nélkül senki sem állíthatja a háború tapasztalatai után, hogy nemcsak az etnikai értelemben vett magyarok energiája, hanem a magyar nemzeti állam keretei alkotják a Monarchia hatalmi

⁸⁷ Khuen-Héderváry 1915. december 10-i feljegyzése. Uo. 345—346.

⁸⁸ Thallóczy napló 1915. december 18., 19., 22.

⁸⁹ REKL Burián 1915. december 31-i naplóbejegyzés. 24. cs. 84. t. 174.

állásának lelegeleveníbb erejét és legszilárdabb támaszát.” Ha nem akarják a Monarchiának ezt a legszilárdabb támaszát és ezáltal az egész Monarchiát felrobbantani, akkor figyelembe kell venni a magyar érdekeket és el kell tekinteni az annexiótól. Tisza tehát magáévá teszi, sőt érvként felhasználja a közös adminisztráció ellen azt a dualizmus korában gyakran előkerülő állítást, hogy a magyar királyság a Habsburg-birodalom alapja és fő támogatója. Nyilvánvaló törekvése az, hogy csökkentse azoknak befolyását, akik a dinasztiára hivatkozva az összbirodalmi adminisztráció érdekeinek megfelelően óhajtják a Monarchiát irányítani.

A magyar miniszterelnök azzal zárja feljegyzését, hogy az annexió kérdése a háború folytatása szempontjából meghatározó jelentőségű, ezért kéri Buriánt, hogy a problémát vegyék fel a január elején tartandó közös minisztertanács napirendjére.⁹⁰

Burián újév napján küldi el válaszát Tiszának. Emlékeztet benne többek közt arra is, hogy Conrad szintén a kérdés mielőbbi eldöntése mellett áll. Ő, Burián, viszont nem tartaná helyesnek, ha most a háború közepén döntenének az annexióról s ezzel jó időre meghatároznák a Monarchia balkáni politikáját.⁹¹ Tisza válaszában újra Conradot támadja, kijelentve, hogy a vezérkari főnök katona, így nem tudja kellően figyelembe venni a döntés politikai jelentőségét. Burián álláspontját ismerve utal arra, hogy az 1914-es minisztertanácsi határozat még érvényben van, s ezért a legközelebbi minisztertanácsi ülésen nem kell meghatározni a balkáni politikát, csak az elfogadott és az okvetlenül betartandó alapelvekből következő konkrét lépésekről kell dönteni, azaz a régi határozatot kell alkalmazni a jelen helyzetben.⁹²

A következő nap újra ír a külügyminiszternek, leszögezve, hogy a nagy annexiós tervekben a „Monarchia jövőjét kompromitáló végzetes veszedelmet” lát, de ugyanakkor hangsúlyozza, hogy „azokra a területekre vonatkozóan, amelyek megtartása szóba jöhet, a magyar kormánnyal kell összhangot keresni”.⁹³ Tisza álláspontjának lényege: amit délről szerzünk, az Magyarországé, Magyarországnak csak a Duna—Száva vonaláig terjedő terület kell, több már káros volna, így nem szabad többet

⁹⁰ Tisza—Ferenc Józsefnek 1915. december 30. Tisza IV. k. 336—345. Az idézett rész: 340—341.

⁹¹ Burián—Tiszának 1916. január 1. Uo. 350.

⁹² Tisza—Buriánnak 1916. január 2. Uo. 351.

⁹³ Tisza—Buriánnak 1916. január 3. Uo. 354.

annektálni. Ami rossz Magyarországnak, a birodalom tartópillérenek, az rossz a birodalomnak is, tehát nemcsak magyar érdek a nagyobb mérvű annexió elvetése.

A vezérkari főnök még a január 7-i minisztertanács előtt elküldi véleményét Tiszának. Ebben a január 4-én készült feljegyzésben Conrad újra kifejti álláspontját, amely szerint nincs az a megbízható dinasztia, nincs az az intenzív gazdasági kötelek, amely biztosítani tudná a délszláv állam törekvéseinek megszüntetését, s ezáltal a kifelé húzó tendenciák eltűnését. Ezt csak az annexió érheti el, s ő, akitől távol áll mindenféle határtalan hódításra való törekvés, pusztán a Monarchia fennmaradása érdekében ragaszkodik az annexióhoz. Ez szerint mind politikai, mind katonai szempontból elengedhetetlenül szükséges.⁹⁴

Ha Tisza és Conrad eddig ismertett érvein végigtekintünk, megállapíthatjuk, hogy jórészt megsemmisítik egymás okfejtését. Mint említettük, ennek oka az, hogy még egy győztes háború sem oldhatta volna meg a Monarchia délszláv problémáit. Mégis, Tisza és Conrad álláspontjának és vitájának végigkísérése hozzásegít bennünket a Monarchia államszervezetén és államszervezetén belül meglévő problémák feltárásához. A vita bővülése egy-egy érveléssel, új és új mozzanattal egészítheti ki az előttünk kibontakozó képet.

Az 1916. január 7-én tartott közös minisztertanács ismertetése és elemzése nagy lépést jelent az álláspontok mögötti érdekekbe való betekintéshez.⁹⁵ E minisztertanács központi témája, mint az előre várható volt, Szerbia jövőjének meghatározása lett. Burián előterjesztésében elvben a délszláv kérdésnek a Monarchia keretei között való megoldása mellett tett hitet. Itt is kihangsúlyozta azonban, hogy a jelen pillanatot nem tartja megfelelőnek a döntésre, ezért a megszállt területen tartsák fenn a katonai közigazgatást, de ne legyen ennek semmiféle prejudikáló jellege. Később aztán — ha az idő alkalmasabbá válik — bármilyen döntést el lehet majd fogadni. Burián, ha burkoltan is, újra jelezte, hogy az 1914-es határozatot nem tartja kötelező érvényűnek. Naplójában is leszögezi, hogy Tisza és Conrad álláspontja közül az utóbbi áll közelebb hozzá. Egyetlen esetben állna el Szerbia bekebelezésétől: ha Oroszország ettől tenné függővé a béke megkötését.⁹⁶

⁹⁴ Protokolle 375—377.

⁹⁵ A minisztertanács ülés jegyzőkönyve: Protokolle 364—372.

⁹⁶ REKL Burián 1916. január 7-i naplóbejegyzés. Az orosz béke kérdé-

Stürgkh osztrák miniszterelnök álláspontja állt legközelebb Buriánéhoz. Ő is azt javasolja, hogy ne hozzanak végleges döntést. Leszögezi azonban, hogy tarthatatlan az 1914-es határozathoz való ragaszkodás, hiszen a háború 17 hónapja alatt sokat változott a helyzet. Azt sem tartaná helyesnek, hogy azokon a területeken, ahol Tisza álláspontja szerint is bekövetkezhet az annexió, megkezdénék ennek előkészítését. Ezt egyesek úgy értelmeznék, hogy a többi területre a Monarchia nem tart igényt. Stürgkh és Burián álláspontja között a legnagyobb eltérés az, hogy Burián várni akar azzal, hogy a magyarok súlya a Monarchián belül az új terület segítségével növekedjen, míg Stürgkh éppen azért nem akar dönteni, nehogy a magyarok súlya növekedjen; a döntésre akkor érkezik el az idő, mikor Ausztria is legalább annyival megerősödhet, mint Magyarország.

Koerber nem olyan halogató, mint Burián és Stürgkh. Kijelenti: még egy gyenge, függő Szerbiát sem lehet fenntartani, mivel ez mindig vonzó hatást gyakorol majd a Monarchia délszlávjaira. Hasonló értelemben szólal fel Krobotin, a közös hadügyminiszter is, aki szerint, ha Szerbiát nem törlik le a térképről, tíz-húsz év múlva olyan helyzetbe kerül a Monarchia, mint amilyenben a háború előtt volt. Conrad természetesen újra meg újra az annexió azonnali deklarálása mellett foglal állást. Az osztrák és a közös kormányzat képviselői tehát a területi terjeszkedés politikáját teszik magukévá, s közöttük mindig a hadügyi igazgatás viszi a „prímet”.⁹⁷

Tisza, szokásához híven, a vele szemben álló álláspontok ilyen tömege között is kitart véleménye mellett. Kifejti, hogy a Monarchiában már most hárommillió szerb él, további kétmillió bevonásával a helyzet még rosszabb lesz. A magyar kormány tehát továbbra sem érthet egyet nagyobb szerb terület annexiójával. Ismerteti az Északnyugat-Szerbiára és a telepítésekre vonatkozó tervét, amelynek része Belgrádnak vidéki magyar vá-

sét Tisza vetette fel először a minisztertanácsi ülésen (Protokolle 365.). Érdekes, hogy Burián a németekkel folytatott tárgyalásokon nem ugyanazt az álláspontot képviselte, mint a Monarchián belüli vitákban. A németek számára egy Tisza elképzeléseihez igen közelálló tervezetet készített 1915 decemberében. Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918*. 2. Aufl. Düsseldorf 1969. 397.

⁹⁷ A birodalmi adminisztráció jellemzésére lásd: Islamov, T. M.: *Der österreichisch-ungarische Dualismus vor dem Zusammenbruch der Monarchie. (Ende 1916 bis Anfang 1917)*. (Die Auflösung des Habsburgerreiches.) Wien 1970. 127.

rossá való átalakítása. A fennmaradó Szerbia minden más hatalomtól el lesz zárva — fejtegeti —, és olyan szerződéseket kötnek vele, hogy mind gazdaságilag, mind politikailag a Monarchiára legyen utalva. Itt részletezi először, miként képzei el a gazdasági kapcsolatokat a jövő Szerbiájával. A szerb állam a Monarchiába kizárólag állatokat szállítana, az egész szerb gazdaság csaknem teljesen agrártermelésből állna, így minden iparcikket kívülről kellene behoznia. S mivel az új államot minden oldalról a központi hatalmak szövetségének tagországai határolnák, nem lenne nehéz minden idegen gazdasági erőt kizárni onnan, s Szerbia annyira rá lenne szorulva a Monarchiára, hogy semmit sem tehetne ellene. Tisza elképzeléséből nyilvánvaló, hogy Szerbiával kapcsolatos gazdaságpolitikáját nem a régi agrárius követelések határozzák meg. A magyar miniszterelnök az adott pillanatban úgy látja, hogy a Balkánon csak a magyar ipar fejlesztésével s ennek Szerbiába irányuló exportjával, Szerbiának pusztán mezőgazdasági országgá tételével lehet a célt, azaz a politikai hegemoniát elérni.⁹⁸

A minisztertanács nem hoz végleges döntést a felmerült kérdésekben. A következő hónapokban a vita folytatódik. Tisza álláspontja lényegében változatlan. Olyan kis módosításokat észlelünk csak nála, hogy elismeri: az adott időszakban nem szabad hangoztatni, hogy akárcsak formailag is független Szerbiát akarnak létrehozni. A Monarchiának nem szabad kifelé elköteleznie magát, fenn kell tartani a „szabad kéz” követelését, nehogy az ellenfél az annexióról való lemondást a gyengeség jelének foghassa fel.⁹⁹ Tisza a nemzetközi visszhangtól fél, amikor a formális kompromisszumba beleegyeznek. A kompromisszum azért formális, mert csak azt fogadja el, hogy az annexió elvetését nem kell propagálni, s nem azt, hogy anektálni kell.

Tisza új érveket is talál a csatolás ellen. Idézi egy szerb külügyminisztériumi tisztviselő háború előtti kijelentését, amelyben azt fejtegeti: „Ha Ausztria legyőz és mindenestől bekebelez bennünket, a dinasztiaát elkergetik. Ha történelmi perspektívából nézzük a dolgot, a dinasztia nem fontos. Ez esetben azonban az összes szerb-horvátok a Habsburgok uralma alá kerülnek s tízmilliót meghaladó blokkot alkotnak. A természetes súlyuk

⁹⁸ Burián visszaemlékezéseiben egy kicsit megváltoztatja ezt a képet. Azt írja, hogy ő sem akart anektálni, s Tiszával azért vitatkozott, mert a magyar miniszterelnök még mindig a szerbiai mezőgazdaságtól, elsősorban az állatexporttól való agrárius elzárkózás politikáját követte. Burián, Stephen: *Austria in Dissolution*. New York. é. n. 261.

⁹⁹ REKL Burián 1916. március 21-i naplóbejegyzés. 25. cs. 85. t. 32.

a birodalmon belül annyira megnövekszik, hogy odabenn tudják egységüket megteremteni a tízmillió magyarral és valamivel több némettel szemben. Legfeljebb kerülő módon érzük el célunkat.”¹⁰⁰

Az 1916-os év tavaszi hónapjaiban az annexiós körök is egyre erőteljesebb propagandát folytatnak. Niamešny munkapárti képviselő április 17-én ezt jegyzi fel naplójába: „Most állítólag egy tervet csináltak Szerbia felosztását illetően, melyről Tisza nem tudna semmit. Eszerint megtartanók egész Szerbiát, de Horvátország is megnagyobbodna egy darab Boszniával és Dalmáciával. Hercegovina és Szerbia déli része maradna közös ország.”¹⁰¹

Ferenc József is támogatja az annexiós terveket.¹⁰² Burián pedig mindent elkövet, hogy a magyar miniszterelnököt, Tiszát is megnyerje az annexió támogatására.¹⁰³

A határőrvidékek és telepítések tervei

Mind Tisza 1915. december végi memorandumában, mind az 1916. január 7-én tartott közös minisztertanácsi felszólalásában találkozhatunk azzal a gondolattal, hogy a magyarországi szerbeket egy magyarosított, elválasztó lakosság- és területsávval óvják meg a szerbiai szerbek hatásától. A magyar miniszterelnök úgy gondolta, ha sikerül megakadályozni a magyarországi és szerbiai szerbek érintkezését, csökken az ún. nagyszerb propaganda, s ezáltal Szerbia vonzó hatása is.

Ilyen és hasonló elképzelések a Monarchia más köreiben is felmerültek. A Hadsereg-főparancsnokság már 1915. szeptember 30-án és november 10-én javaslatot terjesztett elő, amely szerint a Monarchia határai körül egy 25 kilométer széles határvédő sávot kell létesíteni. Innen a megbízhatatlan nemzetiségi lakosságot ki kell telepíteni, és rokkant katonáknak, valamint tiszteknek adni a területet. A cél itt is a centrifugális törekvéseknek a határokon túl élő rokon nemzetektől való elszigetelése volt.¹⁰⁴ Tisza ennek ellenére elvetette ezt a megoldási javaslatot.

¹⁰⁰ Tisza—Buriánnak 1916. március 8. Uo. 10. cs. 43. t. 65.^v

¹⁰¹ Dr. Niamešny Mihály naplójeljegyzései 1910—1918. Közli: Zlinszky János. Századok 1970. 3. sz. 690.

¹⁰² Hantsch, Hugo: Graf Leopold Berchtold, Grandseigneur und Staatsmann. Wien—Köln—Graz 1963. II. k. 769.

¹⁰³ Uo. 770.; REKL Burián 1916. március 13-i naplójeljegyzés. 25. cs. 85. t. 30—31.

¹⁰⁴ Gonda Imre: A Kettős szövetség vége. (Kézirat.) 324.

Nála kizárólag a Szerbiától Magyarországhoz csatolt területekre vonatkozott a telepítés. A fenti AOK elképzelés valószínűleg azért nem tetszett neki, mert félt, hogy ez a „modern határőrvidék” a hadseregvezetés befolyása alá kerül, s ebben a magyar kormány jogkörének csorbítását látta, valamint a Monarchia különböző intézményei között békeidőben fennálló viszonylagos erőgyensúly felborulását.

Erre utal a Munkapárthoz közelálló *Budapesti Hírlap* 1915. december 24-i vezércikke is, amely Szerbia jövőjével kapcsolatosan azt írja, hogy egy bécsi politikus (a lap szerint nem hivatalos álláspont alapján) a határőrvidékek felélesztésével akarja megoldani a kérdést. A lap kifejti, hogy a múltban a határőrvidékek jogosak voltak, mivel ekkor állandó támadás fenyegette Magyarországot a törökök részéről. De már a régi határőrvidék-nél is megtörtént az, ami a jelenleg javasoltnál egészen valószínű: a határőrvidékek eredeti funkciójukat elvesztve a bécsi katonai vezetés magyarelles politikájának eszközeivé válnak.¹⁰⁵

A *Külügy-Hadügy* 1915. december 25-én közli Gyórfy István cikkét, amelyben azt javasolja, hogy — ezáltal a kivándorlóso-kat is megakadályozva — azokat a magyarokat, akik nem találják meg boldogulásukat „ehazában”, telepítsék le a „visszaszerzett földön”, mivel „a világháború megmutatta, hogy a legjobb stratégiai határ sem ér sokat, ha megbízhatatlan nép lakik rajta belül”.¹⁰⁶ „Magyar telepésekkel kell megrakni újból régi balkáni birtokainkat, mert csak a vérségi kapocs fogja örökre elválaszthatatlanul hozzánk fűzni visszاسzerzett ősi földünket”¹⁰⁷ — írja ugyanő egy másik helyen. Gyórfy elképzelésében is van olyan elem, amely megegyezik Tiszáéval, de egész szemléletét a történelmi birtoklási jog határozza meg, amit viszont Tiszánál nem találunk meg. Gyórfy éppen erre a „történelmi jogra” hivatkozva sokkal nagyobb terület annektálását és magyarosítását tervezi, mint Tisza, akinél a foglalás minden négyzetkilométerének „racionális” oka van.

Úgyancsak december 25-én közli a *Pénzvilág* Gál Miksának, a Szegedi Bankgyesület Rt. vezérigazgatójának cikkét. Gál a telepítésekkel ugyanazt akarja elérni, mint Tisza: a nemzetiségek kifelé tendálásának megakadályozását. Azonban ő nem egy elválasztó sáv létrehozását tervezi, hanem a határhoz közeleső,

¹⁰⁵ *Határőrvidék*. *Budapesti Hírlap* 1915. december 24.

¹⁰⁶ Gyórfy István: *Magyarország a Balkánon*. *Külügy-Hadügy* 1915. december 25.

¹⁰⁷ *Gyórfy* i. m. 1916. 16.

a háború előtt is Magyarországhoz tartozó területek magyarosítását. Módszere: ide magyarokat telepítenek, az eredeti itt lakó nemzetiségi lakosságot az ország középső vidékeire költöztetik. Ezzel a határ környéke magyarrá válik, az ország közepébe telepített nemzetiségiak pedig minden „rokoni kapcsolattól” elszakadva teljesen asszimilálódnak, s minden „nemzetiségi ellenállásuk megszűnik”.¹⁰⁸

Közvetlenül Szerbia megszállása után Ausztriában is felmerült az okkupált terület határörvidékké fejlesztésének terve. Friedjung, az ismert osztrák liberális publicista javaslata szerint egy tábornok, közvetlenül Bécsnek, a hadügyminisztériumnak alárendelve vezetné, igazgatná ezt a területet. A tábornok egyben horvát bán is lenne, ami már arra utal, hogy a teljes délvidek határörvidékké tételéről van szó, nemcsak az új, hanem a régi területek is közvetlenül Bécsnek lennének alárendelve.¹⁰⁹

A *Cél* 1916. március 20-i számában a telepítést inkább településként, önkéntes, egyéni délre vándorlásként fogja fel. A cikkíró álláspontja szerint az eddigi, s a háború során szerzett délszláv területeket csak akkor lehet megtartani, ha a délszláv tartományokban minél inkább gyökeret vernek a magyarok.¹¹⁰ Itt tehát nem valamiféle sáv magyarosításáról van szó, hanem az összes délszláv tartománynak magyarokkal való „megrakásáról”. A cikk szerzője nem ír és valószínűleg nem is gondol az ottani lakosság magyarosítására vagy elszállítására. Úgy látja, ha ezekben a tartományokban a magyar telepesek is gyökeret vernek, nem következhet be elszakadásuk a Monarchiától.

Hegedüs Lóránt az eddigi politikát bírálva tér ki erre a kérdésre. Kifogásolja, hogy az állam nem fordított eddig elég figyelmet arra, hogy a határain megbízható emberek lakjanak, pedig ez minden nemzetiségi elvtől függetlenül az állam alapvető érdeke. A határ környékén levő nemzetiségi tulajdonban levő földterületekre, szerinte, elővételi jogot kellene biztosítani „megbízható elemeknek”.¹¹¹

A *Magyar Gazdák Szemléje* is hosszasan foglalkozik a telepítések, a határterületeken levő földterületek tulajdonának kérdéseivel. Az egyik cikk a magyar paraszt jó tulajdonságaiból kiindulva arra a következtetésre jut, hogy ha a magyarok birtokolnák a határmenti földeket, akkor sokkal biztosabb lenne a határok védelme: „És amint a Kárpátok koszorújában ez volna

¹⁰⁸ Gál Miksa: *Nemzeti birtokpolitika*. Pénzvilág 1915. december 25.

¹⁰⁹ Redlich i. m. II. k. 94–95.

¹¹⁰ Magyar: *A telepítés kérdéséhez*. A *Cél* 1916. március 20.

¹¹¹ Hegedüs i. m. 80.

a leghelyesebb önvédelmi harc, úgy a majdan idecsatolandó macsói bánóságban, a végeken, Mátyás királyunk politikáját kellene folytatnunk, gondoskodnunk arról, hogy magyar legyen az a föld, nemcsak politikailag, hanem fajilag is." Ez a cikk is utal a kivándorlásra, bizonyítva ezzel, hogy ember van, csak tudni kellene őket okosan felhasználni.¹¹²

A telepítés ötlete később Romániával kapcsolatosan is felmerült. Az Erdélyi Szövetség 1917 októberében Bethlen István javaslatára határozatot fogadott el, mely az *OMKE*, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület lapja szerint: „a határkiigazítások szerényebb hangzású köpönyege alatt Románia jelentékeny részének annektálását és az annektált vidékeken magyar határőrvidék létesítését óhajtja”.¹¹³

A probléma a magyar kormány intézkedései szintjén a háború alatt csak az ingatlanforgalom rendezéséig jutott el. Az 1917. október 10-én tartott minisztertanácson a földművelésügyi miniszter előterjeszti, hogy milyen károkat okozott az a helyzet, hogy a szerb és a román határnál nem megbízható elemek rendelkeztek birtokokkal. Ezért kéri a minisztertanácsot, hatalmazzák fel az itteni ingatlanforgalom hatósági szabályozására, ellenőrzésére. Ezzel lehetne szerinte biztosítani, hogy a politikai vagy nemzetiségi tekintetben kifogásolható egyéneket az adott területekről kizárják. Az előterjesztés alapján kiadják a 4000/1917 ME. rendeletet, amely 32 megyei és 3 városi, túlnyomórészt az ország északi és erdélyi részén levő törvényhatóságra vonatkozik. 1917. december 12-én a földművelésügyi miniszter kérésére a rendelet hatáskörét további három városi törvényhatóságra terjesztik ki. Ugyanekkor ruházzák fel az Országos Ingatlanforgalmi és az Erdélyrészi Ingatlanforgalmi Bizottságot azzal a jogkörrel, hogy ennek a rendeletnek a végrehajtásánál segédkezhet.

Legközelebb 1918. május 10-én foglalkozik a magyar minisztertanács ezzel a problémával. Ekkor a rendeletet az északkeleti határrész városaira, valamint Baranya, Somogy, Zala, Nógrád, Torontál és Temes vármegyékre terjesztik ki. Az 1918. július 6-i, utolsó tárgyaláson a minisztertanács engedélyezi a rendeletnek az egész ország területére való kiterjesztését.¹¹⁴ Elképzel-

¹¹² Eöltevényi Nagy Olivér: *Magyar telepések a magyar végeken*. Magyar Gazdák Szemléje 1916. 5. sz. 274–276.

¹¹³ *Erdélyi anneziósok*. *OMKE* 1917. október 6.

¹¹⁴ *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából*. Összeállította: Iványi Emma. 299–300., 368–369., 444., 482–483.

hető, hogy a rendelet folyamatos kiterjesztését a hadihelyzet alakulása befolyásolta annyiban, hogy újabb és újabb területekről derült ki, hogy a háború után határterületek lesznek.

Az, hogy a világháború alatt ennyiszor felmerült a telepítések és a határőrvidék kérdése, azt mutatja, hogy Magyarország s az egész Monarchia vezető körei felismerték, nemcsak az esetleges annexióknál, hanem a status quo fenntartásánál is olyan erős nemzetiségi törekvésekkel kell szembeszállniuk, amelyeket nem tudnának (saját beismerésük szerint) az eddigi módszerekkel kivédeni. Ezért fordultak a telepítések — Khuen-Héderváry szerint — nem XX. századi ötletéhez.

A főkormányosság kialakítása körüli vita

Mint már említettük, 1916. január 1-én hozták létre Szerbiában az osztrák—magyar katonai főkormányzóságot, de mivel 1915 végén már a harmadik Szerbia-ellenes támadás zajlott le, a főkormányzóságról vallott elképzeléseknek már volt előzménye.

A világháború első hónapjaiban, amikor a Monarchia csapatai behatoltak Szerbiába, a Hadsereg-főparancsnokság megkezdte egy ideiglenes katonai főkormányzóság kiépítésének előkészítését. A hadiesemények azonban nem tették lehetővé, hogy a tervekből ekkor bármi megvalósuljon. A második 1914-es Szerbia-ellenes támadás idején az ideiglenes katonai igazgatáshoz már a tisztviselők listáját is összeállították. A tervek szerint Thallóczy Lajos pénzügyminisztériumi osztályfőnök is vezető beosztásba került volna. Az ő hagyatékában találtunk két, ekkoriban keletkezett, aláírás nélküli tervezetet, melyek „A Szerbiától Magyarországhoz visszacsatolt területek igazgatása” címet viselték.¹¹⁵

E tervezetek két szempontból tarthatnak számot érdeklődésünkre: egyrészt bemutatják, milyen koncepciók voltak Magyarországon nem sokkal a háború kitörése után Szerbia jövődő helyzetéről, másrészt lehetőséget nyújtanak az 1915-ös sikeres hadjárat után már csakugyan megszállt terület tényleges igazgatásával való összehasonlításra.

A tervezetek nem az egész Szerbiára vonatkoztak, valószínűleg csak egy olyan méretű területre, amilyent Tisza is csatolni

¹¹⁵ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Fol. Hung. 1636. A két tervezet nincs datálva s időrendet sem lehet megállapítani közöttük.

akart. Az első tervezet e területnek a magyar „nemzetbe” való beolvasztását tűzte ki célul. A közigazgatási egységek itt is a vármegyék lennének, mint Magyarországon. Az új vármegyék természetesen csak egy bizonyos idő eltelte után választhatnák országgyűlési képviselőt. A helyi önkormányzati szervek politikával nem foglalkozhatnak. A berendezkedés irányelve a következő volt: „A meghódított nép szellemi fejlődését is biztosítani kell a közigazgatásnak, de oly módon, hogy ezt egyúttal a magyar gazdasági és kulturális élethez minél több szállal és minél szorosabban fűzze, úgy, hogy ezen területek szellemi és anyagi életképessége az anyaországtól függővé legyen.” Ennek megfelelően magyar tisztviselők költözniének ide, a magyar lenne a hivatalos nyelv, a szerbet „kisegítő nyelvként” használnák. A különböző gazdasági, ipari és közlekedési vállalatok vezetője szintén csak magyar lehetne. A helyőrségek mellett magyar kolóniákat hoznának létre, s ezzel a terület *magyar* határvidékké nőné ki magát.

A második tervezet szerint a meghódított területet nem lehet Magyarországgal közös igazgatás alá vonni. Addig, amíg a beolvasztás lehetővé nem válik, másféle igazgatás kell. Honvéd helyőrségeket kell kiépíteni, s köréjük — ugyanúgy, mint az előző tervezetben — magyar telepeket. Alsó fokon használható a szerb nyelv, feljebb azonban már csak a magyar. Kormányzóságot kell létrehozni, mellette tartományi tanácsot. A tervezet a kormányzóság szerkezetét is meghatározza, s megjegyzi, hogy az csak előny, ha ez hasonlít a magyar közigazgatási szervekhez, legalább a szerb lakosság megszokja a „magyar nemzeti imperium fennhatóságát”. A hasonlóság a magyar szervezethez ne legyen azonban meghatározó alapelv, mivel itt a rendszer egyszerűségének kell dominálnia, hogy megfeleljen a „nép primitív kultúrájának”.

A szerbiai közigazgatás kérdése a második visszavonulás után természetesen újra lekerül a napirendről. De éppen csak megindult a központi hatalmak 1915-ös hadjárata Szerbia ellen, Tisza rögtön átiratot intéz a Hadsereg-főparancsnoksághoz a „megszállandó terület közigazgatása tárgyában”. Thallóczy Lajost javasolja a polgári közigazgatás élére.¹¹⁶

Eközben a magyarországi politikai körökben is elkezdődik a sugdolódzás, hogy Szerbiában — amire pedig „természetes jogunk van” — nem magyar lesz a közigazgatás. Esterházy Mó-

¹¹⁶ Tisza—Buriánnak és Tisza—Thallóczynak 1915. október 8. Tisza IV. k. 191—192.

ricz, a későbbi miniszterelnök magyar sérelmeket hangoztatva interpellál a képviselőházban. Tisza megnyugtatta, hogy „Szerbia katonai kormányzatának szervezésénél kifejezésre kell jutnia annak a ténynek, hogy itt olyan területekről van szó, amelyek elsősorban a magyar nemzet érdekszférájába esnek”, s ennek megfelelően, míg Lengyelország közigazgatásába elsősorban ausztriai szakemberek kerültek, addig ide magyarok fognak kerülni.¹¹⁷

Míg a kormánykörökben elfogadott az, hogy Szerbia megszállott része egy időre katonai közigazgatás, s ezáltal a Hadsereg-főparancsnokság irányítása alá kerül, addig a magyar országgyűlésben sokan ezt sérelmesnek érzik. Úgy tűnik, Tisza sem meri ezt a tényt őszintén feltárni. Ágoston szilveszterkor feljegyzi naplójába, hogy Tisza Miskolczy bihari főispánnak azt mondta, hogy Szerbiában magyar közigazgatás lesz, s ezt még februárban berendezik.¹¹⁸

Máshonnan is érkezik olyan információ, amely arra utal, hogy a megszállás utáni hónapokban mindenki azt hiszi, hogy itt valamiféle magyar uralom lesz. Fernbach Károly a képviselőházban jegyzi meg 1916. január 5-én, hogy úgy hallotta: Magyarország kapja meg a Szerbia feletti kormányzást.¹¹⁹

Éppen csak az első hírek érkeznek meg a főkormányzóság működéséről, máris elhangzik egy interpelláció. Ebben Szmracsányi a főkormányzóság első lépéseit kritizálja, azt állítva, hogy az ottani munka alapvetően magyarelles. Tisza megpróbálja védeni a főkormányzóságot; bejelenti, hogy a polgári főbiztos magyar lesz: Thallóczy Lajos. Ez a név azonban nem túlzottan népszerű az ellenzéki képviselők körében, s így továbbra is fenn tartják kételyeiket.¹²⁰ Ágoston, olvasva az erről a vitáról készített parlamenti tudósítást, megjegyzi, hogy ez nem ugyanaz, mint amit Tisza Miskolczynak mondott, Thallóczy személye ugyanis nem biztosíték a magyar érdekek védelmére, hiszen ő eddig is Bécsben élt.¹²¹

A Hadsereg-főparancsnokság 1916. január 13-án nevezi ki Thallóczy Lajost a belgrádi katonai főkormányzósághoz polgári főbiztosnak. A főkormányzót felszólítják, hogy a polgári főbiztost, mint tanácsadó és segítő személyt, a fontos nem katonai ügyeknél és a civil hivatalnokok személyi kérdéseinél vonja be

¹¹⁷ Képviselőház 1915. december 9. XXVII. k. 381–382.

¹¹⁸ Ágoston napló 1915. december 31-i bejegyzés. b/314.

¹¹⁹ Képviselőház 1916. január 5. XXVIII. k. 89.

¹²⁰ Uo. 1916. január 12. 199–200.

¹²¹ Ágoston napló 1916. január 12-i és 31-i bejegyzés. b/317., 324.

a munkába.¹²² Kerchnawe, aki Gellinek után lesz a főkörmányzóság vezérkari főnöke, így foglalja össze Thallóczy hatáskörét: „A polgári kormánybiztosnak csak tanácsadó joga volt. Bár az összes politikai és törvényhozási rendelet javaslatételre elé került és joga volt a gazdasági intézkedésekbe is betekintést nyerni.”¹²³ Ha még egyszer végigfutunk a főkörmányzóság már ismerttetett szerkezeti sémáján, nyilvánvaló, hogy ebben az AOK alá tartozó szervezetben a civil Thallóczy legjobb esetben is a szemléző szerepét töltheti be, azt is csak akkor, ha engedik, hogy valamit is megsemmélyen. Ezzel kapcsolatosan már korábban is felmerültek problémák. Tisza 1915. december 4-én Buriánhoz írott, már idézett feljegyzésében felhívja a külügyminiszter figyelmét arra, hogy vigyázni kell a magyar érdekek figyelembevételére. Ebből a szempontból Salis-Seewis nem ideális főkörmányzó: „Erősen magyarelles, nagyhorvát irányú ember.”¹²⁴

Burián 1915. december 30-án írott levelében arról panaszkozik Tiszának, hogy a szerb közigazgatásról szóló rendelet tervezetét nem mutatták meg neki. Így maradhatott ki belőle egy „civil adlátus-féle” tisztség, de már intézkedett ez irányban.¹²⁵ A magyar parlamentben, mint említettük, szintén felmerül a kérdés, hogy a hadsereg szervei mellett ott kell lennie egy civilnek, aki — ha hivatalosan nem is, de gyakorlatilag — a magyar érdekeket képviselné. A *Népszava* epés megjegyzéseket fűz a Szmracsányi által felvetett probléma „fontosságához”,¹²⁶ Tisza azonban ezt az ellenzéki támadást szinte hátvédül tudja felhasználni a bécsi szervek elleni küzdelmében. Míg a képviselőházban a probléma megoldottságát hangsúlyozza, addig Bécsben az interpellációra támaszkodva támadásba lendül. Kéri Buriánt, hogy sürgősen intézkedjék Thallóczy kinevezése ügyében, s egyúttal szüntessék meg a főkörmányzóságban fellelhető magyarelles hangulatot, hiszen Magyarországon is meg kell

¹²² A hadseregfőparancsnok a szerbiai főkörmányzónak 1916. január 13. Thallóczy I. cs. 86.

¹²³ Kerchnawe i. m. 57.

¹²⁴ Tisza—Buriánnak 1915. december 4. Tisza IV. k. 302. A Salis-Seewis családdal szemben Tiszának már korábban is voltak kifogásai. Amikor 1914 őszén felmerül, hogy a megüresedett zenggi püspöki székbe a család egy tagját nevezzék ki, Tisza tiltakozik: „Bizonyos olyan délszláv tendenciákkal szemben sem nyújt garanciát, amelyeknek horderejére a most folyó háború tanulságai mellett felesleges volna rámutatni.” Tisza—Buriánnak 1914. október 19. Tisza II. k. 238.

¹²⁵ Burián—Tiszának 1915. december 30. Tisza IV. k. 335.

¹²⁶ *Mi igazta a magyar képviselőházat?* *Népszava* 1916. január 15.

lennie a háborút támogató egységnek, de a magyarelles hangozást ezt az egységet megbontják.¹²⁷ Burián érzi, hogy Tisza zsarolni akar a probléma ilyen felvetésével, és közli, hogy bár az AOK huzza-halasztja a kinevezést, de végül biztosan meglesz.¹²⁸

Látjuk tehát, hogy Tisza már a polgári főbiztos elfogadását is bizonyos nehézségekkel tudta keresztülvinni; ha pedig a főbiztos tényleges helyzetét nézzük, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a kinevezés még csak igen kis lépés a magyar kormányzat annak a céljának a realizálásában, hogy a szerbiai ügyeket a saját érdekeinek megfelelően határozza meg.

Thallóczynek az első időkből származó levelei tulajdonképpen panszár adatok. Alapvetően két nagy problémája van. Az egyik: őt és általában a magyarokat a főkormányzóságban semmibe veszik, a másik: a főkormányzóság vezetői — s közülük is elsősorban a legnagyobb tényleges hatalommal rendelkező vezérkari főnök, Otto Gellinek alezredes — a magyar állásponttól eltérő tervekkel rendelkeznek Szerbia jövőjét illetően. Amint egyes külügyi jelentésekből kiderül, néha még közvetlen feljebbvalóikkal, a Hadsereg-főparancsnoksággal is szembeszállnak koncepciójuk érvényesítése érdekében.¹²⁹

Thallóczy január 28-án jegyzi fel naplójába: „Gellinek — vezérkari alezredes — szavából értém, hogy ők külön provinciát akarnak berendezni, s nagy szervezkedésbe fognak.” A következő napon Buriánnak írja: „Néhány nap után nem akarok ítéletet mondani, de annyi bizonyos, hogy itt célkitűzés nélkül egy második Philippović aera kezdődik . . . Valamiféle ködös cél lebeg előttük: Szerbiából második Boszniát akarnak csinálni.”¹³⁰

Ugyanezen a napon hatásköri vitába keveredik Gellinekkel. Valószínű, hogy a szerinte rossz politikán akart változtatni, de Gellinek a szervezeti szabályzatra hivatkozva kizárta az ügyekbe való beleszólásból. A vezérkari főnökkel való kapcsolata különben is egyre éleződik, egyfolytában vitatkoznak, eredménytelenül. Thallóczy február elsején írja Buriánnak: „Gellinek a dolog politikai fontosságát sehogysem akarja megérteni.”¹³¹ Hatodikán írt levelében visszatér arra a kérdésre, amely a magyar kormányzatot és elsősorban Tiszát foglalkoztatja: „Csak

¹²⁷ Tisza — Buriánnak 1916. január 13. Tisza IV. k. 368 — 369.

¹²⁸ Burián — Tiszának 1916. január 14. REKL Balogh 11. cs. sz. n.

¹²⁹ Wiesner (a Külügyminisztérium megbízottja a Hadsereg-főparancsnokságnál) — Buriánnak 1916. január 10. REKL Burián 16. cs. 67. t. 10.

¹³⁰ Thallóczy — Buriánnak 1916. január 29. Uo. 8. cs. 38. t. 2.

¹³¹ Thallóczy — Buriánnak 1916. február 1. Uo. 3.

arra akarok utalni, hogy hivatalosan a kormányzó mindig kijelenti, hogy itt állandó intézmények alkotásáról nem lehet szó... S a végcél à la Bosznia egy másik hibrid szervezetnek megalapítása.”¹³²

A főkormányzóság működése közben Thallóczyt és általában a civil kormánybiztosokat háttérbe szorítják. Mivel a főkormányzóságban igen kevés a felelős beosztásban levő magyar tiszt, a kormánybiztosok többsége viszont magyar, a magyar kormány csak rajtuk keresztül tudna közvetlenül valamilyen befolyást szerezni itt. A civilek és a hadsereg szembenállása, valamint a magyar célok speciális volta azonban szembefordítja a katonákat és a kormánybiztosokat. És mivel a hatalom a hadsereg kezében van, ki tudják a civileket szorítani az ügyintézésből. A főkormányzóságon belül tulajdonképpen a magyar kormány és a Hadsereg-főparancsnokság összecsapása játszódik le kicsiben, azzal az eltéréssel, hogy míg az AOK-nak annak ellenére, hogy törvényesen ő a háború alatt a korlátlan úr, respektálnia kell a magyar kormány álláspontját éppen a háborús állapotok miatt, Gellinekéknek nem kell tekintettel lenniük Thallóczyra és a többi magyar kormánybiztosra. Thallóczy kiszorítása könnyen megy. A gazdasági és politikai csoport tagjaival nem érintkezhet közvetlenül, csak a vezérkari főnökön keresztül. Mint írja, a főkormányzóságok belül „egy muszáj egyénnek” tüntették fel, s Gellinek a magyar kormány exponensének tartja.¹³³ Thallóczy kezdeti összecsapásai a helyi tisztekkel nem azonosíthatók Tiszának Conraddal való összecsapásaihoz. Tisza mindenféle állandó berendezkedésnek ellensége a szerb területen, Thallóczy szerint „bizonyos polgári impérium nélkül, mely földrajzilag s kereskedelmileg hozzánk [Magyarországhoz — Sz. D.] tartozna, talajt előkészíteni nem lehet... a magyar annexiónak lehetőségét azzal accupirozzák, hogy a magyarságot, ahol már kínálkozik elzavarják.”¹³⁴

Thallóczy 1915 végén Buriánnal tartott fenn szoros kapcsolatot, mindketten a közös adminisztráció tagjai, elképzeléseiket valószínűleg közös alapra építik, s elképzeléseik minden bizonynyal kölcsönösen hatottak egymáséira. Thallóczy most is egy kisebb-nagyobb terület magyar annexiója mellett száll síkra, s ennek akadályát látja a katonai kormányzatban. Azért kell a civil, a polgári hatalom, hogy ezt a tervezett magyar annexiót

¹³² Thallóczy—Buriánnak 1916. február 6. Uo. 4.

¹³³ Thallóczy—Buriánnak 1916. február 1. Uo. 3.

¹³⁴ Thallóczy—Buriánnak 1916. február 6. Uo. 4.

előkészítse, s ne hagyja, hogy Szerbiából, Boszniához hasonlóan valamiféle közös területet csináljanak. Bármiféle polgári „imperiúra” nem sok kilátás van, hiszen „a cél: minden hatóság, mely nem katonai, vagy kidobassék, vagy semlegesítessék”.¹³⁵

A polgári főbiztos elég letargikusan nyilatkozik a sajtónak is: „Írjon csak annyit; tanácsadó közeg vagyok.”¹³⁶ Február 14-én Tiszának írt levelében a következőképpen jellemzi helyzetét: „A kormányzó horvát, a vezérkari főnök cseh, a kormányzóhelyettes egy nyugalmazott granicsár, a most eljött vezérkari tiszt Kvaternik, Franknak, a horvát jogpárt alapítójának veje. Ezekkel birkózni kissé erős feladat.”¹³⁷ A panaszkodásból és Thallóczy különböző állásfoglalásaiból mindenesetre egyet megállapíthatunk: Thallóczy az ellenzék minden várakozása ellenére minden erejét a „magyar érdekek” szolgálatába állítja, működése egyáltalán nem a várt birodalmi működés.

Thallóczyhoz hasonlóan ábrázolják a főkormányzóság képét más, ide beosztott magyar tisztviselők is. Tallián Béla országgyűlési képviselő, aki kormánybiztosi beosztásban már 1915 októberé óta Szerbiában tartózkodik, 1916. február 23-án a következőket írja Tiszának: „Ha ezen szellemben és irányban halad továbbra is az elfoglalt szerbiai területek kezelése és adminisztrációja, ez a terület nemcsak a magyarságra, de Magyarországra nézve is elveszettnek tekinthető... Thallóczy ott csak szemlélő, nem faktor; hatásköre semmi, s azt hiszem, nem is hosszú idő múlva, ha nem akar egy követ fűjni a jelzett irányban haladókkal, kénytelen lesz félreállni.”¹³⁸

Németh József, aki a főkormányzóság mezőgazdasági osztályára nyert beosztást, egyike azon kevés magyar tisztviselőknek, akik ténylegesen részt vesznek az itteni ügyintézésben. Arra, hogy mennyire kivétel ő, jellemző, hogy a Szmrecsányi interpellációja körül kialakult vitában is megemlíti a nevét. Németh a következőket írja a szerbiai helyzetről a magyar miniszterelnöknek: „Thallóczynak semmi érdemleges hatásköre nincs. Tanácsadó és támogató szerve lenne a kormányzónak. A vezérkari főnök kiadott utasításai szerint azonban érdemleges dolgok nem közöltetnek vele. Jelentenünk neki csak kommandáns Petzold [a gazdasági csoport vezetője — Sz. D.] külön engedé-

¹³⁵ Thallóczy — Buriánnak 1916. február 9. Uo. 5.

¹³⁶ Pásztor Árpád: *Szerbia és Belgrád kormányzóinál*. Az Est 1916. február 2.

¹³⁷ Thallóczy — Tiszának 1916. február 14. REKL Balogh 13. cs. 10/b. t. 1.

¹³⁸ Tallián Béla — Tiszának 1916. február 23. Uo.

lyével szabad, a vele való kapcsolatot szigorúan ellenőrzik.” Leírja, hogy Tiszának január 12-én Szmrecsányi interpellációjára adott, már idézett válasza — mely szerint a szerb terület magyar érdekszféra — a katonai főkormányzóságban nagy ellemsúlyozó intézkedéseket váltott ki.¹³⁹

1916 március közepén egy magyar gazdasági bizottság járt Belgrádban, ennek jelentése is ugyanezt a helyzetet tükrözi: „A katonai főkormányzóságnál személyi rezsim van, kevés szakértelem, rendszeres és tervszerű magyar érdek ellenesség.”¹⁴⁰

Jungerth, Thallóczy titkára 1916. március 15-i jelentésében igen pontosan fogalmaz: „A polgári főbiztos jelenlegi helyzetében semmiféle hivatalos ügyet nem intézhet. Ez a dolog a nyilvánosság előtt ismeretlen, és a Monarchia mindkét államából sok beadvány és megkeresés fog a polgári főbiztos excellenciájához irányulni.”¹⁴¹ Koerber, aki februárban járt a főkormányzóságban, Redlichnek beszámolva útjáról azt jegyzi meg, hogy Thallóczy Belgrádban nevenséges figura, akiért különben Koerber véleménye szerint Salis főkormányzó „nem túlzottan lelkesedik”.¹⁴²

Széchenyi Lajos, a Külügyminisztérium itteni képviselője ugyancsak utal február 29-i beszámolójában arra, hogy a vezérkari főnök a katonai hatóságokon kívül semmiféle intézmény vagy személy működését nem engedi meg.¹⁴³

A magyar miniszterelnök és a közös külügyminiszter így a legkülönbözőbb forrásokból összehangzón arról értesül, hogy Szerbiában a katonai hatóságok abszolút hatalomra törekednek, és sem a magyar kormány, sem a külügyi kormányzat képviselőinek véleményét nem veszik figyelembe. Már ez magában is elég lenne egy erőteljesebb fellépéshez, hiszen a Monarchia különböző szervei állandóan azt lesik, hogy egy másik mikor sérti meg kompetenciájukat, mikor nő meg túlzottan a hatalma az ő sérelmükre. Az adott esetben ehhez még koncepció-eltérés is járul és a félelem, hogy a főkormányzóság illetően működése olyan következményekre vezet, amely az adott szervek politikájának élesen ellentmond. A két államférfi, Tisza és Burián soha, egy pillanatra sem feledték el, hogy a főkormányzóság működé-

¹³⁹ Németh—Tiszának 1916. március 12. OL K-467. 15. cs. 1916/252.

¹⁴⁰ A magyar kereskedelmi minisztérium szerbiai bizottságának 1916. március 17-i jelentése. Thallóczy I. cs. 59.

¹⁴¹ Jungerth—Buriánnak 1916. március 15. uo. 13.

¹⁴² Redlich i. m. II. k. 101.

¹⁴³ Széchenyi Lajos—Buriánnak 1916. február 29. W 299.

sének mikéntje szoros kapcsolatban áll Szerbia jövőjével, sőt szélesebb értelemben a Monarchia jövőbeli Balkán-politikájával.

Február elején Tisza még arról levelez Buriánnal, hogy a civil hivatalnokok kinevezése ügyében a Hadsereg-főparancsnokság ne vele, hanem Thallóczyval tárgyaljon, tehát egy olyan jogkört, amivel a magyar kormányzat már rendelkezik, adjanak át a kormányzat nem hivatalos szerbiai képviselőjének. Burián ezzel egyetért, de leszögezi, hogy Thallóczy „fő feladata egyelőre nem az, hogy érvényesüljön, hanem hogy *értesüljön*. Az érvényesülésnek azután tőled és tőlem kell jönnie. Ami most Belgrádban történik, csöppet sem meglepő, csak mindent meg kell tudni, s felülről intézkedni.”¹⁴⁴ Burián koncepciója tehát egyértelműen az, hogy Thallóczy a kinevezési okmányban kapott ügykörben maradjon és tulajdonképpen csak hírforrás legyen. Tisza elképzelése ezen túlmegy, jól látja, hogy nem lehet a kérdéseket csak felülről intézni. Hiába egyeznek meg valamilyen megoldásban a Hadsereg-főparancsnoksággal, ha más konkretizálódik a területen. Thallóczynak ő ezért nagyobb szerepet szán, miközben természetesen folytatja harcát a minél hatékonyabb „felülről jövő intézkedésekért”.

Február közepén Tisza a hadügyminiszterhez, Kroatinhoz intéz levelet, amelyben kitér a főkormányzóság konkrét működésének és az annexionak az összefüggéseire. Kéri Kroatint, „világosítsa fel” a főkormányzóság vezetőt, hogy „pusztán bizonyos szerb területek háború alatti megszállásáról van szó. A fő feladat, hogy az adott területen a lehetőségekhez mérten rendet és rendezett áruforgalmat biztosítsanak. Első feladat az éhínség megakadályozása; a főkormányzóság inkább ezzel és Szerbia gabonakincsének lehetséges kihasználásával foglalkozék . . . s nem a tartós jövőre vonatkozó berendezkedéssel.”¹⁴⁵

Itt derül ki először világosan, hogy Tisza miért veti magát olyan harciasan a szerbiai ügyekbe. A közös minisztertanácson elérte, hogy nem döntöttek az annexió mellett. A főkormányzóság működése azonban azt a veszélyt rejti magában, hogy, döntés ide, döntés oda, a háború végén elkerülhetetlenné válik a szerb terület annexiója; tehát a főkormányzóságon belüli annexiós tendenciák ellen való küzdelem legalább olyan fontos, mint a nagypolitikai harc.

¹⁴⁴ Tisza—Buriánnak 1916. február 5., Burián—Tiszának 1916. február 6. Tisza V. k. 2—3.

¹⁴⁵ Tisza—Kroatinnak 1916. február 13. Thallóczy 2. cs. 228—233.

Burián külügyminiszter csatlakozik Tiszához ebben a küzdelemben; ő a döntés elodázása mellett van. Neki sem tetszik, hogy a katonai szervek a háborús évek alatti működésükkel kizárják a választás lehetőségét. 1916. március 18-án átiratot intéz a Hadsereg-főparancsnoksághoz a szerbiai katonai közigazgatás problémáiról. Felsorolja legfontosabb kifogásait: a cirill írást kitiltották a szerb iskolákból, a főkormányzóság saját feladatát hosszú távú kulturális és gazdasági program kidolgozásában és megindításában látja. Burián Tiszával egyetértésben leszögezi, hogy itt ideiglenes katonai megszállásról van szó, amelynek három feladata van: 1. a katonai érdekek biztosítása; 2. a rend fenntartása és a közbiztonságról való gondoskodás; 3. a lakosság ellátása. Nem szabad olyan intézkedéseket tenni, amelyek egy annexiót készíthetnek elő. Semmiféle ilyen irányú prejudikálásra nem kerülhet sor.¹⁴⁶

A Hadsereg-főparancsnokság válaszol a feljegyzésre. Március 23-án elismeri a Külügyminisztérium adatainak helyességét és azt, hogy a főkormányzóság hibázott. A hibákat azonban nem tartja súlyosnak. A válaszlevél eléggé ingerült hangnemben íródott, és azzal zárul, hogy nem a Külügyminisztérium feladata a főkormányzóság felelősségre vonása, hanem a Hadsereg-főparancsnokságé.¹⁴⁷ Mindezen felháborodás ellenére, ahogy Tisza Thallóczynak már március 22-én jelzi,¹⁴⁸ Salis 24-én utasítást kap, hogy a közigazgatási kérdéseket, a civil tisztviselők kinevezését és az általánosabb jellegű kérdéseket beszélje meg a polgári főbiztossal.¹⁴⁹

A különböző felső kormányzati szervek tehát ingerülten veszik tudomásul, hogy egy másik, „konkurrens” szerv beleszól ügyeibe. Ha még azt is figyelembe vesszük, hogy bár a főkormányzóság nem kapott hivatalosan utasítást az annexió előkészítésére, de az egyáltalán nem áll ellentétben a Hadsereg-főparancsnokság elképzeléseivel, Conrad nyilvánvalóan nem örül annak, hogy figyelmeztetnie kell Salist.

A főkormányzóság azonban ezután sem tartja magát pontosan a Hadsereg-főparancsnokság rendeleteihez. Salis azt állítja, hogy betartja a rendelkezéseket, de ez nem igaz — írja

¹⁴⁶ A külügyminiszter a hadseregfőparancsnoknak 1916. március 18. REKL Burián 16. cs. 69. t. 18.

¹⁴⁷ A hadseregfőparancsnok a külügyminiszternek 1916. március 23. uo. 28.

¹⁴⁸ Tisza—Thallóczynak 1916. március 22. Tisza V. k. 4.

¹⁴⁹ A hadseregfőparancsnok—Salis-Seewisnek 1916. március 24. Thallóczy 2. cs. 251.

Thallóczy. Szerinte Gellineket mindenképpen le kellene váltani, ha a főkormányzóság politikájában bármiféle változtatást el akarnak érni.¹⁵⁰ Így jellemzi a helyzetet: Salis a Hadsereg-főparancsnokság utasításait közvetíti; Gellinek, függetlenül a felsőbb utasításoktól, Kvaternik horvát irányú politikáját követi, míg ő kisebbségben a magyar érdekek „referense”.¹⁵¹

Tisza a következő hónapokban egyre inkább ráébred, hogy itt nem csupán a főkormányzóság partizánakciójáról van szó. A magyarok kiszorítása, a polgári biztosok jogkörének csorbítása, a külügyi képviselőkkel szembeni titkolódzás, mind része Conrad és köre politikájának. A Hadsereg-főparancsnokság, a katonai körök élnek a háború következtében szerzett speciális hatalmukkal. Ha a közös minisztertanácson „legálisan” nem tudták akarataikat keresztülvinni, akkor más úton kell legyőzni a magyar kormány és a Külügyminisztérium ellenállását, létrehozva egy olyan helyzetet a főkormányzóságban, ahonnan már nincs visszaút. Tisza ezt a felismerését a legpregnansabban Buriánnak június 3-án írott levelében fogalmazza meg: „Conrad az ottani közigazgatást saját elveinek megfelelően rendezi be, és az ottani intézkedésekkel a kormány álláspontjával ellentétben akar prejudicálni.” Tisza szerint vissza kell térni az 1916. január 7-i, sőt az 1914. július 14-i minisztertanácsi döntésekhez.¹⁵²

Az említett januári minisztertanács óta Tisza igen érzékenyen reagál a Monarchia vezető köreiből felmerülő annexiós törekvésekre. Igen érdekes ebből a szempontból Buriánhoz való viszonya. Már említettük, hogy a közös külügyminiszter nem határolja el magát az annexiós álláspontoktól: Hohenlohenak, a berlini követnek írt utasításaiban mint lehetséges variánst említi meg Szerbia bekebelezését.¹⁵³ Tisza azonnal tiltakozó levelet ír a külügyminiszternek, és újra leszögezi, hogy a „változtathatatlan ténybe bele kell nyugodni”, mert az annexióhoz a magyar kormány sohasem fog hozzájárulni.¹⁵⁴

Thallóczy még február 2-án is azt jegyzi fel naplójába, hogy Burián Szerbiát mint külön magyar alakulatot — corpus separatumot — képzeli el „Szent István koronája alatt”, melynek alkotmánytalan megyei szervezete lenne. Márciusban Burián írja be naplójába, hogy a független Szerbiát nem lehet úgy

¹⁵⁰ Thallóczy — Buriánnak 1916. március 26. REKL Burián 8. cs. 38. t. 6.

¹⁵¹ Thallóczy — Tiszának 1916. április 28. Uo. 8.

¹⁵² Tisza — Buriánnak 1916. június 3. W 485.

¹⁵³ Burián — Hohenlohenak 1916. január 24. Tisza IV. k. 396.

¹⁵⁴ Tisza — Buriánnak 1916. január 26. Uo. 398.

létrehozni, hogy ne legyen a jövő vereség bölesője.¹⁵⁵ Redlich március végén ugyancsak naplójába jegyzi fel: „Burián, ez a száraz és gondolatszegény, szórszálhasogató figura szembenáll Tiszával.”¹⁵⁶

Az annexió kérdésében tehát a két államférfi nem ért egyet, annyit azonban Burián is elismer, hogy döntés még nincs, vagy legalábbis konkrét döntés nincs, mivel az 1914-es határozatot nem tekinti ilyennek. Ez pedig őt, mint külügyi hivatalnokot, arra kötelezi, hogy ne engedjen meg Szerbiában egy olyan be rendezkedést, mintha az annexiós döntés megtörtént volna. Mint említettük, az AOK „birodalmi bekebelezést”, míg Burián „magyar bekebelezést” szeretne. A Hadsereg-főparancsnokság és a Külügyminisztérium szembenállását csak fokozza, hogy a hadsereg igyekszik mindenben a Külügyminisztérium fölé kerülni, ellenőrizni kívánja annak munkáját, esetenként át akarja venni szerepkörét. Széchenyi, a Külügyminisztérium szerbiai kiküldöttje először csak azért panaszkodik, hogy semmilyen információhoz nem jut hozzá. Később a Hadsereg-főparancsnokság rendeletet ad ki, amely szerint a Külügyminisztérium lublini, cetinjei, belgrádi, valamint a XX. hadtesti kiküldöttjei kötelesek jelentéseiket a megfelelő katonai szerveknek átadni. Széchenyi természetesen ezt is nemtetszéssel fogadja, leszögezve, hogy Gellinekkel való viszonyát ez a rendelkezés tovább rontotta. Bár Frigyes főherceg, a hadseregfőparancsnok kijelenti, hogy a rendelet nem cenzúrázást jelent, hanem csak informálást, a Külügyminisztérium egyértelműen hatáskörébe való beavatkozásként fogja ezt fel.¹⁵⁷

Ezek lehetnek azok az okok — Tisza és Burián személyi kapcsolatán felül —, amelyek lehetővé teszik, hogy a közös Külügyminisztérium és a magyar kormány együtt harcoljon a Hadseregfőparancsnokság és a főkormányzóság annexiós intézkedései ellen, amely intézkedések egyúttal a hadsereg hatalmának nö-

¹⁵⁵ REKL Burián 1916. március 13-i naplóbejegyzés. 25. cs. 85. t. 30–31.

¹⁵⁶ Redlich II. k. 106–107.

¹⁵⁷ A hadseregfőparancsnok a külügyminiszternek 1916. május 15., A Hadsereg-főparancsnokság 1916. május 22-i körlevele. Széchenyi Lajos – Buriánnak 1916. május 24. W 299. Végül azt a megoldást választják, hogy a jelentéseket elküldik, s csak miután a posta elvitte, mutatják meg a másolatot az illetékes katonai parancsnokságnak. Windischgrätz is megjegyzi visszaemlékezéseiben, hogy nem volt a Monarchiának ebben az időszakban két olyan vezető kormányiszerve, amelyek harmonikusan tudtak együttműködni. Windischgrätz i. m. 45.

vekedését is jelentik. Ez pedig mindkét kormányzati szerv számára egyértelműen hátrányos.

A leginkább támadható pont a főkormányzóság iskolapolitikája. Ezen lehet legjobban érezni, hogy itt nem valamiféle ideiglenes kormányzatról, hanem a jövőre berendezkedő rendszerről van szó. Az iskolákkal kapcsolatosan nemcsak az annexió kérdése merül fel, hanem ezen túlmenően a magyar érdekek védelme is. A magyar kormány szerint magyar tanítóknak kellene itt tanítaniuk, és nem horvátoknak. Egyre erősebb lesz Tiszában a meggyőződés, hogy a „magyarok féltreolása és a frankiánus horvátok összeszedése politikailag irányadó állásokba” veszélyes a magyar királyság számára.¹⁵⁸ Tisza itt nyilvánvalóan a trializmustól fél, attól, hogy Szerbia annektált részéből, Horvátországból stb. a Habsburg-birodalmon belül egy harmadik államtest képződik, s ez egyrészt csökkentené a magyarok monarchiabeli szerepét, másrészt a magyar birodalom területe is csökkenne. Azt a hitét, hogy itt egy trialista irányzat dolgozik, csak megerősíti az a tény, hogy Kvaternik, a horvát jogpárt alapítójának a veje lesz az iskolaügyi referens, s ennek tudja be, hogy nem sikerül keresztülvinnie javaslatát, mely szerint a főkormányzóságban a magyar és horvát tanítók aránya 92 : 8 legyen. A nyelvtudás problémáját a magyar miniszterelnök tudatosan vagy véletlenül nem veszi figyelembe.

Tisza 1916. március 3-án feljegyzést készít Burián számára, amelyben a szerbiai igazgatás oktatásügyi intézkedéseit kritizálja: „Elsősorban személyes érintkezés alkalmára tartom fent, hogy kifejtsem előttük annak hátrányát, hogy az annexió gondolatát terjesztik ott, ahol esetleg később külön állami lét lesz, a Magyarországhoz csatolandó területeken pedig olyan ténnyeket létesítsenek, amelyeket a magyar kormány azonnal kénytelen lesz eltörölni.”¹⁵⁹

A Külügyminisztérium március 28-án ír a Hadsereg-főparancsnoksághoz kirendelt képviselőjének, Thurnnak, hogy a szerb iskolakérdés megoldásának formáival nem ért egyet. A főkormányzóság nem kompetens olyan lépések önálló megtételére, amelyek esetleges területi bekebelezést készítenek elő. Ez sérti a külügyi érdekeket.¹⁶⁰

Tisza április 4-én már magához a Hadsereg-főparancsnoksághoz küld egy memorandumot a szerbiai közigazgatás általános

¹⁵⁸ Tisza — Buriánnak 1916. április 7. Tisza V. k. 129.

¹⁵⁹ Tisza — Buriánnak 1916. március 3. HHSta PA I. 974. sz. n.

¹⁶⁰ Burián — Thurnnak 1916. március 28. W 299.

direktíváiról. Ebben elsősorban az iskolakérdés problematikus voltát emeli ki. Nem tetszik neki, hogy az egész iskolapolitika meghatározó elve az, hogy a tanulókból monarchiahű „osztrák—magyar” állampolgárokat neveljenek.¹⁶¹

A problémák megoldását általában személyi változtatásokban látják a magyar kormány és a Külügyminisztérium szakértői. Természetes, hogy Tisza csak a főkormányzóság vezetőivel szemben emel személyi kifogást; a Hadsereg-főparancsnokságot és a főkormányzóság vezetését teljesen ellentétes politikájának beállítva. Ez annál is inkább sikeres taktika, mivel az AOK kijelenti, hogy harmonikusan akar a magyar kormánnyal együttműködni a problémák megoldásában.¹⁶² Ennek következménye, hogy Tisza elvben megegyezik Frigyes főherceggel Gellinek eltávolításában.¹⁶³ Burián mindebből arra a következtetésre jut, hogy „nem csinálhatjuk politikánkat vezérkari tisztek által . . . Mindenekelőtt a belgrádi kormányzatot kell ártalmatlanná tenni.”¹⁶⁴

Április végére tehát bizonyos egység jön létre; a főkormányzóság politikáját valamiképpen meg kell változtatni. A hadseregben belül azonban még mindig erős azok köre, akik védik, támogatják a főkormányzóság működését. Tisza következő támadásának kiinduló bázisa májusi szerbiai látogatása. Hosszú levélben számol be Frigyes főhercegnek az ott tapasztaltakról, s arról, hogy szerinte mi az, amit a legrövidebb időn belül meg kell változtatni.

A szükséges munkálatokat elvégezték — kezdi beszámolóját — rend van, a termelés beindult. Az itt szolgálatot teljesítő tisztek mind rendes, becsületes férfiak. A probléma ott kezdődik, hogy rosszul válogatták ki őket, és így sokan nem értenek ahhoz a munkához, amelynek elvégzésével megbízták őket. Javasolja ezért, hogy cseréljék ki őket szakemberekre. Gellinek és Kvaternik szintén jó benyomást tettek rá — írja Tisza —, bizonyos, hogy katonai feladatokat kitűnően tudnak megoldani. Nem írja le, de utal rá, hogy itt azonban nem katonai feladatokról van szó, és ezért ide nem jó katonák, hanem jó közigazgatási tisztviselők kellene. Beszámolóját Thallóczy dicséretével folytatja, akiben pontosan azokat az erényeket találja meg, ame-

¹⁶¹ Tisza—Frigyes főhercegnek 1916. április 4. Thallóczy 2. cs. 144—145.

¹⁶² Frigyes főherceg—Tiszának 1916. április 14. Uo. 249.

¹⁶³ Tisza—Thallóczynak 1916. március 30. Tisza V. k. 5—6.

¹⁶⁴ REKL Burián 1916. május 12-i és 21-i naplóbejegyzések. 25. cs. 85. t. 50., 57—58.

lyek önbibájukon kívül, de hiányoznak a tisztekből. Azért tartja a polgári főbiztost a jövő zálogának, mert a körülmények és a szerbek jó ismerője, és közigazgatási gyakorlata képessé teszi arra, hogy a „problémák megoldásának legnagyobb ígérete” legyen. Formálisan meg is kapta erre a Hadsereg-főparancsnokságtól a jogkört, de sajnos, a kérdésekről csak a döntés kimondása után értesül. Nem vonják be a fontos nem katonai és személyi kérdések megtárgyalásába sem. Példának felhozza az iskolaügy megoldását, amelyen látszik, hogy Thallóczy befolyása nem érvényesülhetett.

Elég lényeges probléma — írta Tisza — a civil hivatalnokok kiválasztása is. Formailag a magyar kormány javaslata alapján nevezik ki őket, de gyakorlatilag a hivatalnokokat, akik tartalékos tisztek, behívják és Szerbiába vezényelik, s így a magyar kormány megkerülésével, pusztán katonai úton kerülnek ide. Ennek következménye az, hogy a megegyezés ellenére, amely szerint Lengyelországba — amely földrajzilag és a jövőre vonatkozó tervekben Ausztriához áll közelebb — az örökös tartományokból neveznek ki hivatalnokokat, Szerbiába pedig ugyanezen okoknál fogva Magyarországról, a politikai ügyeket horvátok, a gazdaságiakat pedig osztrákok intézik.

Itt kapcsolódik Tisza gondolatmenete a már említett, horvát trialista veszélyhez. Felhívja Frigyes figyelmét arra az eshetőségre, hogy egy horvátok által vezetett főkormányzóság esetén a nagyhorvát és nagyszerb elképzelések ötvözeteként egy a Monarchián belüli, vagy egy a Monarchián kívüli délszláv állam létrehozására való törekvés erősödhet meg. Tisza azt írja, hogy neki személyesen semmi kifogása a főkormányzóságban szolgálatot teljesítő horvátok ellen, csak az nem tetszik neki, hogy egyre többen vannak és mindig magyarokat szorítanak ki.

A magyar miniszterelnök a kormányzóság ügyvitelében is lát egynéhány problémát. Az ellenség katonai megszállásáról van szó, a főkormányzóság mégis barátokozik a szerbekkel. Sok helyen, például Belgrádban szerb közigazgatást hoztak létre, egyezőval nem úgy bánnak velük, mint legyőzöttekkel, hanem mint barátokkal; egyszerűen a Monarchiához akarják édesgetni őket. És itt jelentkezik a legnagyobb hiba, amely ellen Tisza a megszállás kezdete óta harcol: „Az egész közigazgatás úgy néz ki, mintha az egész terület annexióját készítené elő.” Ez a jelenlegi helyzetben egyrészt megrontja a Magyarországgal való kapcsolatot, amely a birodalomrész földrajzi fekvése és gazdasági kapcsolatai alapján elsősorban predestinált e terület sorsa fellett dönteni. Másrészt, ha a főkormányzóság annexiót készít elő,

s az nem történik meg — és Tisza szerint ne is történjen meg —, akkor a Monarchiára nézve ez presztízsveszteséget jelent. Ezért kéri a hadseregfőparancsnokot, intézkedjen az annexiót előkészítő tevékenység megszüntetéséről.¹⁶⁵

A Hadsereg-főparancsnokságon nagy vihar támad Tisza leveléből. Conrad az AOK hatáskörébe való beavatkozásnak tekintette, s presztízskérdést csinált belőle, így Frigyes főherceg nem válthatta le Gellinekét, akinek tevékenységét Tisza, a Thallóczytól és a külügy szerbiai képviselőjétől kapott információk alapján az első pillanattól fogva bírálta, mivel a hadsereg-főparancsnok nem akarta az AOK-on belüli helyzetet túlzottan kiélezni. A magyar miniszterelnök nem sokkal levelének elküldése után Teschenbe, a Hadsereg-főparancsnokságra utazott, hogy kérését még nyomatékosabbá tegye, de éppen a hadsereg, a katonai vonal „állam az államban” volta miatt nem látszott valószínűnek, hogy rövid időn belül megegyezésre tud jutni.¹⁶⁶

Ha ekkor nem is, de nyárra sikerült Tiszának döntésig vinni a kérdést, Salist, Gellinekét és Kvaternikot leváltják.¹⁶⁷ A Hadsereg-főparancsnokságon sem örülnek annak, hogy a fő kormányzóság rontja a viszonyt a magyarokkal, hiszen ennek egyrészt súlyos következményei lehetnek a háború alatt, másrészt a fő kormányzóság konkrét működésével sincsenek megelégedve. Suhay Imre, aki később a fő kormányzóság politikai osztályának vezetője lett, írja egy cikkében: „Az első katonai kormányzat vezető férfiai azonban bizonyos szlavofil és magyarellenes irányzat felé hajlottak, a gazdasági kérdésekben pedig nem mutatkoztak járatosnak.”¹⁶⁸ Kerchnawe, aki Gellinekét követte a vezérkari főnök posztján, a következőket írja: „Az eddigi közigazgatás nem használta ki a háború alatt megmaradt gazdasági lehetőségeket, még magának a megszállott területnek ellátására sem.”¹⁶⁹

Az osztrák és a katonai közvélemény elítélte Gellinekék leváltását. Redlich naplójában úgy jegyzi fel ezt az eseményt, hogy Tisza és strómanja, Thallóczy mindezt kizsarolta a Hadsereg-

¹⁶⁵ Tisza — Frigyes főhercegnek 1916. május 25. Tisza V. k. 8 — 19.

¹⁶⁶ Thurn — Buriánnak 1916. május 30. REKL Burián 8. cs. 32. t. 42 — 43.

¹⁶⁷ Thallóczy napló 1916. szeptember 4. Gellinek később a Hadsereg-főparancsnokság külügyi osztályára kerül, Kvaternik a frontra.

¹⁶⁸ Suhay Imre: *A Monarchia katonai kormányzóságának tevékenysége Szerbiában*. Hadtörténelmi közlemények 1943. 60. (Kiemelés tőlem — Sz. D.)

¹⁶⁹ Kerchnawe i. m. 70.

főparancsnokságtól.¹⁷⁰ Arzt, aki Conrad után a Monarchia vezérkari főnöke lett, a háború után írt könyvében úgy ábrázolja mindezt, hogy míg az AOK a Monarchia általános érdekeit, addig a magyar kormány különleges jogokat követelt magának, csak a saját, a magyar érdekeket tartotta szem előtt.¹⁷¹

Az új főkormányzó, báró Adolf Rhemen gyalogsági tábornok. Eddig Zágrábban, Temesváron és a Novi Pazar-i szandzsákbán szolgált. Részt vett az 1914-es Szerbia elleni két hadjáratban, s így többé-kevésbé szintén a délszláv kérdés szakemberének számított. Burián azt írja róla Tiszának: „Rhemen személyiségét illetően nem találok aggályokat.” A vezérkari főnök, mint már említettük, Hugo Kerchnawe ezredes lett. Róla ugyaneben a levélben a következők állanak: „Hollandi eredetű, szláv összefüggesei nincsenek.”¹⁷²

A tényleges változás azonban nem a két vezető személyesére volt. A Külügyminisztérium és a magyar kormány követelésére a Hadsereg-főparancsnokság beleegyezett egy új kormányzósági szervezet kiépítésébe. Ebben valószínűleg szerepet játszott az is, hogy 1916 nyarára a győzelmi láz alábbhagyott, az AOK-nak reálisabban kellett néznie a problémát: szakemberekre volt szükség, hogy a Monarchia nyersanyagszükségletét az itteni lehetőségeket is felhasználva valahogy kielégíthessék.

Kerchnawe szerint az új szervezet alapelve a teljes apolitikusság volt. Vigyáztak, hogy se osztrák, se magyar irányba ne kötelezze el magát, senkivel szemben se legyen elfogult.

Burián 1916. június 9-én tervezetet nyújt be a Hadsereg-főparancsnokságnak az új kormányzósági szervezetről. Itt Höfer ezredes, aki a megszállott területek referense, szintén pártolja azt a gondolatot, hogy a polgári főbiztos megkapja a polgári osztályok vezetését.¹⁷³

Az új kormányzósági szervezet három alapegységből, három szekcióból épül fel:

I. Katonai szekció, amelynek az élén a vezérkari főnök áll. Ezen belül működött a *katonai csoport* elnökségi, hírszerző, rendőrségi és csendőrségi referatúrákkal. A katonai szekció második csoportja a *gazdasági*, amely alá a mezőgazdasági referatúra, az áruforgalmi és a terményértékesítő központ tartozott. A har-

¹⁷⁰ Redlich i. m. II. k. 129.

¹⁷¹ Arz, Arthur: *Zur Geschichte des Grossen Krieges 1914—1918*. Wien—Leipzig—München. 1924. 191.

¹⁷² Burián—Tiszának 1916. július 9. Tisza V. k. 22.

¹⁷³ Thallóczy napló 1916. június 19. 25., 27.

madik csoport az *igazságügyi*, ez a büntetőbíráskodást intézte, ellenőrizte.

II. A főkormányzóság szervezetében beállott változást leginkább a *közigazgatási szekció* létrehozása mutatja. Láttuk, hogy a polgári főbiztos eddig pusztán tanácsadó közegként működhetett a kormányzósági statutum alapján, most az új szervezetben a közigazgatási szekciót vezeti. Természetesen a katonai szervek nem engedik ki *közvetlen* hatáskörükből a legfontosabb posztokat, de a lakossággal való foglalkozás átmegy a polgári biztos kezébe. Így azoknak az ügyköröknek nagy része, amelyek intézésében az annexió előterjesztését látta, az új szervezetben Thallóczy hatáskörébe kerültek. Szekciójának két csoportja van: a *politikai csoport*, politikai, iskolai, kultúrügyi, kereskedelmi, valamint ipari referatúrával, és a *pénzügyi csoport*, amely a valutaügyeket, a direkt és indirekt adókat, illetékeket, pénzforgalmat, a monopóliumok ügyeit és a hivatalos ármegállapításokat intézi.

III. A főkormányzóság harmadik szekciója a *katonai közigazgatás gazdasági üzemeivel* foglalkozott. Két nagyobb csoportja volt: az *erdő- és jószágigazgatási*, valamint a *bányászati*.¹⁷⁴

A katonai és polgári közigazgatás harca az új szervezet kialakításának idején tovább folyik. A Hadsereg-főparancsnokság túl soknak, a civilek pedig túl kevésnek tartják a polgári ügyosztályok szerepét.

Thallóczy először július 26-án fűz megjegyzéseket az új szervezethez. Saját szekciójának karhatalmat követel. Javasolja, hogy létesítsenek valamilyen intézményes kapcsolatot szekciója és a katonai szekcióban levő gazdasági csoport között. Azonkívül felveti, hogy az igazságügyi csoport ne a katonai szekcióba tartozzon.¹⁷⁵ Augusztus 21-én újra megfogalmazza kifogásait. A saját karhatalom és a polgári igazságügyi osztály természetesen újra szerepelnek. Egy statisztikai csoport létrehozását is javasolja a közigazgatási szekción belül, ez talán biztosítaná, hogy a főkormányzóság legkülönbözőbb adatait ő is megismerje.¹⁷⁶

A Hadsereg-főparancsnokság úgy érzi, hogy az új szervezetben a közigazgatási technikai kérdések háttérbe szorítják a katonai feladatokat, s erre, szerintük még nem alkalmas a hely-

¹⁷⁴ A főkormányzóság szervezeti sémája: Thallóczy 2. cs. 619.

¹⁷⁵ Thallóczy megjegyzései a főkormányzóság átszervezéséről 1916. augusztus 21. Uo. 749.

¹⁷⁶ Uo.

zet a főkörmányzóságban.¹⁷⁷ Kerchnawe azt kifogásolja, hogy a vezérkari főnöknek nincs beleszólása a pénzügyi kérdésekbe, s így nehezen tudja a gazdaság deficitest voltát felszámolni.¹⁷⁸

A problémákat végül úgy oldják meg, hogy egy külön gazdasági szekciót hoznak létre, amely sem a vezérkari főnök, sem a polgári főbiztos hatáskörébe nem tartozik, hanem közvetlenül a főkörmányzó irányítja. A szekció élére egy magasabb rangú vezérkari tiszt kerül, aki mellé polgári biztost neveznek ki. Ő tájékoztatja Thallóczyt a gazdasági szekció ügymenetéről.¹⁷⁹

A helyi közigazgatási egységeket is átszervezik. A körzetekben levő polgári biztosok is külön osztályt kapnak, így helyi szinten hasonló jogokkal, lehetőségekkel rendelkeznek, mint a polgári főbiztos az egész főkörmányzóság viszonylatában.¹⁸⁰

Az osztrák és a magyar gazdaság közötti vita

Míg a politikai porondon, az annexió kérdésében a magyar kormány elsősorban a Hadsereg-főparancsnoksággal csatározik, hiszen az AOK az az erő, mely a legtöbbet tehet az adott helyzetben a kérdés ilyen vagy olyan eldöntése érdekében, gazdasági területen osztrák és magyar versengéssel találkozhatunk. Ez a probléma sem kerüli meg természetesen a hadsereget, sőt magyar részről elsősorban a katonai főkörmányzóság „osztrákbarát” gazdasági politikájának támadásával találkozhatunk. Tisza már 1915-ben olyan levelet küld a külügyminiszternek, hogy a Balkán magyar vadászterület, az osztrákoknak sokkal kevesebb joga van ott tevékenykedni.¹⁸¹

Salgó Izsó, már említett nyilatkozatában, 1915-ben azt a célt tűzi ki, hogy az osztrákokat meg kell előzni Szerbiában, ki kell őket szorítani onnan.¹⁸² Szmrecsányi már idézett parlamenti interpellációjában elmondja, hogy 1915 novemberében a belgrádi katonai parancsnokság felszólította a bécsi kereskedelmi és iparkamarát, hogy szervezzen osztrák iparosokat és kereskedő-

¹⁷⁷ A Hadsereg-főparancsnokság megjegyzései a főkörmányzóság át-szervezéséről 1916. szeptember 22. HHStA PA I. 973. 337.

¹⁷⁸ Kerchnawe i. m. 78.

¹⁷⁹ Thallóczy napló 1916. szeptember 4. Ez a szervezet egészen a háború végéig fennmarad. Az 1918. július 1-i szervezeti sémát lásd: HIL I. vh. 3260. cs. 995.

¹⁸⁰ Jungert 33.

¹⁸¹ Tisza—Buriánnak 1915. február 15. REKL Tisza 13. cs. 30. t. sz.n.

¹⁸² Honi Ipar 1915. december 15.

ket Szerbiába, ottani tevékenységüket majd ő fogja segíteni. Sőt, az áruszállításoknál is kedveznek az osztrákoknak — folytatja Szmrecsányi —, hiszen ha Ausztriából nem tudnak elegendő sőt szállítani Szerbiába, akkor Németországból importálnak, de a magyar kontingenst mindenképpen számításon kívül hagyják.¹⁸³

A vidéki kamarák közös irodájának 1916. február 5-i ülésén is megjegyzi, hogy a magyar vállalkozásokat elnyomják Szerbiában.¹⁸⁴ A *Honi Ipar* 1916. március 1-i számában „Paritást kérünk” címmel jelentetnek meg egy cikket, amelyben a osztrák gazdaságnak Szerbiába való behatolásáról és a magyar-nak távol tartásáról adnak hírt. A címben szereplő paritás arra utal, hogy a Monarchia mind északon, mind délen meghódított területeket; ezek közül az északi, Orosz-Lengyelország nem magyar érdekszféra, a déli, Szerbia viszont az, s ezért itt a magyar gazdasági életnek kell érvényesülnie.¹⁸⁵ Két héttel később ugyanez a lap már a helyzet javulásáról számol be. Mivel tényleges kereskedelmi kapcsolat még nem alakulhatott ki, részben az idő rövidsége, részben a közlekedési vonalak katonai terhelése következtében, mindkét véleményt a belgrádi főkormány-zóság gazdasági csoportjának nemzetiségi összetételére alapozták.

Általánosan elfogadott vélemény, hogy a magyar érdekek realizálása érdekében a szerbiai ügyeket magyaroknak kell intézniük.¹⁸⁶ Tehát a gazdasági lehetőségeket is a személyi kérdéseken keresztül közelítik meg, csak *magyar ügyintézőkkel* tartják biztosítottnak a *magyar gazdasági érdekek* érvényesítését. Ugyanazzal a gondolatmenettel találkozhatunk a márciusban Szerbiában járt magyar gazdasági bizottság jelentésében is. Itt azonban már konkrét utalások vannak arra, hogy a főkormány-zóság osztrák hivatalnokai, akik korábban az osztrák gazdaság különböző (nem túl magas) pozícióiban ültek, régi kapcsolataikat is felhasználva, az osztrák piacról szerzik be a szükséges árucikkeket és elsősorban az ausztriai tőkének ajánlanak üzleteket. A bizottság jelentése szerint ezeknek a hivatalnokoknak az ügyeskedése is szerepet játszott abban, hogy az osztrák pénzügyintézetek horvát bankokkal léptek egyezsége, s így együttesen

¹⁸³ Képviselőház 1916. január 12. XXVIII. k. 194—198.

¹⁸⁴ *Az* 1916. február 5-i kamarai ülés jegyzőkönyve OL K-238 1. cs. 172/1916.

¹⁸⁵ *Paritást kérünk!* *Honi Ipar* 1916. március 1.

¹⁸⁶ *Szerbiai ügyek.* Uo. 1916. március 15.

kísérelték meg a magyar tőkének a kiszorítását a megszállt szerb területről. Még utalunk az ezzel kapcsolatos, a monopóliumok körül kialakuló problémákra.¹⁸⁷

A GYOSZ lapja is felveti ezeket a kérdéseket. „Az első időkben merültek fel panaszok, hogy az áruraktár az iparcikkeket túlnyomóan Ausztriából szerzi be. . . Kétségtelen azonban, hogy ez idő szerint (1916. ápr. 1.) a rendelkezések a magyar ipar szempontjából különösebb panaszra már nem látszanak okot szolgáltatni . . .”¹⁸⁸ A nagytőke körében is van azonban olyan vélemény, hogy a dolgok csak akkor fognak teljesen rendes kerékvágásba kerülni, ha az ügyeket a főkormányzóságban magyar nemzetiségű hivatalnokok intézik.

1916 első hónapjaiban a főkormányzóság különböző csoportjaiban, osztályain dolgozó magyar hivatalnokok is hasonló álláspontú jelentéseket küldenek. Németh József azt írja március 12-én, hogy a gazdasági csoport vezetője — láthatóan felsőbb utasításra — arra törekszik, hogy „csoportjában osztrák centralista szellemet tartson fenn és a magyar érdek érvényesülését háttérbe szorítsa”.¹⁸⁹ Thallóczy levelezésében és naplójában is sorozatosan találkozunk február és március folyamán olyan fel- és bejegyzésekkel, hogy osztrák pénzüzetek és cégek jelennek meg Szerbiában a közös minisztériumok felhívására, felkérésére. Mikor Thallóczy tiltakozik az egyoldalú felhívások ellen arra hivatkozva, hogy Szerbia a magyar érdekszférához tartozik, az összmonarchia érdekeire hívják fel figyelmét, azt hangsúlyozva, hogy az adott háborús helyzetben nem lehet partikuláris érdekeknek helyt adni. Erre Thallóczy a paritásra és az orosz-lengyelországi helyzetre hivatkozik, ahol értesülései szerint egyértelműen az osztrák gazdaság befolyása érvényesül.¹⁹⁰ Tisza Istvánnak is ír ez ügyben, megjegyezve, hogy „e szerint a magyar bankoknak is joguk van lengyel területen fiókot nyitni”.¹⁹¹

A magyar miniszterelnök is felfigyel erre a több oldalról jelentett helyzetre, és Buriánnak írott levelében leszögezi, hogy a szerbiai gazdasági vezetés még a németeknek is inkább kedvez, mint a magyaroknak.¹⁹²

¹⁸⁷ A magyar kereskedelemügyi minisztérium szerbiai bizottságának jelentése 1916. március 17. Thallóczy 1. cs. 59—68.

¹⁸⁸ *Ipari érdekeink a meghódított szerb területen.* Magyar Gyáripar 1916. 7. sz. 10.

¹⁸⁹ Németh—Tiszának 1916. március 12. OL K-467. 15. cs. 1916/256.

¹⁹⁰ Thallóczy napló 1916. április 1.

¹⁹¹ Thallóczy—Tiszának 1916. április 7. Thallóczy 2. cs. 127.

¹⁹² Tisza—Buriánnak 1916. április 22. Tisza II. k. 258. A kiadásban

Amikor 1916 májusának elején a Hadsereg-főparancsnokság elhatározza, hogy Belgrádban zálogházat létesít és ehhez a Wiener Bankverein segítségét veszi igénybe, Tisza azonnal akcióba lép. Először felszólítja a Hitelbankot, a Kereskedelmi Bankot és a Magyar Bankot, hogy ha érdekli őket az üzlet, azonnal jelentkezzenek Belgrádban a főkormányzóságnál, és erről értesítsék őt, hogy akciójukat segíteni, támogatni tudja. Ezután igen ingerült hangú levelet meneszt a Hadsereg-főparancsnokságnak: „Fel kell hívnom a figyelmet arra hogy a főkormányzóság nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy Szerbia földrajzi helyzete következtében elsősorban Magyarországgal kell hogy gazdasági kapcsolatba lépjen, sőt ezen túlmenően még Magyarország paritásos helyzetét is megsérti” — mármint azzal, hogy egy osztrák pénzügyintézetet hívtak meg a zálogház felállításához. Utal arra is, hogy Szerbia esetében nem az egyszerű paritásról van szó, hanem arról, hogy itt a magyarok földrajzi helyzetük, eddigi balkáni tevékenységük stb. alapján előnyben részesüljenek, ugyanúgy, ahogy Orosz-Lengyelországban az osztrákoknak van elsőbbségük.¹⁹³

Conrad körülbelül két héttel később válaszol. Ügyesen kihasználja, hogy a konkrét eset egy igen alacsony alaptőke-biztosítás, és formálisan nem veszi tudomásul, hogy Tisza számára ez csak egy alkalom az általánosabb véleménykifejtésre. A vezérkari főnök megállapítja, hogy ő a legteljesebb paritás alapján áll. Utal arra, hogy a magyar gazdasági köröknek elsőbbségük van a főkormányzóságban, például a monopóliumok az ő kezükben vannak, de Lengyelországban is jelentős szerepet töltenek be magyar pénzügyintézetek, sőt a Lengyelországból kivont munkaerő jelentős része is Magyarországra került. Ezért nem érti Tisza felháborodását, éppen a paritás alapján természetes, hogy ha a magyarok ott lehetnek a megszállt orosz-lengyelországi területen, osztrák bankok is működhetnek Szerbiában.¹⁹⁴

Arra, hogy a Hadsereg-főparancsnokság a teljes paritás alapján áll, másutt is találunk utalást. Thallóczy arról ír naplójában május 18-án, hogy a főkormányzó és környezete habozik: az AOK teljes paritásos, vagy Tisza magyar érdekeket előtérbe helyező álláspontját fogadja-e el.¹⁹⁵

a levél 1915. április 22-ről datálódik, de tartalma egyértelművé teszi, hogy 1916-os.

¹⁹³ Tisza a Hitelbanknak és a Kereskedelmi Banknak 1916. május 10. OL K-255 800. cs. 1916/8. 8819.

¹⁹⁴ Conrad—Tiszának 1916. május 26. Uo. 805. cs. 1916/19. 10814.

¹⁹⁵ Thallóczy napló 1916. május 18.

Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy Conrad állítása a magyar pénzüzetek orosz-lengyelországi szerepéről helytálló. Az 1916. október 13-án tartott magyar minisztertanács jegyzőkönyvéből kiderül, hogy a lublini áruközpontnak nyújtott hitelben a magyar pénzüzetek a kvóta arányának megfelelően részesednek, s hogy ezt kielégítőnek tartják, abból is látszik, hogy hasonló feltételeket kötnek ki egy esetleges ugyanilyen szerbiai akcióban való részvételre.¹⁹⁶

1917 áprilisában tárgyalások folynak arról, hogy a magyar áruforgalmi iroda tevékenységét mind a lengyelországi, mind a szerbiai megszállt területre kiterjessze, ami szintén azt mutatja, hogy a magyar gazdaság, amennyire belső erői megengedték, a lengyel területekre is igyekezett behatolni. Ugyanerre utal az a tény is, hogy a nagyobb magyar pénzüzetek egymás után létesítettek fiókokat az orosz-lengyelországi megszállt területen.

Bár még 1916 nyarán is találkozhatunk olyan kijelentésekkel, hogy a magyar tőke akcióit elnyomják Szerbiában,¹⁹⁷ és Tisza még júliusban is arról panaszkodik, hogy a főkormányzóság gazdasági csoportjában elsősorban osztrák hivatalnokok vannak,¹⁹⁸ ez az összeütközés őszre ellanyhul. Már júliusban intézkednek arról, hogy Belgrád város pénze, amely eddig kizárólag a Wiener Bankvereinnél volt elhelyezve, felében az Általános Magyar Hitelbankhoz kerüljön.¹⁹⁹ A monopóliumok nagy része továbbra is a magyar pénzüzetek kezében marad, a Belgrádi Devizaközpontban a magyar bankok vannak túlsúlyban. Az Osztrák Kereskedelmi Múzeum egyik vezetője ki is jelenti 1916 végén: „A magyar bankok és kereskedők nagyobb mozgékony-sága, különösen az okkupáció első hónapjaiban, nagyban hozzájárult, hogy az osztrákok a hódoltsági területen bizonyos mértékig csak a másodlagos helyen állnak.”²⁰⁰

Úgy tűnik, mindaz a probléma, amely Szerbia gazdasági kiaknázásának a két ország közötti elosztása közben felmerült, egy kicsit túlhajtott volt. A főkormányzóság gazdasági osztályának nemzetiségi összetétele inkább politikai, mint gazdasági szempontból zárta ki a magyarokat, s a ténylegesen meglévő

¹⁹⁶ *Magyar minisztertanácsi* . . . 237–238.

¹⁹⁷ A kamarai központ jelentette, hogy a Wiener Bankverein és az Union állítólag kizárólagos jogot kapott bizonyos balkáni üzletekre. OL K-238 I. cs. 1916/592.

¹⁹⁸ Tisza – Frigyes főhercegnek 1916. július 14. Tisza V. k. 23.

¹⁹⁹ BH 1916. július 15.

²⁰⁰ Idézi Jászi Oszkár: *A megszállt Szerbiából*. Világ 1917. február 4.

magyarelles hangulat is a politikai irányvonal része, s nem gazdaságpolitika. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy a gazdasági problémák is a politikai ellentétek lezárulásával egy időben szűnnek meg. 1916 őszétől az első hónapokra jellemző éles rivalizálás nem jelentkezik, és olyan egyensúlyi helyzet alakul ki, amely a két országrész tényleges lehetőségeinek felel meg. A verseny egyes cikkeik értékesítéséért vagy megszerzéséért természetesen továbbra is fennmarad, de nem lépi túl a szokásos gazdasági versengés szintjét, nem csap át politikával kapcsolódó ellentétekbe. A vizsgált anyag alapján úgy tűnik: a Hadsereg-főparancsnokság volt az, amely éppen annexiós politikájának megfelelően rövid ideig megpróbálta az osztrák tőkét előnyben részesíteni, de az egész kérdés nem volt olyan súlyos, mint amilyenek a magyar politikusok, az ellenzék és a kormány egyaránt beállították.

Arra vonatkozóan, hogy a magyar és az osztrák kormány között milyen megegyezés állt fenn a szerbiai terület gazdasági kiaknázására, nincsenek forrásaink. Egészen bizonyos, hogy volt valamilyen egyezmény. Erre utal az, hogy az 1917. október 17-i magyar minisztertanácson elhatározták, hogy elkérik Tisza Istvántól, a korábbi miniszterelnöktől a „Szerbia gazdasági kihasználására vonatkozó megállapodást”, mind az osztrák kormánnyal, mind az osztrák—magyar és a német hadvezetőség között kötöttet.²⁰¹

A FŐKORMÁNYZÓSÁG BERENDEZKEDÉSE

Politikai igazgatás

Az eddigiekben ismertettük azokat a Monarchián belül lezajlott vitákat, amelyek Szerbia jövőjével és a belgrádi katonai főkormányzósággal foglalkoztak. Vessünk most egy pillantást arra, miként működött a megszállt területek katonai közigazgatása. Nincs szándékunkban a főkormányzóság teljes történetének feltárása, csak azokat a körülményeket szeretnénk megvilágítani, amelyek körül a fent jelzett viták folytak.

²⁰¹ *Magyar minisztertanácsi* . . . 314. A megállapodást nem találtuk meg. Valószínűleg nem a már idézett 1916-os rövidelejárátú megegyezésről van szó, hanem egy szélesebb hatókörű, esetleg a háború utáni helyzetre is utaló egyezményről.

A megszállt terület elnyomó apparátusa tulajdonképpen két részből tevődött össze: a megszálló katonaságból, valamint a rendőrségből és csendőrségből. Az itt állomásozó tényleges katonai egységek nagysága átlagosan 35—40 zászlóaljra tehető. Ezen egységek nagy része népfelkelő volt, bár a megszállás egész ideje alatt két közös hadseregbeli gyalogezred is állomásozott a főkormányzóságban. A katonai erők a közigazgatás munkájába csak kivételes alkalmakkor kapcsolódtak be, mint például a komitácsik, a szerbiai ellenállócsoportokkal szembeni akcióknál. A tényleges elnyomó apparátus a rendőrségből és a csendőrségből állott. Egyes adatok szerint 3500, más adatok szerint 5500 csendőr teljesített itt állandó szolgálatot. Eleinte a csendőrök kizárólag a helyi csendőrállomásokra voltak beosztva, később a komitácsi tevékenység megélénkülése idején, a katonai egységekkel közösen, ún. „repülő osztagokat” hoztak létre, amelyek nagyobb portyázó csoportok voltak. A rendőri és csendőri feladatokat ellátó egységek a Monarchia legkülönbözőbb részeiből kerültek ide. A csendőrség kötelékébe tartoztak a magyar királyi csendőrök, a bosznia-hercegovinai, a horvát-szlavón és a közös hadseregbeli katonai csendőrök. Bizonyos speciális rendőri feladatokat népfelkelők töltöttek be. Így például a belgrádi csendőrparancsnokság kerékpáros osztagát bécsi népfelkelőkből alakították ki, a lovas osztag többsége a II/1 népfelkelő zászlóalj katonái közül került ki.²⁰²

A Hadsereg-főparancsnokság részben a rendfenntartó erők sokféleségét akarta megszüntetni, részben annexiós törekvéseit akarta erősíteni azzal a tervszellettel, amely egy külön megszálló csendőrség létrehozását tartalmazta. Ez egyenesen az AOK alá tartozott volna, és ebből az egységből kerültek volna ki a rendfenntartó erők az osztrák—magyar csapatok által megszállt összes területen. Tisza — és később a közös Külügyminisztérium — 1916 májusától kezdve harcolt a fenti elképzelés ellen, egyrészt ennek rejtett annexiós jellege miatt, másrészt pedig azért, mivel az új szervezetben is az AOK hatalmának növekedését látta. Félt attól, hogy a hadsereg annyira megerősödve kerül ki a háborúból, hogy a békekörülmények között a Monarchia kizárólagos urává, irányítójává lesz.²⁰³

²⁰² A megszálló rendőri erők szervezetéről és működéséről: Suhay HIL 428; Suhay HIL 528.; *Österreich-Ungarns letzter Krieg*. Wien 1933. IV. k.; Kerchnawe i. m.; Писарев i. m.; BH 1917. augusztus 27. és szeptember 22.

²⁰³ Lásd erre Tisza a külügyminiszternek 1916. május 22. HHSta PA I. 1010. 3., Tisza a külügyminiszternek 1916. augusztus 14. Uo. 16.,

A főkörmányzóság működésének feladatait, tevékenységének céljait Salis-Seewis főkörmányzó a következőképpen fogalmazta meg: „Erős és igazságos közigazgatással akarom az országban újból a rendet helyreállítani és az előbbi vezetőitől tévútra vezetett szerb népet rendezett viszonyok közé segíteni.”²⁰⁴

A rend fenntartása érdekében minden politikai tevékenységet megtilt, aminek következtében az összes helyi szervezetet megszüntették, még a sport- és szakmai szervezeteket is.²⁰⁵ 1916. február 16-án bevezetik a személyi és utazási igazolványkényszert, ezt követi ugyanezen hónap 28-án a bejelentkezési kötelezettség.²⁰⁶ Érdekes, és az ügymenet kialakulatlanságára jellemző adat, hogy a fegyver, lőszer és robbanóanyag beszállítási kötelezettség is csak február 28-án, tehát csak a főkörmányzóság felállítása után két hónappal lép életbe.²⁰⁷

A főkörmányzóság az első időszakban a rendcsinálás legfőbb eszközének az internálást tartotta. Suhay leírja, hogy az első hónapokban minden fegyverfogásra alkalmas 17 és 53 év közötti szerb férfit a Monarchia területére internáltak, az értelmiségieket még akkor is, ha nem voltak fegyverfogásra alkalmasak.²⁰⁸ Tény, hogy a főkörmányzóság (főleg az első) politikájának mindig volt értelmiségellenes tartalma. Találkozhatunk olyan elképzelésekkel, hogy az értelmiségétől megfosztott szerb nép könnyebben csatolható a Monarchiához, a gondolkodó résztől megfosztott nemzetet könnyebb megnyerni.

Nem minden letartóztatottat internáltak a Monarchia területére, egy részüket — elsősorban a nőket és gyermekeket — a főkörmányzóság területén helyezték el különböző fogda- és börtönépületekben.²⁰⁹

1916 júniusára nyilvánvalóvá válik, hogy a szerbiai mezőgazdasági területek kiaknázása a Monarchiának létérdeke. S mivel a háború alatt különben is megfogyatkozott a lakosság, más részüket pedig internálták (a birodalmi internáló táborok-

Thurn — Buriának 1916. szeptember. Uo. 22 — 23., Tisza a külügyminiszternek 1916. november 8. Uo. 26 — 29., 1917. január 7. Uo. 38., Thurn a külügyminiszternek 1917. február 10. Uo. 48.

²⁰⁴ Salis 1916. januári kiáltványát lásd: Az Est 1916. január 14.

²⁰⁵ Пучапеч i. m. 190.

²⁰⁶ Jungert 45 — 49., 52 — 56.

²⁰⁷ Uo. 56 — 59. Ugyanezt a rendeletet 1916. augusztus 23-án megújították, felemelve a lehetséges büntetés mértékét is, ami mutatja, hogy az első időkben az apparátus nem tud érvényt szerezni a rendeleteknek.

²⁰⁸ Suhay HIL 428. 18.

²⁰⁹ Uo. 19.

ban is sokszor a mezőgazdaságban foglalkoztatták őket), nem lehetett kellő mértékben elvégezni a mezőgazdasági munkákat, hiába vetettek be hadifogolycsoportokat, sőt a területen állomásozó népfelkelő alakulatok is segítettek a vetésnél és az aratásnál. A *Belgrádi Hírek*, a főkormányzóság lapja, amikor hírül adja, hogy számos internáltat hazaengedtek, hangsúlyozza, hogy ezek gazdálkodók, esetleg kézművesek, de semmi esetre sem értelmiségiek, s hogy hazaengedésük elsődleges oka az, hogy az aratáshoz munkaerőre van szükség.²¹⁰

1916 szeptemberében a hadihelyzet rosszabbra fordulásának következményeként a főkormányzóság vezetői újfent úgy érzik, veszélyes lehet ennyi fegyverfogásra alkalmas férfinak a megszállt területen tartása, és ezért szeptemberben tizenhatezer férfit internálnak a Monarchiába.²¹¹ Ekkor már kész az internálások részletes ütemterve is. A szeptemberben elszállítottak 35 éven aluliak voltak. November végéig az ennél idősebb, de fegyverfogásra még alkalmas férfiakat kellett internálni. Az internálás azonban nemcsak e két kritérium: kor és fegyverfogásra alkalmasság alapján történt. Sokakat politikai állásfoglalásuk miatt tartóztattak le. A főkormányzóság politikájának egyik jellemzője, hogy különbséget tettek az ortodox és a mohamedán vallású lakosság között. Ez utóbbiakat nem internálják, mivel részben ezekre alapozva szeretnék kiépíteni bázisukat a lakosság körében. Úgy gondolják, a mohamedánokat vallásuk jobban köti a szövetséges Törökországhoz, mint nemzetiségük az ortodox Oroszországhoz. Az internálások újabb tömeges méretűvé válása idején a munkaerő-problémákat úgy próbálják megoldani, hogy az internáltakból a főkormányzóságon belül 250—300 fős munkásosztagokat szerveznek.²¹²

Krobotin, a közös hadügyminiszter 1916. október 16-án 50 000 szerb férfi internálásának tervét terjeszti a közös minisztertanács elé.²¹³ A későbbi adatok azt mutatják, hogy ezt a számot ténylegesen megközelítették, bár nemcsak férfiakat, hanem asszonyokat és gyermekeket is internáltak.²¹⁴ A táborokba való internálásán kívül sokan kerültek különböző mezőgazda-

²¹⁰ BH 1916. június 23.

²¹¹ A külügyminiszter belgrádi kiküldötte a miniszternek 1916. október 8. HHStA PA I. 975. 157—160.

²¹² 1916. április 22-i jelentés. Uo. 32—35.

²¹³ Protokolle 420.

²¹⁴ Писацев i. m. 190.; HHStA PA I. 975. 102. A hágai szerb követség

sági munkára és biztonsági okokból átlagban 5–7000 szerb állampolgár volt börtönben a főkormányzóságban.²¹⁵

A táborokban levő nyomorúságos helyzet és az értelmiség tendenciózus kiválogatása – úgy látszik – bizonyos „mendemondákra” adott alkalmat. Ezeket az egykorú és a háború utáni propagandakiadványok is erősen hangsúlyozzák. Olyan hírek terjedtek el, hogy a Monarchia célja a szerb lakosság kiirtása stb.²¹⁶ A Hadsereg-főparancsnokság igen érzékenyen reagált ezekre a vádakra. 1917. június 19-én rendeletet bocsátanak ki, amely szerint az internálás elsősorban katonai jellegű; a lakosságot „rongáló” intézkedéseket kerülni kell, s meg kell akadályozni hogy olyan hírek terjedhessenek el, melyek szerint a főkormányzóság a szerb lakosság kipusztítására törekszik.²¹⁷

Az elnyomó apparátus másik igen lényeges feladata az ellenállási csoportokkal, a komitácsi osztagokkal folytatott harc volt. Valószínűleg az ellenállással szoros összefüggésben állnak a főkormányzóságban végrehajtott kivégzések, melyek számát Sturzenegger több mint tízezerre teszi.²¹⁸ Ez valószínűleg egy kissé eltúlzott szám, bár más forrásaink is utalnak arra, hogy igen sok kivégzés történt a megszállás éve alatt.

Salis főkormányzó 1916. április elsején adta ki a főkormányzóság politikai direktíváit. A politikai szervezetek, a politikai élet teljes megszüntetésének deklarálása után a főkormányzó az iskolakérdéssel, az oktatással foglalkozik. Kimondja: a magánoktatást meg kell szüntetni, és a felállítandó iskolákban csak a császári és királyi haderő tagjai oktathatnak. Ennek következtében a népiskola, avagy elemi iskola csak ott állítható fel, ahol katonai vagy csendőrállomás van. Az iskolák leglényegesebb vonásaként a bennük megvalósítandó szigorú katonai fegyelmet határozza meg a főkormányzó.²¹⁹

Kerchnawe leírja, hogy a katonai és a polgári vonal sokat vitatkozott a kormányzóságon belül az iskolakérdés megoldásáról. Ennek felsőbb fórumon való tükröződését Tiszának és a külügy-

1917. márciusi közleménye azt állítja, hogy 1917 tavaszán 1000 10–15 éves gyereket internáltak. Uo. 130.

²¹⁵ BH 1917. október 7.

²¹⁶ Reiss, R. A.: *The Kingdom of Serbia*. London 1919., Novakovitch, Stojan: *L'occupation Austro-Bulgare en Serbie*. Paris–Nancy 1918.

²¹⁷ A Hadsereg-főparancsnokság 1917. június 19-én az internálásokról kiadott alapelvei. HHSta PA I. 975. 166/b.

²¹⁸ Sturzenegger, C.: *Die Wiederaufstehung Serbiens seine glorreichsten und seine dunkelsten Tage*. Bern–Berlin 1920. 8.

²¹⁹ HIL I. vh. 3260 cs. 2. res.

miniszternek a Hadsereg-főparancsnoksággal lezajlott vitájában már láthattuk.

1916 nyaráig, tehát az első főkormányzóság idején, a népiskolákban, amelyeknek első és második osztálya volt, 1100 osztályt állítottak fel. A háború előtt ezen a területen 1304 népiskolai osztály működött.²²⁰

Július 23-án a Hadsereg-főparancsnokság rendeletet bocsát ki a főkormányzóság oktatási szervezetéről. A népiskolai oktatást hét és tizenkét éves kor között kötelezővé tették. Az oktatási cél az erkölcsös, vallásos nevelés, a szellemi és testi fejlődés elősegítése. Nincsen semmi konkrét utalás valamiféle politikai célokra, pedig ténylegesen ezek határozták meg az itteni oktatást. A tanári eskü szövegéből már többet olvashatunk ki: a császár és egyedül a császár fensőbbségének és jóságának stb. hangsúlyozása arra utalhat, hogy egy esetleges annexió gondolata még mindig nem tűnt el az AOK politikájából. A Hadsereg-főparancsnokság rendeletét augusztus 24-én főkormányzói rendelet egészítette ki. Az oktatás latin betűkkel folyik, kivéve az ortodox vallásoktatást. Úgy tűnik, ekkorra nyilvánvalóvá vált, hogy a katonai szervek nem tudják az egész oktatási tevékenységet ellátni, mert engedélyezik a magániskolákat is. Ezek ellenőrzésére külön apparátust hoznak létre.²²¹

Az 1918-as adatok azt mutatják, hogy a népiskolákat centralizálták. Ekkor 351 népiskola van 654 tanítóval és 55 438 tanulóval. 60 speciális mohamedán, 11 albán és 1 izraelita iskolát is felállítottak.²²² A vallások szerint szervezett iskolák arra mutatnak, hogy továbbra is különbséget tesznek a felekezetek szerint a főkormányzóság lakói között, és természetesen az ortodox vallásúakat tartják a legkevésbé megbízhatónak.

A népiskolákon kívül néhány középiskola, kézműves iskola és árvamenhely is létesült a főkormányzóság területén. A propagandakiadványok szerint egyes iskolatípusok, például a belgrádi katonai reálgimnázium vagy a brnjicai internáló tábor iskolája janicsár nevelést folytat, a fiúkat osztrák egyenruhába bújtatják és azt tanítják nekik, hogy Szerbia törvényes uralkodója Ausztria császára.²²³

Az iskolarendszer teljes kiépítése igen szervezett, jól működő adminisztrációra utal, az oktatás tartalmára vonatkozó ismereteink azonban azt bizonyítják, hogy a rendszer arra törekszik,

²²⁰ Kerchnawe i. m. 226.

²²¹ Jungert 73—84.

²²² BH 1918. június 16.

²²³ Novakovitch i. m. 14.

hogy a széles tömegek csak a legalapvetőbb dolgokkal: írás, olvasás, számolás ismerkedjenek meg, és magasabb műveltséghez csak a mereven monarchiahű kisebbség juthasson. Az oktatási szemlélet elmaradottságát mutatja az az irányelv, amely szerint, ha kevés az iskolai hely vagy tanerő, akkor csak a fiúk járjanak iskolába, a lányok ne.

Salis már említett direktíváinak következő pontja az egészségügy. Az első mondatok azzal foglalkoznak, hogy a szerb orvosok nagy hatással vannak a népre, ezért tevékenységüket erősen ellenőrizni kell. Mindenféle politizálást körükben azonnal jelenteni kell a főkormányzóság megfelelő szerveinek.²²⁴

A tényleges egészségügyi munka igen nagy nehézségek között indult meg. Jászi Szerbiáról szóló cikksorozata szerint az adott területen 30 000 ember esett a járványok áldozatául.²²⁵ 1916 nyarára már kiépül bizonyos egészségügyi szervezet. A belgrádi járásban 7 kerületi orvost alkalmaznak, de az összes itt praktizáló szerb orvos száma sem haladja meg a 30-at. A városban 32 szülésznő dolgozik, a gyógyszertárakat a főkormányzóság egészségügyi előadója irányítja, ellenőrzi.²²⁶

Később az egész főkormányzóságra kiterjedő „országos” egészségügyi hálózatot építenek ki. A körzetek élére körzeti orvosok kerülnek, akik alá tartoznak a járási orvosok. Mind a körzeti, mind a járási orvosok katonarvosok. Ezen kívül minden nagyobb községre vagy községcsoportra jut 1—1 szerb orvos. A polgári kórházakban is szerb orvosok dolgoznak. A megszállt területen 10 000 polgári kórházi ágyat tartanak nyilván. Az egészségügyi ellátás és az élelmiszerellátás javulása következtében nyárra szinte teljesen megszűnnek a járványok.²²⁷

Salis rendeletének következő pontja az egyházakkal — első sorban a szerb ortodox egyházzal — foglalkozik. Leszögezi, hogy mindazon veszély ellenére, amit a szerb papok működése magában rejt, a morál helyreállításához és fenntartásához szükség van az egyházi szervezet működésére. Szigorúan ellenőrizni kell a prédikációk tartalmát, nehogy a szerb királyért vagy dinasztiaért, esetleg az orosz cárért — az ortodox egyház protektoráért — imádkozzanak.²²⁸

²²⁴ HIL I. vh. 3260. cs. 2. res.

²²⁵ Világ 1917. február 17.

²²⁶ BH 1916. július 14.

²²⁷ Külügy-Hadügy 1916. augusztus 6.

²²⁸ HIL I. vh. 3260. cs. 2. res.

A főkormányzóság egyházpolitikája egyáltalán nem tükröz harmonikus állapotokat. Az ortodox vallást tekintették a szerb— orosz barátság, összefogás lényegi összetevőjének, ezért engedményeket ugyan téve — éles hadjárat indul az egyház minden ilyen kapcsolatra utaló ténykedése ellen. Az értelmiség eltávolítása folyamatában természetesen sok papot is internáltak és deportáltak. Sok templomot és elsősorban a kolostorokat, amelyeket a „nép morális nevelése” szempontjából nem tartottak fontosnak, a főkormányzóság más célra hasznosított. Előtérbe helyezték a mohamedán és a nyugati keresztény vallási intézményeket, bár térítésekről nem tudunk, kétségtelenül volt egy olyan törekvés, mely Szerbián belül az ortodox egyház privilegizált, államegyház jellegét meg akarta szüntetni. Tisza például 1916 júliusában arról ír Thallóczynek, hogy a megszállott szerb területen református egyházi szervezetet kellene létrehozni. Thallóczy válaszában közli, hogy ennek nem sok értelmét látja, mert nagyon kevés ott a református.²²⁹ Katolikus körökben pedig ugyanakkor felmerül a belgrádi katolikus püspökség helyreállításának gondolata.²³⁰

A főkormányzóság módszereire jellemző az az 1916. május 5-én kiadott rendelet, amely a megszállt területen bevezeti a gregorián naptárat, de egyúttal engedélyezi, hogy az egyházi ünnepeket továbbra is a régi naptár által meghatározott napokon tartsák.²³¹ A naptárrendelet egyszerű technikai intézkedésnek is tűnhetne, mely a főkormányzóság és a Monarchia közötti kapcsolatokat egyszerűsíti, de ha megvizsgáljuk a többi, a kultúrára vonatkozó intézkedést, nyilvánvaló, hogy ezzel is egy lehetséges annexiót készítenek elő.

Salis direktívái ezután azt határozták meg, kik működhetnek félig-meddig értelmiségi munkakörben a megszállt területen: az egyes üzemek hivatalnokaitól kezdve egészen az ügyvédekig.

A következő pont a cirill írás és a latin betűs írás viszonyának elvi lefektetése. A falakról el kell tüntetni minden olyan feliratot, amely a Karadjordjevićekre, Oroszországra, az antantra vonatkozik. A megmaradó feliratoknak az Obrenovićokat dicsérő újakkal együtt latin betűseknek kell lenniük. „A feliratok teljes

²²⁹ Tisza—Thallóczynek 1916. július 7. Thallóczy 2. cs. 602.

²³⁰ Galántai József: *Egyház és politika 1890—1918*. Bp. 1960. 140. Csernoch hercegprímás ilyen irányú véleményét dokumentálja. A BH is közöl ilyen témájú cikkeket, 1917. április 18-án például dr. Szentkláray Jenő ír a püspökség helyreállításáról.

²³¹ Jungerth 129—130. Az egyházi ügyekre lásd még Novakovitch i. m. 17. és Писарев i. m. 191.

szisztematikus kicserélése latin betűsre tűnik a legjobb módszernek a latin betűnek a lakosság körében való elterjesztésére.”²³² Érdekességként említjük meg, hogy Thallóczy Salis direktíváiról még két héttel később sem tud, ezért Kvaternik egyéni túlbuzgóságának tudja be a cirill betűs utcatáblák kicserélését.²³³

Ugyanekkor a nyomdákban kettős ellenőrzésnek vetik alá a cirillbetűs kiadványokat. Minden nyomdát a főkörmányzóság ellenőríz, a cirillbetűs kiadványokhoz azonban még egy különleges engedély is kell.²³⁴ Jászi, már említett, a főkörmányzóságról szóló cikksorozatában ezeket az intézkedéseket arra vezeti vissza, hogy „a délszláv mozgalmakban egyesek nagy jelentőséget tulajdonítanak a cirill betűk alkalmazásának”.²³⁵ Másutt, annexiók elképzelésekben, olyan megfogalmazással is találkozhatunk, hogy „a cirill betű nem írásjel, de világnézet”.²³⁶ Thallóczy finoman csak azt jegyzi meg: „Azt hiszik ezek a naiv csacsik, hogy január elsején megszüntethették a cirill írást.”²³⁷

A cenzúra, a könyvek kitiltása a későbbi hónapokban is folytatódik: 1916 decemberében rendelettel tiltanak ki minden angol, francia és olasz nyelvű nyomtatványt a főkörmányzóság területéről.²³⁸ 1917 januárjában egy cirillbetűs zsebnaptár terjesztését tiltják meg. A dolog pikantériája az, hogy a naptár Szarajevóban készült, és a Monarchia többi részén szabadon használható.²³⁹ A megszállt területen megjelenő egyetlen napilapnak van ugyan a németen és a magyaron kívül szerb-horvát változata is, de azt is latin betűkkel nyomtatják ki.²⁴⁰

Az itt felsorakoztatott tények mind azt a feltevést erősítik meg, hogy a főkörmányzóság politikai, kulturális munkája nemcsak a statutumban lefektetett és a magyar, valamint a külügyi kormányzat által újra és újra számonkért céllal és mederben folyt. Salis hiába állítja *Az Est*nek adott nyilatkozatában: „Katona vagyok . . . Politikai szempontok nem érdekelhetnek. A dolgom az, hogy a háború lehetőségeihez képest kon-

²³² HIL I. vh. 3260. cs. 2. res.

²³³ Thallóczy napló 1916. április 7.

²³⁴ Közgazdasági Értesítő 1916. II. k. 596.

²³⁵ Világ 1917. február 4.

²³⁶ Javaslatok a Szerbiától átszatolandó területek kormányzásának irányelveit illetően. 1916. OL K-467. 15. cs. 1916/251.

²³⁷ Thallóczy napló 1916. augusztus 25.

²³⁸ A hadseregparancsnok 1916. december 16-i rendelete. HHSa PA I. 975. 64.

²³⁹ BH 1917. január 9.

²⁴⁰ A lap létrehozásáról és működéséről lásd Kerchnawe i. m. 250 – 254. és Thallóczy napló 1916. március 14., július 17., augusztus 16.

szolidált állapotokat teremtsek . . .”²⁴¹ — ennél többre, a megszállt területeknek a Monarchiába való bekebelezésére törekszik.

Gazdasági igazgatás

A szerb területek osztrák—magyar megszállása után elsőrendű gazdasági feladatként a megszálló katonaság és az ottmaradt lakosság élelmiszerekkel való ellátása jelentkezett. Thallóczy 1915. december 12-én jegyzi fel naplójába, hogy egy szarajevói bank vezérigazgatója közölte vele: Szerbiában tömeges éhhalállal találkozott.²⁴² A *Pénzvilág* december 25-i száma ismerteti, hogy nincs kenyér és nincs só, az állatállomány jelentős része elpusztult.²⁴³ Az állatállomány pusztulásának valószínű okai között a háborús pusztítások, menekülés stb. mellett jelentős szerepe lehetett a német és az osztrák—magyar haderő rekvirálási akciójának is. A hadsereg október—november hónapokban körülbelül húszezer sertést szerzett a megszállt szerb területen.²⁴⁴ Az eszéki kamara kiküldötte járt ezekben a hónapokban a feldúlt Szerbiában és azt állapította meg, hogy az ellátást „csak a hátsországból lehet folytatni”.²⁴⁵ Hasonló véleményt tartalmazó jelentés érkezett december folyamán a német kormányzathoz is. Gabonaneműekben igen nagy a hiány, és a megszálló csapatok élelmezése is problémákat okoz. A jelentés kimutatja a későbbi lehetőségeket is, de utal arra, hogy a helyzet normalizálása 1916 ősze előtt elképzelhetetlen; a területet tavasszal máshonnan beszerzett élelmiszerekkel kell ellátni. A német jelentés utal arra, hogy az adott pillanatban csak szarvasmarhát és sertést lehet beszerezni Szerbiából, de a további kiszállítások azt jelentenék, hogy a lakosság és a megszálló katonaság számára nem lenne elég hús.²⁴⁶

Tehát 1915 végén, 1916 elején még szó sem lehetett arról, hogy az újonnan megszállt terület terményeivel a Monarchia

²⁴¹ Pásztor Árpád: *Szerbia és Belgrád főkormányzójánál és rendőrpáncsnokánál*. Az Est 1916. február 9.

²⁴² Thallóczy napló 1915. december 12.

²⁴³ R. S. A.: *Gazdasági élet Szerbiában* (Belgrád december 19). *Pénzvilág* 1915. december 25.

²⁴⁴ Oppenheimer és Farkas igazgatók jelentése 1915. november—decemberi belgrádi útjukról. OL Z-41 2074/g III. 1.

²⁴⁵ Az eszéki kamara kiküldöttének 1915. végi jelentése. OL K-238 I. cs. 190/1916.

²⁴⁶ 1915. december 21-i jelentés Belgrádból. DZA Potsdam RAdI Nr. 5254. 9.

már elég rossz élelmezési helyzetén javítsanak, sőt a meglévő készletek egy részét a szerbiai terület ellátására kellett fordítani.

A terület ellátását a főkormányzóság áruraktára veszi a kezébe, polgári áruforgalmat nem engedélyeznek. A szerbiai kereskedők csak az áruraktáron keresztül juthatnak áruhoz. Az áruraktár működését éppen a készletek kicsiny volta tette szükségessé, ez a központi szerv próbálta úgy elosztani azt a kevés élelmiszert, amihez hozzájutott, hogy a főkormányzóságban sehol se üsse fel a fejét az éhínség. Úgy tűnik, elsősorban az irányítók tapasztalatlansága következtében az áruraktár elég rosszul töltötte be feladatát. A megszerzett élelmiszert nem tudták a szükségleteknek megfelelően elosztani. Sokszor szerb kereskedőkre bízták az elosztást, s azok az üzlet hasznosságát tekintették elsőrendű szempontnak.²⁴⁷

A szervezetlen elosztás ellen jegyrendszerrel próbáltak védekezni: burgonya, kenyér, később cukor, kávé és tűzifa jegyek kerültek a forgalomba.²⁴⁸

Mint már említettük, a háború második évében már a Monarchia is szűkében volt az élelmiszerek. Ezért különösen súlyos problémát jelentett egy új, a háború által letarolt terület ellátása. Felmerültek olyan javaslatok is, hogy a főkormányzóság élelmiszerellátását ne belső (monarchiabeli), hanem külső forrásból segélyakkal próbálják biztosítani.

Thurn gróf, a Külügyminisztériumnak a Hadsereg-főparancsnokságnál szolgálatot teljesítő kiküldötte 1915 novemberében jelentette, hogy Szerbiában éhínség dúl. Ennek elhárítására egy nemzetközi segélyakció megindítását javasolja. Hivatkozott arra, hogy a Monarchiának nincs elég élelmiszertartaléka a megszállt terület ellátására. Thurn szerint különben is csak egy rövid időszakra van szó, hiszen a következő aratás után már lesz elegendő élelmiszer Szerbiában.²⁴⁹ Höfer ezredes, az AOK képviselője, az 1915. december 12-i közös minisztertanácson ugyanezt javasolja, de hozzáteszi, hogy számításaik szerint a tavaszi termés is kevés lesz a lakosság és a megszálló csapatok ellátására, tehát számolni kell azzal, hogy az első aratás után sem lesz a főkormányzóság élelmiszerben önellátó. Pillanatnyi-

²⁴⁷ A magyar kereskedelmi minisztérium szerbiai bizottságának 1916. március 17-i jelentése. Thallóczy 1. cs. 61.

²⁴⁸ BH 1916. november 11.

²⁴⁹ Thurn—Buriánnak 1915. november 23. REKL Burián 16. cs. 66. t. 23.

lag — mondotta — a helyzet olyan súlyos, hogy a Monarchia ott tartózkodó katonaságát sem tudják rendesen ellátni.²⁵⁰

A segélyakciót azonban nem indították el. Az előkészületek megtörténtek, a Hadsereg-főparancsnokság javaslatához felmérték a várható szükségletet. Egy rövidebb időszakra 100 vagon liszt, 300 vagon rizs, 120 vagon cukor, 90 vagon kávé, 200 vagon hüvelyes, 50 vagon kőolaj és körülbelül 30 millió korona pénz szükséges.

Mivel egy ilyen segélyakciónak politikai jelentősége is van, a Külügyminisztérium annak ellenére, hogy a Monarchia készletei valóban elég szűkösek, helyesebbnek látná, ha valamiféle importtal és nem külföldi segéllyel szereznék meg azt az élelmiszer stb. mennyiséget, amellyel a főkormányzóság ellátását biztosítani lehet. Úgy vélik, hogy a segélyakció a Monarchia elleneségei előtt a dualista birodalom anyagi gyengeségét és kimerültségét dokumentálná, aminek a háború folytatása szempontjából igen káros következményei lehetnének.

Felszólítják a magyar földművelődésügyi minisztert, adjon szakvéleményt: megoldható-e a Külügyminisztérium elképzelése, vagy elkerülhetetlen a segélyakció megindítása. Ghillány elismeri az akció politikai jelentőségét, és felsorolja, hogy a szükséges terményekből mit hol lehetne beszerezni. Cukor szerinte van elég. Hüvelyes is lenne, bár Németország is kért 600 vagonnal. A kőolaj szállításával sem lesz semmi probléma.²⁵¹ A lisztet esetleg román importból lehetne beszerezni, de nem valószínű, hogy rizst lehet valahol találni, és a kávéhoz biztosan nem lehet hozzájutni.²⁵²

Az amerikai kormány és a Vöröskereszt is javasolja, hogy Szerbiában segélyakciót bonyolítsanak le. A tárgyalások a Monarchiával 1915 december elejétől egészen 1916 novemberéig folytak. Az osztrák — magyar kormány végig elutasítja a segélyeket,

²⁵⁰ Protokolle 328.

²⁵¹ A Kereskedelmi Bank már 1916. februárjában kapcsolatba lépett a Danica nevű lipcei céggel, hogy a főkormányzóság részére Romániából petróleumot szállítson. Alkoholt is ezen az úton akartak szerezni. Ezen kívül 100 vagon cukrot ajánlanak fel a főkormányzóságnak azzal a feltétellel, ha a Pénzügyminisztérium megadja a kiszállítási engedélyt. 1916. február 6 — 7. OL Z-41 2074/g VI-2.

²⁵² Ghillány földművelésügyi miniszter feljegyzése Buriánnak 1916. január 21-én Tiszához intézett levelére. OL K-178 1916-401-28306. Ghillány 1916. augusztus 8-án Stürgkhnek írt levele bizonyítja, hogy a romániai lisztből valóban kapott a főkormányzóság. Gratz Gusztáv — Schüller, Richard: *Der Wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich-Ungarns*. Wien 1930. 295.

majd 1916 novemberében kiutasítja a Vöröskereszt embereit. A bécsi amerikai követ meg is jegyzi, hogy gyanús, miért akarják az amerikaiakat távol tartani a megszállt területtől.²⁵³

Már említettük, hogy a segélyakciót nem indítják meg, a Monarchia saját és importterményeiből látja el a főkörmányzóságot. A szállítások azonnal megindulnak, például Ghillány 1916 márciusában 50 vagon tengerit küld Ušće körzetébe.²⁵⁴ A Földművelésügyi Minisztériumban 1916 áprilisában tartott tanácskozáson kimutatják, hogy Magyarország igen nagy mennyiségű burgonyát és bort szállított a megszállt területre. További burgonyaszállításokban is megegyeznek.²⁵⁵ Később a Földművelésügyi Minisztérium sokallja a szállításokat és csak a Pénzügyminisztérium kérésére egyeznek bele újabb nagyobb mennyiségű burgonya, tengeri, valamint hüvelyes kiszállításaiba.²⁵⁶ A főkörmányzóságban még 1916 nyarán is elégtelen az élelmezési helyzet. Júliusban pl. Magyarországról akarják el látni a belgrádi katonai kantint, de ezt a magyar kormány már nem engedélyezi, azzal az érvel, hogy otthon is kevés az élelmiszer.²⁵⁷ A csempészek jól kihasználják az adott helyzetet. Inkább a Monarchián belüli helyzetre, mint a főkörmányzóság szükségleteire jellemző, hogy gabonát nem csempésznek, csak sót, cukrot, kőolajat és pálínkát.²⁵⁸

Magában Szerbiában a jelzett időszak alatt a következő volt a helyzet: a szarvasmarha-állomány tíz százaléka, a sertésállomány egyharmada pusztult el.²⁵⁹ 1916 elején megállapodtak a

²⁵³ *Papers Relating to the Foreign Affairs of the United States*. World War. 1916. Supl. New York 1918. 886., 914–924. Az amerikai segélyakció elutasításában az is szerepet játszott, hogy Romániából akarták beszerezni a segélyhez szükséges élelmiszert. Ez azt jelentette volna, hogy a Monarchia és a német birodalom belső szükségleteire kevesebb élelmiszert kapott volna innen. Lásd: A RADi államtitkára az AA államtitkárának 1916. július 17. A sinaiai német követ 1916. július 31-i jelentését. Burián—Bethmann-Hollwegnek 1916. augusztus 9. DZA Potsdam RADi Nr. 5254. 10–17.

²⁵⁴ Ghillány—Thallóczynek 1916. március 21. Thallóczy 1. cs. 138.

²⁵⁵ Az 1916. április 17-i megbeszélés jegyzőkönyve. OL K-178 1916-401-34488.

²⁵⁶ A pénzügyminiszter átirata a földművelésügyi miniszterhez 1916. április 15. OL K-184 1916-VII-41/1-91517.

²⁵⁷ Uo. 93336. Ghillány azért Thallóczynek küld saját fogyasztásra egy mázsa lisztet. Thallóczy 2. cs. 583.

²⁵⁸ Jelentés az 1916-os év első félévének engedély nélküli kiszállításairól. OL K-255 805. cs. 1916—19. 12591.

²⁵⁹ Kirsch Paul: *Krieg und Verwaltung in Serbien und Mazedonien 1919*. Stuttgart 1928. 56.

szerbiai állatszállításokról: lovat, szamarat, öszvért mind Magyarországra, mind Ausztriába be lehet hozni, szarvasmarhát, sertést és szárnyast azonban csak közvetlenül levágás céljaira. A megegyezés azt mutatja, hogy még a háború kényszerítő körülményei között sem adták fel az agrárius szemléletet. Az állatszállítások elsősorban a hadsereghez kerültek, így Ausztria és Magyarország 1916-ban többé-kevésbé fedezni tudta saját szükségleteit.²⁶⁰

Márciusra az összes vetésterületnek kb. hatvan százalékát fogták művelés alá. Mivel itt elsősorban munkaerő-problémák voltak, a hadsereg munkába állította a hadifoglyokat és az internáltakat, sőt a katonák is részt vettek a terület megművelésében. A főkormányzóság rendeletet adott ki, amely szerint a polgári lakosságot katonai vezetés alatt álló munkásszervezetnek kell tekinteni. Ezzel a szervezettel lehet elérni — írja Németh József, ekkor a mezőgazdasági osztály vezetője —, hogy a helyi katonaság ellátása ne ütközzön akadályba.²⁶¹ Nyárra a terület mezőgazdasága rendezett képet mutat. Károlyi Mihályné átutazva a megszállt tartományon megjegyzi, hogy „mily kevés ott a parlagon heverő föld, s milyen sok a megművelt terület”.²⁶²

A Hadsereg-főparancsnokság 1916. június 8-i rendelete kimondja az egész termék kényszerfelvásárlását. Ez a kötelezettség azokra a meglévő felesleges készletekre is kiterjed, amelyek a lakosság létfenntartásához nem elengedhetetlenek. Az árat hatóságilag szabályozzák, és hogy a beszolgáltatás minél gyorsabban menjen, kimondják, hogy az aratás utáni ötödik hónapban az ár tíz százalékkal, a hatodikban hússzal, a későbbiekben harminc százalékkal csökken.²⁶³ Ezzel a rendelettel akarják megelőzni a spekulációt. Ugyanezt a tendenciát erősítette a Hadsereg-főparancsnokság 1916. augusztus 11-i rendelete, amely igen szigorú büntetést ró ki az árdrágításra és az időközben igen elterjedt élelmiszerhamisításra.²⁶⁴ A megtartható fejadag: naponta négyszáz gramm gabona vagy háromszázharminc gramm liszt, az őszi vetőmag, valamint egy-egy három hónaposnál idősebb sertés számára havi ötven kilogramm tengeri.²⁶⁵

²⁶⁰ Katona Béla: *Magyarország közgazdasága 1916*. Bp. 1917. 153—154.

²⁶¹ Németh—Tiszának 1916. március 12. OL K-467 15. cs. 1916/252.

²⁶² Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Bp. 1967. 221.

²⁶³ Jungert 85—87.

²⁶⁴ Uo. 126—127.

²⁶⁵ BH 1916. július 30.

A meglevő adatokból úgy tűnik, hogy nyárra a szerbiai termésből nagyrészt sikerült megoldani a főkormányzóság ellátását. Ebben az időszakban építőanyagot, gépeket, sőt és szerszámokat szállítottak ide.²⁶⁶

A *Belgrádi Hírek* már így kezdi beszámolóját a főkormányzóság októberi havi gazdasági tevékenységéről: „A gabona és gyümölcsfelesleget már elszállították.”²⁶⁷ Érdekes, hogy szeptember 9-én a közös minisztertanács ülésén Höfer ezredes még a szerbiai vetés nem kielégítő voltáról és a várható termés alacsony színvonaláról beszélt, s csak az állatkvitel folytatását tudja a katonai szervek részéről megígérni. Mivel Szerbiában a fő termény a tengeri, és éppen ebből várnak gyenge termést, szerbiai búzát akarnak adni tengeriért.²⁶⁸ Ugyanakkor alig egy hónappal később, Koerber a Szerbiában várható tengerifeleslegre jelenti be igényét Bosznia-Hercegovina számára.²⁶⁹

A nyári és őszi időszakban a korábban elmondottak következtében megváltozik a szerbiai területtel folytatott áruforgalom jellege is. Míg az első időszakban minden szállítás a központi áruraktáron keresztül bonyolódik, addig júniusban a megszüntetett áruraktár helyébe, az orosz-lengyelországi megszállt területekhez hasonlóan áruforgalmi, s mellé pedig egy terményértékesítő központot állítanak. A főkormányzóság belső gazdasági ügyleteit a terményértékesítő központ intézi, a ki- és beszállításokkal az áruforgalmi központ törődik. Ez utóbbi foglalkozik a kereskedelmi ügyletekkel is, de tevékenységének gerincét a ki- és beszállítások, a kis- és nagyárusítások engedélyezése, szervezése teszi ki.²⁷⁰ A gazdasági kapcsolatok változásának első jele az április 10-én kiadott vámrendelet; hiszen míg a hadsereg bonyolította le a kereskedelmet, vámszabályozásra nem volt szükség. Ugyancsak a kereskedelem normalizálásának érdekében kellett rendezni a dinár és a korona viszonyát. A hivatalos arány: 1 korona = 2 dinár lett. Ugyanekkor a dinár bankjegyeket lepecsételték, hogy az inflációt elkerüljék. Összesen 40 millió dinár került lepecsételésre. A lepecsételt bankjegyek többsége 10, 20 és 100 dináros volt.²⁷¹

²⁶⁶ Jelentés a zimonyi áruforgalomról. 1916. augusztus. OL K-255 805 cs. 1916/19. 13913.

²⁶⁷ BH 1916. december 1.

²⁶⁸ Protokolle 399.

²⁶⁹ Уо. 422.

²⁷⁰ Писарев i. m. 197.

²⁷¹ Tisza 1916. június 12-i rendelete és 1916. július 30-i jelentés a dinár-bankjegyek lepecsételéséről. OL K-255 805. cs. 1916/19 10812. 17300.

Mint már említettük, Krakkóban ugyanilyen áruforgalmi központ működött. Ezeket egy Bécsben székelő, a hadsereg keretében működő központi igazgatóság irányította.²⁷²

A főkormányzóság működése idején nem csupán Szerbia mezőgazdasági kincseinek kiaknázására törekedtek. Igen nagy volt az érdeklődés Szerbia bányászata iránt is. Ezt nem tekinthetjük véletlennek, hiszen már 1908-ban Szerbia bányái több mint kilenc és fél millió korona értékű nyersanyagot szolgáltatottak. A háború alatt a szerbiai bányakincsből különösen a nagy mennyiségű réz- és ólomtermelésnek lehetett jelentősége.²⁷³

Szinte a csapatok utóvédjében vonultak be a területre a különböző kutatóexpedíciók, amelyek célja Szerbia eddig feltáratlan, sőt esetleg felfedezetlen bányakincsének felkutatása volt. A *Magyarország* már 1915. november 12-én a következőket írja: „Az eddig elfoglalt területeken nemcsak gazdag bányatelepekre akadunk, de ásvány és gyógyvíz is aránylag elég sok van Szerbiában, de javarészt még ma is felhasználatlanul.” A *Budapesti Hírlap* 1915. december 2-án írja, hogy Prizren környékén több feltáratlan vas-, kén- és kőszéntelepre bukkantak. „Most a magyar tőke érdeklődést kezd tanúsítani a környékbeli széntelepek iránt, annál is inkább, mert a hír szerint a Kapaonik hegyvidék egész környéke érett szenet tartalmaz.” 1916 első felében már a Magyar Földtani Intézet küld kutatóexpedíciót a főkormányzóságba. Gipsz, vasgálic, magnezit, króm, réz, vasérc, pirit és kőtelepeket találnak, sőt egyes folyók energiatermelésre való felhasználásával is foglalkoznak.²⁷⁴

1917 nyarán a Földtani Intézet újabb expedíciót küld a megszállt területre „a gyakorlatilag hasznosítható ásványi kincsek tanulmányozására”. Antimont, ólmot, ezüstöt, cinket, krómot, bauxitot, vasércet, barnaszénét és lignitet találnak.²⁷⁵ Ugyanabban az évben még két kutatóexpedíció indult, amelyekben már a gazdasági élet különböző képviselői, kamarai titkárok stb. is részt vettek.²⁷⁶ Az 1918-as expedíció újabb krómtelepeket talál Kraljevó környékén, Ušcénél pedig kén- és feketeszen telepeket.²⁷⁷

²⁷² Рубинштейн Г. И.: Крушение Австро-Венгерской Монархии. Москва 1963. 79.

²⁷³ Szerbia c. összeállítás. OL K-467 16. cs. 1917/102.

²⁷⁴ Jelentés a Magyar Királyi Földtani Intézet 1916. évi szerbiai tanulmányjáról. Bp. 1917.

²⁷⁵ Turán 1917. december. 477. BH 1918. április 26—27.

²⁷⁶ Köztelek 1917. július 21., október 13.

²⁷⁷ Suhay i. m. 71.

A *Külügy-Hadügy* már 1915. október 31-én világgá kürtöli: „Nem sikerült az ellenség kiéheztető taktikája rézből.” A korábbi rézforrások megszűnése ugyanis igen érzékenyen érintette a Monarchiát. Más forrásokból tudjuk, hogy míg a dualista birodalom havi szükséglete 4590 tonna réz volt, minden lehetőség felhasználásával, a harangok beolvasztásával stb. is csak havi 3400 tonnát tudnak előteremteni még 1917-ben is.²⁷⁸ Az ólomipar sem áll jobban. Salgó Izsó, a Magyar Ólomárugyár Rt. igazgatója, 1915 végén adott nyilatkozatában közli, hogy nincs elegendő nyersólom, a magyar bányák termelése nem kielégítő. „És itt megint nekünk kedvezett a sors, amennyiben éppen Szerbiát hódítottuk meg, ahol nagymennyiségű ólomérccek, de már üzemben volt ólomhányak is vannak.”²⁷⁹ A szerbiai bányakincset olyan fontosnak tartották, hogy a kizárólag a hadiszükséglet ellátására alakított fémközpontban egy külön osztály, a hetedik, foglalkozott az innen adott fémekkel.²⁸⁰

Az eddigi szerb bányapolitikáról eltérő véleményeket találunk. Míg a *Belgrádi Hírek* cikkírója a szakértelem hiányát hangsúlyozza,²⁸¹ addig Kerchnawe Pásiót, a szerb miniszterelnököt dicséri, aki maga is bánya- és kohószakember volt, és nagy figyelmet szentelt a bányák fejlesztésére, külföldi tőkét szerzett a minél könnyebb és gyorsabb kiaknázáshoz.

A bányák működtetése, mint azt a korábbiakból is láthatjuk, igen sürgős feladat volt, ezért már 1915 végén megkezdődtek a helyreállítási munkálatok, s 1916 júliusában már hét bányauzem volt munkában. A bányák közvetlenül a főkormányzósághoz tartoztak. Magántőke önálló behatolását nem tették lehetővé a bányaiparban, a megszállás ideje alatt végig a főkormányzóság bányászati osztálya irányította a termelést. Az Osztrák—Magyar Államvasút Társaságnak voltak bizonyos érdekeltségei egyes bányákban, ezért lehetővé tették, hogy a társaság a rekonstrukciós munkába is bekapcsolódjon. A termelés utáni profitot is megkapta, de nem szólhatott bele a termelés és értékesítés feltételeibe.²⁸² Ugyanezen társaság tulajdonában volt a bori és majdanpeki rézbánya részvényeinek nagy része is. Az utóbbi bányák a bolgárok által megszállt területre estek, ennek elle-

²⁷⁸ Gratz—Schüller i. m. 107—108.

²⁷⁹ Honi Ipar 1915. december 15.

²⁸⁰ Katona i. m. 1916. 30.

²⁸¹ BH 1917. július 5.

²⁸² Honi Ipar 1916. február 1.

nére engedélyezték, hogy a bányák osztrák vezetés alatt fussanak, mivel egy szövetséges állam tőkéje volt bennük.²⁸³

A bányauzemek rekonstrukcióján és beindításán kívül a fő-kormányzóság foglalkozott a megszállt területen található egyéb ipari üzemek helyreállításával és üzembe helyezésével is. Mint minden más kérdésnél, itt is elsősorban a Monarchia *pillanatnyi*, háború alatti szükségletei vezették a fő-kormányzóság gazdasági munkáját.

Szerbiának a világháború előtt, a malom- és söripart nem számítva, 75 húsz főnél több munkást foglalkoztató üzeme volt, melyekben összesen nyolc és fél ezer munkás dolgozott. Az ipari létesítmények közül a legtöbb munkást a textilipar (15 létesítmény, 2577 fő) és az élelmiszeripar (8 létesítmény, 2069 fő) foglalkoztatott. Vas- és fémipar összesen 5 üzemben volt hétszázötven munkással. A termelési értékek is kb. ennek a megoszlásnak feleltek meg. Az élelmiszeripar vezetett évi harmincmillió frankos termeléssel, a textilipar volt a második évi öt és fél millió frankkal. Az egész balkáni területre jellemző igen fejlett malomipart természetesen itt is megtaláljuk. 189 gőz- és 50 vízimalom működött Szerbiában a háború előtt.²⁸⁴

A fő-kormányzóság első hónapjaiban az üzemeknek csak kis részét üzemeltették. Elsősorban a malmokat, sörgyárakat, fűrészelőket és egyes élelmiszergyártó, mezőgazdasági terményfeldolgozó üzemet, mint például a jagodinai húsfeldolgozó és kolbászgyárat. 1915 végén és 1916 elején megjelentek a magyar sajtóban olyan hírek, amelyek komolyabb ipartelepítésekről adtak számot. A *Honi Ipar* 1915. december 15-i számában arról olvashatunk, hogy a Hitelbank Belgrád mellett ólomolvasztót hoz létre, de később a fő-kormányzóság működése során sohasem találkozunk ilyen üzemmel. Ugyancsak a *Honi Iparban* 1916. január 15-én jelent meg egy hír, amelyhez hasonló a *Budapest* 1916. január 19-i számában is olvashatunk: a Zimonyi Szer-számgyár fióktelepet létesít Belgrádban. Erről sem történik többé említés. Valószínűleg mindkét üzem felállítását a katonai hatóságok akadályozták meg. A fő-kormányzóság nem szívesen engedett be a megszállt területre önállóan működő magántőkét, a gazdaságot, amennyire lehetett, centralizálták.

Az ipar fő problémája a megszállott területen az üzemek igen nagy fokú megrongáltsága volt. A katonai hatóságok eleinte csak a legszükségesebb üzemeket állították helyre, s mivel

²⁸³ BH 1916. november 10.

²⁸⁴ Szerbia c. összeállítás. OL K-467 16. cs. 1917/102.

magántőke nem áramolhatott a területre, a többi üzem parlagon hevert. Az iparnál is, ugyanúgy mint a mezőgazdaságnál, felmerült a munkaerő-probléma. A szakmunkások többsége elment a szerb hadsereggel, a mezőgazdaságból a lakosságot az iparba bevonni nehéz volt részben az ottani munkaerőhiány, részben a betanítás hosszú ideje miatt.

A legfontosabb ipari üzemekre, a bankokra, a biztosítási társaságokra 1916. április 10-én kimondták a kényszerigazgatást. Tisza a főkormányzóság iparpolitikájában is az annexió előkészítését látta (mint szinte mindenben). 1916. május 24-én ír Buriánnak, hogy az állami (Hadsereg-főparancsnokság) pénzen fel- vagy helyreállított üzemek olyan tendenciára utalnak, mintha a területet végleg meg akarnák tartani. Javasolja, hogy e kérdést közös minisztertanácsi ülésen beszéljék meg.²⁸⁵

Többször említettük azt a tényt, hogy a főkormányzóság működésének első időszakában szinte semmi magánkereskedelmi, magántőkés tevékenységgel nem találkozhatunk itt. A katonai szervek kizárólagossága a kereskedelemben az áru-raktár fennállása idején, amikor a közlekedési eszközök magán-szállításra való igénybevétele lehetetlen, százszázalékos. Később, amikor létrejön az áruforgalmi központ, ez a kizárólagosság már csökken. A magántőke és a főkormányzóság tulajdonképpen csak két területen lépett szorosabb kapcsolatba: az egyik a hitelvédelem, a másik a monopóliumok területe.

Természetesen, rögtön azután, hogy a központi hatalmak csapatai elfoglalták Szerbiát, mindazok, akiknek szerbiai kinnlevőségei voltak, azonnal felfigyelnek, várják, hogy a Monarchia vezetése, konkrétan a hadvezetés milyen intézkedéseket tesz érdekükben. Az első ilyen lépésnek a harmadik hadsereg hadtápparancsnoksága által kiadott felhívás tűnt, amely felszólította a szerb ipari vállalatokkal szemben követelésekkel rendelkező magyar pénzintézeteket, ipari vállalatokat és más hitelezőket, hogy „igényeik jogszerű fennállását a nevezett katonai hatóság előtt okmányilag haladéktalanul igazolják”.²⁸⁶ Mint kiderült ez a felhívás nem a szerbiai követeléseket akarta összegyűjteni, hanem a monarchiabeli tőke kezelésében állott üzemek beindítását kívánta előkészíteni. A Hadsereg-főparancsnokság már 1915 végén el akarta kezdeni Szerbiának, mint gazdasági segéd-

²⁸⁵ Tisza—Buriánnak 1916. május 24. OL K-255 796. cs. 1916/5. 9674.

²⁸⁶ A harmadik hadsereg hadtápparancsnokságának körlevele 1915. december. OL Z-41 2074/f/IX.

erőnek a felhasználását. Úgy tűnt, azokat a vállalatokat, amelyekben a központi hatalmak állampolgárainak tőkéje fekszik, gyorsabban lehet újra működésbe hozni, mivel ezek a hitelezők is hozzájárulhatnak a helyreállítási költségekhez, hiszen érdekük, hogy tőkéjük jövedelmezzen is valamit, vagy legalábbis megtérüljön, ami az üzemek helyreállítása nélkül sokkal nehezebben következhet be.

A Budapesti Kereskedelmi Kamara 1915 decemberében beadványt készített, melyben azt kéri, hogy a „normális viszonyok helyreállításáig a közös minisztérium rendeleti úton szabályozza a hitelezők kielégítését”. Ennek módszerül a szerb vállalatoknak kényszerfelügyelet alá helyezését javasolják, hogy a vagyont a hitelezők elől ne lehessen elvonni.²⁸⁷ 1915 végén, 1916 elején a Kereskedelmi Múzeum kezdi meg a szerbiai követelések összeűjtését.²⁸⁸

1916 márciusában értekezletet tartottak a Kereskedelemügyi Minisztériumban a szerbiai követelések ügyében. A Budapesti Kereskedelmi Kamara küldötte közölte, hogy ők négymillió korona követelést tartanak nyilván, az egészet pedig húszmillióra becsülik. Az értekezlet elfogadta egy hitelezővédő központ létrehozásának a tervét.²⁸⁹

Májusban, ugyancsak a Kereskedelemügyi Minisztériumban ültek össze az érdekeltek: a magyar és az osztrák Kereskedelmi és Igazságügyi Minisztériumok képviselői, a német Külügyi Hivatal kiküldötte, a kamarák küldöttei, a magyar Kereskedelmi Múzeum, a magyar hitelezővédő egyesület és a katonai fő-kormányzóság képviselői. Az értekezlet eredményeként megalkult a „Délkeleti megszállott területek német, osztrák és magyar hitelezőinek központja”. Az új szervezet Budapesten, Bécsben és Berlinben rendelkezett egy-egy területi bizottsággal.²⁹⁰

²⁸⁷ A Budapesti Kamara 1915. decemberi beadványa. Uo. 2074/f/IV.

²⁸⁸ Katona Béla: *Magyarország közgazdasága 1915*. Bp. 1916. 122.

²⁸⁹ Honi Ipar 1916. március 15. Németh József 1915 novemberében a magyar követelést 150 millió dinárra, az osztrákot pedig 220 millióra becsülte. OL K-467 15. cs. 1916/251. A márciusi, a Kereskedelmi Minisztériumban tartott értekezletre a fő-kormányzóság is elküldte a hozzá beérkezett követelések jegyzékét. Összesen 4589 követelés érkezett 32 millió korona értékben a Monarchiából és Németországból. Ebből magyar követelés: 3 351 978 korona, 11 828 259 frank, 207 087 dinár, 12 251 márka. Katona i. m. 1916. 396–397.

²⁹⁰ A magyar bizottság tagjai: 1. Budapesti Kereskedelmi és Ipar-kamara, 2. Vidéki kamarák központja, 3. Magyar Királyi Kereskedelmi Múzeum, 4. Magyar Hitelezői Védegylet, 5. GYOSZ, 6. Országos Ipar-

A követeléseket 60—70 millió koronára becsülték. Az új központ megalakulása után elküldte képviselőit Belgrádba, hogy a helyszínen tanulmányozzák a lehetőségeket és az ottani szervekkel megbeszéljék a teendőket. Ekkorra már a követeléseket 100 millió koronára becsülték.²⁹¹ A kormányzósággal megegyeztek abban, hogy a tényleges munka, a hitelezők kielégítése csak a moratórium megszüntetése után indulhat meg, ezért a moratórium felszámolása a legsürgetőbb feladat. Addig is feldolgozzák a követeléseket, a kiviteli és behozatali engedélyek kiadásánál a főkormányzóság tekintettel lesz az érdekelt cégek kötelezettségeire.²⁹²

A Hadsereg-főparancsnokság nem sokkal ezt a megbeszélést követően ki is ad egy rendeletet, amely ugyan nem szünteti meg a moratóriumot, de minden Szerbián belüli adósság kifizetését megtiltja, nehogy a központi hatalmak hitelezői kárt szenvedjenek.²⁹³

1916 végéig a hitelezővédő központba több mint tízezer hitelező lépett be és körülbelül kétezer adóssal szemben támasztottak követeléseket. A moratórium további fennmaradása csak az előkészítő munkálatokat tette lehetővé. 1916 végéig 800 ügyet dolgoztak fel. Kifizetésekre szinte egyáltalában nem került sor, mivel a beszedett többszáz korona egy részét a katonai hatóságok a lefoglalt áruk megtérítésére visszatartották.²⁹⁴

Ez a moratóriumon kívül még egy problémát felvetett, a kizárólagos inkasszó (a kintlevőségek behajtásának a kérdését.) 1916. október 7-én a hitelezővédő központ három bizottsága kérte a Hadsereg-főparancsnokságot, hogy a moratóriumot szüntessék meg, és a hitelezővédő központ kapjon kizárólagos inkasszó jogot.²⁹⁵ Az AOK semmi tényleges intézkedéssel nem reagált a kérésre, ennek következtében 1917 januárjában Weiss Fülöp, a magyar bizottság elnöke lemondott, és javasolta a magyar bizottság felszámolását, mivel ilyen körülmények között munkájuknak semmi értelme sincs.²⁹⁶ A moratóriumot végül 1917 februárjában szüntették meg;²⁹⁷ a hitelezővédő központ

egyesület, 7. Keleti Központ, 8. OMKE, 9. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Weiss Fülöp (a hitelezővédő központ elnöke) Tiszának 1917. január. OL K-467 16. cs. 1917/13.

²⁹¹ BH 1916. június 26.

²⁹² Weiss—Tiszának 1917. január. OL K-467 16. cs. 1917/13.

²⁹³ Jungerth 124—125.

²⁹⁴ BH 1917. február 17.

²⁹⁵ Montenegróban ekkor már megszűnt a moratórium.

²⁹⁶ Weiss—Tiszának 1917. január. OL K-467 1. cs. 1917/13.

²⁹⁷ Honi Ipar 1917. szeptember 1.

nem kapott kizárólagos inkasszó jogot, de a főkormányzó rendeletet adott ki, amely szerint a rekvirálások ellenértékének nyolcvan százalékat a központnak utalják át.²⁹⁸

A másik, a magántőke számára lényeges, központilag irányított kérdés a kereskedelmi monopóliumok elosztása. A világháború előtt Szerbiában a következő cikkeket kezelték monopolisztikusan: dohány, só, petróleum, gyufa, szivarkapapír és bélyeg.²⁹⁹ A monopóliumok igen nagy jövedelmet biztosítottak kezelőjüknek, így a különböző pénzüzetek közvetlenül a megszállítás után kérvényekkel bombázták a minisztériumokat az egyedárusítás megszerzéséért. A Banque Andreevits, amelyben a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vitte a vezető szerepet, olyannyira, hogy a háború kitörésekor a szerb kormány betiltotta, s 1917. február 17-től már nem a régi nevét, hanem a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank belgrádi kirendeltsége nevet viselte, már 1915 végén beadványt intéz a magyar Kereskedelemügyi Minisztériumhoz, amelyben a szerbiai veszteségei ellenértékét kéri, hogy bízzák meg Szerbiában üzleti vállalkozások lebonyolításával.³⁰⁰ Már ez a lépés is a Kereskedelmi Bank lépése, mivel ténylegesen a megszállítás pillanatától a magyar bank fiókjaként működik e pénzüzet; így is kezelik, magyar vezetősége van, csak a névváltoztatás késett egy kicsit. Ugyanez a bank 1916. január 5-én eddigi érdemeire hivatkozik, Tisza támogató levelét is mellékeli, amikor konkrétan „a dohány, a szivarkapapír és gyufa árusításának monopolisztikus kezelését, illetőleg a magyar államkincstárnak a megfogyott Szerbiában való képviseltetése e cikkekben” rájuk bízását kéri.³⁰¹ Külön kérvényt nyújtanak be a petróleum egyedárusításának a megszerzéséért.³⁰² Tisza továbbra is támogatja a bank tevékenységét, erről tanúskodik a Kereskedelmi Bankhoz 1916. február 17-én intézett levele, melyben közli: a külügyminiszter utasította szerbiai kiküldöttét, hogy a főkormányzóságnál járjon közbe az illető cég érdekében.³⁰³ Nemcsak a Banque Andreevits, azaz a Kereskedelmi Bank

²⁹⁸ Keleti Gazdasági Központ Közleményei 1917. 4–6. sz. 377–378.

²⁹⁹ Szerbia c. összeállítás. OL K-467 16. cs. 1917/102.

³⁰⁰ A Kereskedelmi Bank a Kereskedelemügyi Miniszternek 1915. december. OL Z-41 2074/f/III.

³⁰¹ A Banque Andreevits & Co. a Pénzügyminiszternek 1916. január 5. Uo. 2074/f/V.

³⁰² A Banque Andreevits & Co. a Pénzügyminiszternek 1916. január 5. Uo. 2074/f/VI.

³⁰³ Tisza a Kereskedelmi Banknak 1916. február 17. Uo. 2074/f/X.

fiókja szeretné megszerezni a monopóliumokat. A dohány-monopóliumra például a Magyar Bank és a Hitelbank is igényt tart.³⁰⁴

Az első hónapokra a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. kapja meg a só, dohány, gyufa és szivarkapapír egyedárusítási jogát, ez utóbbit a zágrábi Freund-céggel közösen.³⁰⁵ A bank különben már 1915-ben sóárudákat létesített a frissen megszállt területen. A petróleum- és a szeszmonopóliumot a Banque Andreevits szerezte meg.³⁰⁶ Az előző engedély három, az utóbbi hat hónapra szólt. Már ekkor tudatták ezekkel a magyar pénzüzetekkel, hogy a monopólium meghosszabbítására csak akkor számíthatnak, ha osztrák bankkal társulnak erre az üzletre,³⁰⁷ ami utal azokra a már kifejtett problémákra, amelyeket az osztrák és a magyar tőke versenye a főkormányosság működése során okozott. A részleges megegyezések megtörténnek, és a főkormányosság fennállása alatt végig ezek a pénzüzetek intézik a felsorolt monopóliumok ügyeit.³⁰⁸

Az eddig ismertetett monopóliumokon kívül még két egyedárusítási jogról tudunk, a cukoréról és a szilvээрól. Mindkettőt megtartották maguknak a főkormányosság katonai szervei. A cukorral volt a kisebb probléma, mivel a háború előrehaladtával különben is csak a katonai hatóságok tudták elzármenteni a szükségés mennyiséget. A cukrot vámentesen hozták be és a főkormányosság szabta meg a kis- és nagykereskedelmi árakat. A kiskereskedelmi árusításhoz a járási parancsnok engedélye kellett.³⁰⁹ Maguk a katonai szervek „elvi ellenségei” voltak a magánmonopóliumoknak. Kerchnawe azt írja róluk, hogy nem működtek elég hatékonyan, s tulajdonképpen csak azok a monopóliumok tudták teljes mértékben kielégíteni a szükségletet, amelyeket közvetlenül katonai szervek intéztek.³¹⁰ Már itt utal-nánk arra a tendenciára, amelyet a különböző magánvállalko-zások állandóan a főkormányosság gazdasági munkája hibája-ként róttak fel: a katonai szervek minden eszközt felhasználtak

³⁰⁴ 1915. december 29-i üzleti feljegyzés. Uo. 2074/g/III-2.

³⁰⁵ Thallóczy napló 1916. február 12.

³⁰⁶ Pálinkamonopólium a megszállt szerb területre. Dátum nélkül. OL Z-41 2074/f/XIV., g/VI-2.

³⁰⁷ A magyar Kereskedelemügyi Minisztérium szerbiai bizottságának 1916. március 17-i jelentése. Thallóczy 1. cs. 67.

³⁰⁸ A BH 1916. június 21 és július 21-én ad hírt a monopóliumok meghosszabbításáról.

³⁰⁹ Jungert 144–147.

³¹⁰ Kerchnawe i. m. 185.

annak érdekében, hogy a lényeges és jövedelmező vállalkozásokból a magántőkét kiszorítsák. Ezt kitűnően szemlélteti a szilvakivitel, a szilvamopólium alakulása.

A Privilegierten Agrar- und Commercialbank für Bosnien und Hercegovinen és a Landesbank már 1916 februárjában meg egyeztek a Kereskedelmi Bankkal, hogy a szerbiai szilvatermést közösen fogják felvásárolni és értékesíteni.³¹¹ Ugyancsak februárban érdeklődik a szilvaüzlet után az osztrák Kereskedelmi Minisztérium.³¹² A tényleges verseny júliusban indul meg, mivel ekkor már csak rövid idő van hátra a szilvaszüretig. Vannak olyan vállalatok, amelyek csupán kisebb, tehát nem a teljes mennyiség felvásárlását szeretnék biztosítani, de van olyan csoport is, amely a szilvaüzlet monopolisztikus kezelését szeretné megszerezni magának. (Már említettük, hogy a világháború előtt Szerbiában ezt szintén monopolisztikusan kezelték.) Egyik csoport sem tud megegyezésre jutni a főkormányzósággal megfelelő szerveivel. Ősszel azután botrány kerekedik a dologból. A Bosnyák Bank értesül először arról, hogy a főkormányzóság korábbi ígéretei ellenére nem adja ki kezéből a szilvaüzletet, egyetlen magántőkés társulat sem részesedhet belőle, mivel a főkormányzóság saját ügynökségein keresztül maga értékesítette az egész szilvatermést, és így a tetemes hasznot a katonai hatóságok vágják zsebre.³¹³

A pénzüzetek későbbi akció sem járnak sikerrel, a főkormányzóság hároméves fennállása alatt végig a katonai szervek értékesítik a szilvatermést.

A NÉMETEKKEL FOLYTATOTT VITA

A háború kitörésekor és annak első hónapjaiban a német politikusok nem túlzottan törődtek azzal, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia milyen hadicélokot tűzött maga elé, és milyen módon akarja ezeket realizálni.

³¹¹ Az 1916. február 6—7-i belgrádi értekezlet jegyzőkönyve és a Banque Andreevits megegyezése 1916. február 19-ről. OL Z-41 2074/g/VI-2., IV.

³¹² Thallóczy napló 1916. február 18.

³¹³ Uo. 1916. július 28. Novakovitch adatai szerint a főkormányzóság 1916. augusztus 3-án döntötte el, hogy maga értékesíti a szilvatermést. I. m. 96.

Bethmann-Hollweg, német kancellár híres szeptemberi programjában, amelyben a közép-európai „gazdasági szövetség” tervét körvonalazza, nem említi Szerbiát. A Monarchia hadicéltérületei közül egyedül Lengyelországról történik itt említés.³¹⁴ Ennek elsődleges okát abban láthatjuk, hogy Szerbia nem túlzottan lényeges a német birodalom számára, s az adott pillanatban a délkeleti előretörés nem játszhatott figyelemre méltó szerepet a német kancellár elképzeléseiben.

Körülbelül ezzel a programadó beszéddel egyidőben keletkezett von Classnak, az Alldeutscher Verband elnökének programja is. Ez már tartalmaz délkeleti törekvéseket. „Közép-Európájába” Romániát, Bulgáriát is bevonná, s konkrétan utal arra, hogy Ausztria–Magyarország a „győzelmi díjként neki jutó országrészekkel” együtt lenne része Közép-Európának.³¹⁵ Ez az utalás kétségtelenül Szerbiára vonatkozik, mivel a másik számba jöhető területről, Orosz-Lengyelországról a programban mást nem történik említés. Von Class sem határozza meg azonban expressis verbis, hogy mely területeket száná a dualista birodalomnak.

Erzberger centrupárti képviselő, ugyancsak szeptemberben készült programjában meghatározza a szövetséges társnak jutó területeket, de ezek között ukrainai és romániai tartományokat találhatunk csak, Szerbiára még utalás sincs.³¹⁶

Burián 1914. december 3-án jegyzi fel naplójába: „Vilmos császár a Monarchiára bízta a Balkán félszigeten való rendcsinálást.”³¹⁷

Mindezek a programok, feljegyzések azt mutatják, hogy az 1914-es esztendőben a német birodalom nem próbálta befolyásolni a Monarchia déli hadicéljait, s erre annál is kevésbé volt szüksége, mivel bármiféle cél realizálásának lehetősége csak pillanatokra villant fel, hosszabb, akárcsak pár hetes időszakról, amikor a déli hadicélok megvalósítása reális lehetőségként merülhetett fel, nem beszélhetünk.

1915 tavaszán és nyarán változásokkal találkozhatunk a német politikában. Ennek egyrészt azok a felröppenő hírek az okozói, melyek szerint Szerbia tárgyalási készséget mutat a londoni szerződés hatására, tehát értesülve arról, hogy szövetségesi olyan területeket ígértek Olaszországnak a csatlakozás

³¹⁴ Fischer i. m. 112.

³¹⁵ Uo. 114.

³¹⁶ Uo. 116.

³¹⁷ Burián napló.

jutalmaként, amelyekre Szerbia is igényt formál. Másrészt a német politikának elég lenne, ha Szerbiában megszűnne az orosz befolyás, és egy különbéke biztosítaná a központi hatalmak számára az útvonalat a Balkán keletibb területei, valamint Kisázsia felé. A német kancellár elképzelései szerint, ha Szerbiát újabb hadicselekmények nélkül is be lehet vonni a közép-európai szövetségbe, akkor felesleges a központi hatalmak különben is szűkös haderejének egy részét itt lekötöni.³¹⁸

Erzberger a kancellár számára készített előterjesztésében egy új Balkán-szövetség létrehozását javasolja. Békét kell kötni Szerbiával, Romániát pedig orosz területekkel ki lehetne elégíteni. Az új Balkán-szövetség német és osztrák protektorátus alatt jönne létre, s így megakadályozná az oroszok balkáni térnyerését. Igen sürgősnek tartja ezt a megoldást, mert attól fél, hogy a bolgárok az antanthoz csatlakoznak. Úgy látja, hogy a románokat is csak így, orosz területek ígéretével lehet megnyerni, mert Romániának az Osztrák—Magyar Monarchiával szemben támasztott területi követelései kielégíthetetlenek.³¹⁹

Tisza 1915 júliusában tárgyal Erzbergerrel, aki felveti neki a szerb béke lehetőségét. A magyar miniszterelnök kijelenti, hogy tárgyalásokról csak egy támadás előkészítése után lehet szó s természetes, hogy egy különbéke feltételei kevésbé terhesek, mint egy győzelem utáni békéé, de ez nem jelentheti azt, hogy a Monarchia különösebb engedményeket tenne.³²⁰

Érdekes német akció zajlik le 1915 júliusában. Egy német ügynök óriási mennyiségű pénzt akar szerb politikusok között szétosztani, ha viszonzásul Szerbia hajlandó a különbékére. Ennek a következő feltételei lennének: Szerbia lemond a bukaresti békében szerzett területei egy részéről Bulgária és Albánia javára. Ennek ellenértékeként Németország átvállalja Szerbiának az antanthatalmakkal szembeni adósságait. Szerbia ezek után engedje meg, hogy a Dunán német csapatokat szállítsanak a Balkán keleti részére és esetleg Kisázsiaiba.³²¹ Eléggé valószínűtlennek látszik, hogy ez az ügynök, aki a német kormány és a Deutsche Bank nevében tevékenykedik, hivatalos megbízással rendelkezett volna. Elképzelhető azonban, hogy a kormánykörök „félhivatalos” támogatásával működik, hiszen tevékenysége egy irányba halad a hiatalos német politikáéval.

³¹⁸ Fischer i. m. 242.

³¹⁹ Erzberger—Bethmann-Hollwegnek. DZA Potsdam Reichskanzlei. Nr. 2458/2. 4—5.

³²⁰ Tisza—Buriánnak 1915. június Tisza III. k. 337.

³²¹ Baerlein, Henry: *The Birth of Yugoslavia*. London 1922. I. k. 251.

Mint említettük, 1915 szeptemberében Bulgária csatlakozott a központi hatalmakhoz, s első közös ténykedésüknek a Szerbia elleni hadjáratot fogadták el. A szövetség megkötése és a tényleges támadás megindulása között eltelt időben a német politika továbbra is a különbékét hangoztatja. Hohenlohe, a Monarchia berlini nagykövete jelenti, hogy még mindig található olyan német politikusok, akik elképzelhetőnek tartják, hogy az expedíció megindulása előtt Szerbia békét kér.³²²

Bethmann-Hollweg is egy ilyen modus vivendi esetleges elfogadását javasolja a Monarchia külügyi kormányzatának, akkor vetve fel először azt a javaslatot, mellyel később még többször találkozunk a német politikában, hogy Szerbiát és Montenegrót egyesítsék, és így kössék meg a békét.³²³ Ez utóbbi javaslat természetesen elfogadhatatlan a „Nagyszerbia” ellen küzdő Osztrák—Magyar Monarchia számára; különben sem tartják valószínűnek, hogy egy különbéke kérés megérkezzen. Azt mindenestre leszögezik, hogy abban az esetben, ha egy ilyen kérés megérkezne, a központi hatalmak csapatainak meg kell szállniuk azokat a szerb területeket, amelyekre háborús céljaik eléréséhez szükségük van, tehát a különbéke esetére is fenntartják maguknak a cselekvési szabadságot. A német álláspont nagyon zavarja a dualista birodalom külügyeinek intézőit, s ezért, amikor 1915 szeptemberének végén újabb német különbéke-kísérletekről értesülnek, röviden, kategorikusan a következő üzenetet küldik Berlinbe: „Nincs ok arra, hogy Szerbiával békét kössünk.”³²⁴

Jagow porosz államminiszter október 5-én kijelenti: Szerbia maga nem érdekes a német politika számára, azonban szabad átjáróra van szükség Bulgária és Törökország felé.³²⁵ Elképzelése szerint a támadás után is tárgyalni kell Szerbiával. Indokoltnak tartja azt a célt, hogy Szerbiát teljesen alá vessék a központi hatalmak akaratának, de az antant támadást készít elő a Balkánon, s ezt meg kell előzni. Újra felveti Szerbia és Montenegró uniójának tervét. A két országot természetesen csak azután egyesítenék, miután a központi hatalmak a számukra szükségesnek tartott területeket leszakították. Egy megkisebített Szerbiának valamilyen formában az Osztrák—Magyar Monarchia által végrehajtott annexióját nem tartaná ennyire hasznosnak.³²⁶

³²² Seton Watson 1—9. dokumentum 708—711.

³²³ Fischer i. m. 255.

³²⁴ Seton Watson i. h.

³²⁵ Fischer i. m. 250.

³²⁶ Hohenlohe 1915. október 31-i jelentése. Seton Watson 711—712.

Október elején megindul a hadjárat, és a központi hatalmak csapatai egyre mélyebben nyomulnak be a Balkánra. Novemberben Hohenlohe azt jelenti Berlinből, hogy ott általánosan elfogadott Szerbia és Montenegró egyesítésének terve. Közli, hogy Falkenhayn, aki ekkor a német csapatok főparancsnoka, szintén a hadjárat mielőbbi befejezését szeretné elérni.³²⁷ A németek feleslegesnek tartják haderejüket továbbra is lekötni a Balkánon, nem éri meg nekik, mivel az eddigi hadiesemények eredményeként is biztosítani tudják hadicéljukat: a keletre irányuló utat. Csapataik kivonásával szeretnék véleményüket a Monarchiára kényszeríteni, hiszen a német birodalom számára előnyösebb, ha Szerbia és Montenegró egyesül és ez biztosítja a Balkánt, mintha csapatokkal kellene ezt a feladatot végrehajtani.

A Külügyminisztérium újra az unió ellen foglal állást, és leszögezi, hogy szerb különbékére az adott pillanatban nem lehet számítani, mivel a szerb kormány még mindig abban bízik, hogy szövetségesei kisegítik szorult helyzetéből.³²⁸

Amíg a német kormányzat Béccsel tárgyal Szerbia jövőjéről, addig a német hadsereg konkrét lépéseket tesz a német céloknak megfelelő államalakulat létrehozására. Anvenslében altábornagy, aki Galwitz hadseregcsoporthoz tartozik, szerb politikusokkal és képviselőkkel tárgyal a különbékéről, amelynek megkötése után Szerbiából, Montenegróból és Albániából egy állam jöhetne létre egy német herceg (a terv Albert János mecklenburgi hercegre vonatkozik) vagy a montenegrói dinasztia uralma alatt. A tárgyalásokkal párhuzamosan Falkenhayn megkezdi a német csapatok kivonását a balkáni frontról. Egyrészt a tárgyalások sikerét biztosítottabbnak látja így, másrészt ezzel akarja kényszeríteni a Monarchiát a tárgyalások eredményeinek elfogadására.³²⁹ A csapatviSSzavonások és a tárgyalások nyilvánosságra kerülése óriási felháborodást kelt a dualista birodalomban, még a katonai vonal is élesen tiltakozik. Conrad annexiós érveinek rendszerébe beépíti a németek említett céljait is, azt hangsúlyozva, hogy ha nem következik be az annexió, akkor a németeknek a Monarchiára nézve oly káros céljai realizálódnak.³³⁰

³²⁷ Bethmann-Hollweg a bécsi német követnek 1915. november 4. Seton Watson 713.

³²⁸ A bécsi német követ Bethmann-Hollwegnek 1915. november 6. Uo.

³²⁹ Rumpler, Helmut: *Die Kriegsziele Österreich-Ungarns auf dem Balkan 1915–1916*. (Festgabe Hantsch.) 468.

³³⁰ Thurn 1915. november 27-i jelentése. REKL Burián 8. cs. 32. t. 33.

Érdekes, hogy Jagow az új délszláv állam tervét az annexiók álláspontokkal szemben ugyanazokkal az érvekkel védi, amelyeket Tisza használ Conradék ellen: nemzetiségi arány, trialista veszély stb.³³¹

A magyar miniszterelnök is fellép a német törekvések ellen. 1915. november 7-én Burián külügyminiszternek írott levelében kifejti, hogy Szerbiát olyan helyzetbe kell juttatni, hogy teljesen „reánk legyen utalva és akkor gazdaságilag magunkhoz fűzzük. . . . Egy rezignált, sorsába beletörődött Szerbia biztosíthatja déli határainkon a nyugalmat.”³³² Tisza elképzelése mindenképpen egy letört Szerbia, míg a német álláspont vezérmotívuma a lekenyerezett Szerbia. Ez nem azt jelenti, hogy a németek visszariadnak az erőszaktól, csak más terveik vannak Szerbiával, mint a magyar miniszterelnöknek.

Burián utasítja Hohenlohét, közölje Berlinben: a Monarchiának egyrészt a feltétel nélküli kapitulációra, másrészt a követelt területek azonnali átengedésére van szüksége.³³³ Követelt területek alatt Szerbia északnyugati sarkát értették, ennek átengedése tette volna lehetővé a közvetlen kapcsolatot a szerb területekből szintén részt kérő Bulgáriával.

Ausztriai körökben is nyugtalanságot kelt a német álláspont. Redlich november 26-án jegyzi be naplójába, hogy a németek még a szerb Duna-partot sem szívesen engedik át a Monarchiának.³³⁴

Érdekes, az eddig ismertettektől eltérő német álláspontról értesülhetünk a trónörökösnek, Károly főhercegnek, Buriánhoz írott leveléből. Ő Vilmos császárral tárgyalt, aki Szerbia teljes megszüntetése mellett állt ki. Az ország területét fel kell osztani Bulgária és a Monarchia között — jelentette ki. Ezzel különben a megbeszélésen részt vevő Koerber osztrák — magyar közös pénzügyminiszter is egyetértett. Vilmos császár a bolgár követelésekre hivatkozott. Kijelentette, hogy a bolgárok Szerbia teljes megsemmisítéséért harcolnak, nem szabad, hogy csalódás érje őket.³³⁵ A német császár véleményéből egyértelműen a régi dinasztikus szellem árad. Egyrészt a bolgárookra való hivatkozás, a bolgár cással való kapcsolat az, ami meghatározza álláspontját,

³³¹ Rumpler i. m. 1965. 469.

³³² Tisza — Buriánnak 1915. november 7. Tisza IV. k. 247.

³³³ Burián — Hohenlohenak 1915. november 14. Seton Watson 712.

³³⁴ Redlich i. m. II. k. 83.

³³⁵ Károly főherceg — Buriánnak 1915. november 30. REKL Burián 8. cs. 32. t. 1.

másrészt a nagyhatalmi helyzetnek olyan felfogása, mely szerint a legyőzötttel szabadon rendelkezem és országomhoz csatlakozhatom.

Már említettük, hogy Bulgária jelentős szerb területek (elsősorban a bukaresti békében idecsatoltak) ígérete fejében csatlakozott a központi hatalmakhoz. Szerbia-ellenes hadjáratának célja azonban túlment a szerződésben meghatározotton. Nem tarthatjuk véletlennek azt, hogy a hadjárat után „Bulgária hivatalosan azt nyilatkozta, hogy a szerb állam megszűnt létezni”.³³⁶ Tarnowski, a Habsburg-birodalom szófiai követe november 14-én jelentette Buriánnak, hogy Radoszlavov bolgár miniszterelnök nyíltan megmondta neki: Bulgária Szerbia teljes megszüntetésére törekszik. Ferdinánd, bolgár uralkodó még élesebben fogalmazta meg ugyanezt a követelést.³³⁷

Momcsilov, a bolgár szobranje (országgyűlés) elnöke 1916. január 7-én nyilatkozott *Az Est*nek: „Én a kérdés teljes megoldásának híve vagyok és az a véleményem, hogy Serbiám esse delendam . . . addig, míg Szerbia létezik, bármilyen formában is, mindaddig szüntelenül a béke megzavarója és az orosz machinációk tűzhelye lesz.”

A későbbi bolgár nyilatkozatok már nem tükrözik ezt az álláspontot, csak Bulgária számára kérnek egyre nagyobb területet. Ágoston 1916 szeptemberében jegyzi fel naplójába, hogy a bolgárok már ó-szerbiai területekre is igényt tartanak.³³⁸ 1917 elején Radoszlavov „csak” „nagy területi növekedésről” beszél. Az 1917 áprilisában keletkezett bolgár hadicéllistán meghatározott területi követelésekkel találkozunk: Macedónián kívül a Moravától keletre eső területeket kéri, bár a Morava völgy közös határként való követelése Bulgária és Ausztria—Magyarország között esetleg arra utal, hogy nagyobb szerbiai területnek a Monarchia általi anektálását szeretnék.³³⁹ Azt mindenesetre nem mondják ki, hogy Szerbiát el kell törölni. Az 1917. november 10-i hadicéllistán csak a területi követelésekkel találkozunk, a közös határra nem történik utalás.³⁴⁰ Mindezek ellenére úgy tűnik, hogy a bolgár kormánykörök a háború végéig Szerbia teljes eltörlését szerették volna; ennek állandó deklarálásától

³³⁶ *Encyclopedia Britannica*. Chicago—London—Toronto 1960. XX. k. 300. (Kiemelés tőlem — Sz. D.)

³³⁷ Tarnowski—Buriánnak 1915. november 14. Seton Watson 713—714.

³³⁸ Ágoston napló 1916. szeptember 9. b/481.

³³⁹ A hadicél-lista megtalálható: W 406.

³⁴⁰ *Papers Relating to the Foreign* . . . 1917 Supl. 2/I. 477.

csak a hadihelyzet és szövetségeseinek álláspontja tartotta vissza őket. Nem akarták a konkrét területi nyereségüket veszélyeztetni olyan kívánságokkal, hogy a Monarchia annektálja Szerbia fennmaradó részét.

Esetleg még egy körülmény játszhatott szerepet abban, hogy a bolgár követelések között a háború későbbi szakaszában már nem találjuk meg a Monarchia részéről végrehajtandó szerbiai annexiót. 1918 tavaszán, a breszt-litovszki és a bukaresti békét követően a bolgár vezetés úgy látja, hogy a központi hatalmak fogják ellenőrizni a Balkánt a háború után. A balkáni politika meghatározásában egyre aktívabb szerepet szeretnének játszani, s ebben konkurensük a Habsburg-birodalom. Valószínűleg ilyen törekvések eredménye a bolgár trónörökös beszélgetése von Massow szófiai német nagykövettel, amelyben a trónörökös kifejti, hogy Bulgáriának jobb lenne, ha a Monarchia nem erősödne meg annyira a Balkánon, inkább Németország szerezhethetne itt pozíciókat.³⁴¹ A németek, ha az övék a Balkánon az ellenőrzés joga, kétségtelenül nagyobb lehetőségeket biztosítanának a bolgár politikának, mint a közelebb fekvő és tradicionálisan érdekelt Monarchia.

Közvetlenül a megszállás után, Szerbiával kapcsolatosan még egy dimenzióban találkozhatunk a német birodalom és Ausztria—Magyarország ellentétével. Nem csupán abból fakadtak nézeteltérések, hogy a németek saját, Szerbiára vonatkozó elképzelésüket (Szerbia—Montenegró—Albánia) a Monarchiával és a szerb politikusokkal folytatott tárgyalásokon keresztül akarták vinni, hanem a német csapatok konkrét szerbiai tevékenysége is tiltakozást váltott ki a dualista birodalom kormányköreiben.

Tiszát arról értesítik, hogy a németek a megszállt szerb területen saját katonai közigazgatást akarnak létrehozni. Burián, aki Tiszától hall erről, azonnal ír az AOK-nál tartózkodó megbízottjának, nézzen utána, mi igaz a hírből, s ha az a valóságot tartalmazza, akkor élesen tiltakozzon ellene, mivel az itt megszállt területek a Monarchia érdekszférájába tartoznak, így „a közigazgatásnak, mind katonai, mind pedig polgári szempontból osztrák—magyarnak kell lennie”.³⁴² Thallóczy is hall ezzel egy időben a szerbiai német közigazgatás kialakításáról, sőt arról is, hogy a németek itt rézbányákat foglaltak le.³⁴³

³⁴¹ Von Massow szófiai német követ 1918. április 14-i jelentése. DZA Potsdam Reichskanzlei Nr. 7. 37.

³⁴² Burián—Thurnnak 1915. november 7. REKL Burián 16. cs. 66. t. 7.

³⁴³ Thallóczy napló 1915. november 7.

Falkenhayn 1915. november 8-án kijelentette, hogy a szerbiai közigazgatást a Monarchiára és Bulgáriára bízta. Úgy tűnik, a német hadsereg nem teljesen e kijelentés szellemével megegyező módon viselkedik, mivel Burián november 18-án már Berlinbe küld tiltakozást, újra aláhúzva, hogy Szerbia további sorsától függetlenül a Monarchia számára elgengedhetetlen, már csak saját délszláv területein való presztízsszempontokból is, hogy az itt kialakítandó közigazgatás osztrák—magyar legyen.³⁴⁴

November végén Burián részletes tájékoztatást kap a szerbiai események tényleges képéről. Úgy tűnt, hogy a német hadvezetés nem gondolt tartós közigazgatás kiépítésére, de a terület gazdasági kiaknázását nem vetette el. A már említett mecklenburgi herceg még ekkor is Szerbiában tartózkodott (és elképzelhető, hogy a helyi katonai vezetéssel együtt ő volt az, aki német közigazgatást akart itt kiépíteni), de ott-tartózkodása inkább arra vall, hogy a német vezetés még nem vetette el teljesen Szerbia, Montenegró és Albánia államszövetségének tervét. A jelentés szerint ez a kérdés csak később válhat problematikusná, pillanatnyilag a németek Szerbiából nagy mennyiségű árut szállítanak ki, s ide árut hoznak be. Értékesítési szervezeteket alakítottak, s újabbakat akarnak még létrehozni, s elsősorban erről folynak itt tárgyalások. Az ide behozott árukért arannyal fizetnek nekik, s így kivonják Szerbiából az itt még megtalálható aranykészleteket.³⁴⁵

A Monarchia vezetői természetesen ez ellen is tiltakoznak: ne a német hadsereg és az ezzel kapcsolatban álló tőkésék nyernének a megszállt területen köthető üzletekből, hanem az Osztrák—Magyar Monarchia megfelelő szervei. A németek kiszállításai, ráadásul még ennyi üzleti alapon sem álltak; ellenszolgáltatás nélkül vittek ki Szerbiából tizenkétezer darab szarvasmarhát, tizennégyezer darab sertést, összesen körülbelül huszonötmillió korona értékben.³⁴⁶ A Külügyminisztérium még december folyamán is többször tiltakozik Berlinben az ilyen „taroló akciók” ellen.³⁴⁷

1916. január elseje, a főkormányzóság felállítása után ezek a be- és kiszállítások megszűntek. Ebben szerepet játszott az

³⁴⁴ Burián—Hohenlohenak 1915. november 18. REKL Burián 16. cs. 66. t. 18.

³⁴⁵ Thurn—Buriánnak 1915. november 26. Uo. 8. cs. 32. t. 30—31.

³⁴⁶ Thallóczy napló 1915. december 13.

³⁴⁷ Burián—Hohenlohenak 1915. december 27. és Hohenlohe—Buriánnak 1916. január 1. HHSta PA I. 973. 119—121.

osztrák—magyar rendszer itteni stabilizációja, a német csapatok fokozatos kivonása, a sorozatos tiltakozások, és nem utolsósorban az, hogy kifogytak a könnyen összegyűjthető és kiszállítható állatok. A németek ellátásuk érdekében még 1916 márciusában is fel akarják használni a megszállt Szerbiát. Javasolják, hogy a Monarchia mondjon le az északi semleges államokból származó import neki járó 50 százalékról, s akkor a német birodalom is lemond a szerbiai hús és szarvasmarha behozataláról. Ekkor még Szerbiából nincsenek szállítások, így a külügyminiszter visszautasítja a német ajánlatot.³⁴⁸

A német vezetést a szerbiai bányák is érdekelték. A berni német követség már 1915. október 16-án jelenti a Külügyi Hivatalnak, hogy óriási szerbiai rézbányákról vannak értesülései.³⁴⁹ A Külügyi Hivatal azonnal érdeklődik belgiumi megbízottjánál a bányák tulajdonosai után, és egészen a háború végéig mindent elkövet, hogy az említett bányák részvényeit magának megszerezze.³⁵⁰ A Szerbiában operáló csapatoktól is érkeznek a bányákra vonatkozó jelentések, amelyek a bányák jelenlegi állapotát, kihasználtsági fokát stb. tartalmazzák.³⁵¹

1916-ban az osztrák—magyar és német hadicél-tárgyalásokat az eddigi hadinyereségeken való osztozkodás határozza meg. Konkrétan a lengyel kérdés áll a középpontban. A balkáni hadicélok ennek alárendelve szerepeltek. Dolgozatunknak nem feladata a lengyel probléma tárgyalása, erre különben is a rendkívül széles külföldi irodalmon kívül rendelkezésünkre áll magyar monográfia is.³⁵² Az orosz-lengyelországi hadicélok csak annyiban érintjük, amennyiben hatással voltak a szerbiai hadicél kialakítására.

Ludendorff, a német hadsereg főszállásmestere már 1915 októberében kijelentette, hogy Ausztriát Szerbiával kell kárpótolni ahhoz, hogy Lengyelországról lemondjon.³⁵³ Magánál a birodalmi kormányzatnál, az ilyen kérésfelvetés csak néhány

³⁴⁸ A belügyminiszter 1916. március 21-i átírata a pénzügyminiszternek. OL K-255 804. cs. 1916/19. 5231.

³⁴⁹ A berni német követség 1915. október 16-i jelentése. DZA Potsdam AA Nr. 2184. 44.

³⁵⁰ A berlini osztrák—magyar követség 1917. június 14-i szóbeli jegyzéke. A brüsszeli német bankmegbízott 1917. június 7-i és szeptember 27-i jelentése, Feljegyzés a La Societé Anonyme Belge des Mines de Cuivre de Maidanpeckről. Uo. 45., 48., 51., 62.

³⁵¹ 1915. december 21-i jelentés. DZA Potsdam RadI Nr. 5254. 9.

³⁵² Szokolay Katalin: *Az osztrák—magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején*. Bp. 1967.

³⁵³ Fischer i. m. 251.

hónappal később, 1916 januárjában merül fel. Ekkor már nem a Szerbia—Montenegró—Albánia államunióról beszélnek, hanem az első két állam területének egyes részeit szeretnék a Monarchiához kapcsolni. Jagow úgy fogalmaz, hogy a lengyelek veszélyeztetik Ausztriában az osztrák—német hegemoniát. Különben is a délkeleti nyereségek kompenzációjául Németországnak meg kell kapnia Orosz-Lengyelországot, mivel az egyéb szóba jöhető terület, Kurlandia, Litvánia kevésbé értékesek, és elvesztésükbe Oroszország nehezebben menne bele, mint Lengyelországéba.³⁵⁴

A német politika ilyen irányú megváltozását Burián is jegyzi visszaemlékezéseiben. Míg 1915 novemberében Bethmann-Hollweg csak azt jegyzi meg, hogy nem lenne jó, ha Ausztria—Magyarország anektálná Lengyelországot, addig az 1916. áprilisi megbeszéléseiken már egyenesen mint német érdekszférába tartozó ütköző államról beszélt Lengyelországról.³⁵⁵ Ezen az április 14—15-én tartott megbeszélésen Burián és Bethmann-Hollweg négyzetkilométerekről és embermilliókról vitatkozik. Burián azt akarja bizonyítani, hogy a Szerbiában és Montenegróban tervezett kis határkiigazítások nem jelentenek kompenzációt arra, hogy Orosz-Lengyelország a német birodalom vazallusává váljék, mivel az ütköző állam helyzet nyilvánvalóan ide vezet. A német kancellár kijelenti, hogy az ütköző állam nem számít, az általuk ténylegesen anektálandó terület nem nagyobb, mint amennyit a Monarchia Szerbiában anektálhat.³⁵⁶ Von Classnak, az Alldeutscher Verband már említett vezetőjének is ez a véleménye. Ő is a délkeleti hódításokra hivatkozva kívánja, hogy a Monarchia mondjon le az orosz-lengyelországi területekről. Nála is felmerül „aggályként”, hogy a lengyelekkel a Monarchia egyensúlya bomlana meg.³⁵⁷

Májusban a németek kijelentik, hogy a szerb kérdés Ausztria—Magyarország és Bulgária belügye, ők az itteni döntésekbe nem szólnak bele, viszonzásul csak azt kívánják, hogy a dualista birodalom se szóljon bele Lengyelország jövőjének kérdésébe. Burián a berlini követhozott utasításában újra kijelenti: „Annak az érvnek ellenében, hogy ami Lengyelország Németországnak, az a Balkán Ausztria—Magyarországnak, meg kell jegyezmem, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia ott sem-

³⁵⁴ Uo. 289.

³⁵⁵ Burián, i. m. 91—92.

³⁵⁶ Fischer i. m. 294—295.

³⁵⁷ Tokody Gyula: *Ausztria Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világhuralmi terveiben*. Bp. 1963. 224.

milyen terület anektálására nem gondolhat, csak gazdasági érdeke lehet, és ezt nem lehet német lemondásnak nevezni.”³⁵⁸

A kérdések legközelebb 1916 októberében, novemberében az első békeelőkészítő hadicél-lista elkészítésekor kerülnek előtérbe. A katonai helyzet ekkorra teljesen megváltozott. Egyrészt Románia is belépett a háborúba, a támadását visszaverték, területét elfoglalták, tehát rajta is osztozkodni kell valamilyen módon, legalábbis gazdaságilag. Másrészt a Monarchia képtelen volt egyedül ellenállni a román betörésnek, a német segítség következtében pedig katonailag teljesen Németországnak rendelődött alá, külpolitikájában pedig el kellett fogadnia a lengyel ütköző államot.

1916. október 18-án ültek össze Plessben a német birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia vezetői, hogy az amerikai elnöknek elküldendő békejegyzéküket összeállítsák. Burián itt már elfogadja a német fennhatóság alatt létrehozott lengyel királyságot. A Monarchiának Albánia felett protektori jogokat, Romániából, Olaszországból és Oroszországból kisebb területeket kér. Szerbiára nézve a következőket javasolja: a szerb államot helyre kell állítani, miután a bolgárok megkapták az általuk követelt macedóniai és kelet-szerbiai területeket, a Monarchia bizonyos északi, északnyugati területeket, Albánia pedig az albánok lakta tartományokat. A német kancellár felveti, hogy a bolgárok ebbe nem egyeznek bele, mivel Szerbia teljes eltörlését akarják. Burián nem fogadja el a szerb állam megsemmisítésének tervét, inkább azt javasolja, hogy Bulgária az eredetileg elképzelnél nagyobb területet kapjon. Így Bethmann-Hollwegnek nem sikerült ezen a megbeszélésen rávennie az Osztrák–Magyar Monarchia külügyi vezetését arra, hogy nagyobb területet anektáljon a németek számára érdektelen Szerbiából, pedig a németek erre hivatkozva akartak újabb területeket érdekszférájukba bevonni. Végül a német kancellár fogalmazza meg a jegyzéket, amelyben Burián csak egy lényegi változtatást hajt végre. A javítás elsősorban a központi hatalmakon belüli feszültségekre utal. Bethmann szövege ugyanis Németország és szövetségesei számára követeli a területi integritást, Burián ezt javítja ki a négy szövetséges állam területi integritására.³⁵⁹

³⁵⁸ Burián—Hohenlohenak 1916. július 4. REKL Burián 17. cs. 73. t. 3.

³⁵⁹ Az 1916. október 16-i tárgyalás osztrák—magyar javaslatai Burián kéziratosa megjegyzéseivel. Uo. 10. cs. 43. t. 31/g/2. Lásd még: *Ursachen und Folgen vom deutschen Zusammenbruch*. Berlin 1958. I. k. 61–62.

A SZERÉNYEBB KÖVETELÉSEK IDŐSZAKA

Az 1916-os esztendő második fele és az 1917-es év első fele igen lényeges változásokat hoz mind a központi hatalmak hadihelyzetében, mind a Monarchiának a központi hatalmakon belüli súlyában.

Egyes összetevőkre már utaltunk: az antant és a hozzá csatlakozó Románia támadása a keleti fronton, bár nem törte meg végleg a központi hatalmak ellenállását, súlyos veszteségeket okozott neki. A Bruszilov-offenzíva következményeként a Monarchia egyes területei orosz fennhatóság alá kerültek, a román támadás visszaveréséhez pedig a német csapatok intenzív segítségét kellett igénybe venni. Befejezett tényvé vált a Monarchia Németországnak való alárendelődése is.

Mindez azt mutatja, hogy lezárult a központi hatalmak „győzelmes” időszaka. A nyugati fronton az angol és francia haderő támadást indított a Somme folyótól északra, s a német csapatok csak hét friss hadosztály bevetésével tudták az áttörést megakadályozni.

E korszak változásaihoz tartozik az 1917-es februári oroszországi forradalom is, amely a központi hatalmak számára ideiglenesen felveti az Oroszországgal kötendő különbéke lehetőségét; és mindenképpen az oroszországi front gyengülését hozza magával.

A Monarchia vezetésében is változások történtek. Az uralkodó, Ferenc József 1916 végén meghalt. Utóda, I. (IV.) Károly politikája eltér elődjétől, sokkal inkább törekszik a háború befejezésére. Ezt jelzi, hogy külügyminiszterré Ottokár Czernint nevezi ki, aki szintén a közeli békekötés híve. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a Monarchia külügyi vezetésében beállott változás a tényleges politikában nem realizálódhatott, mivel — mint azt már jeleztük — ebben az időszakban a Monarchia a korábbinál is jobban alárendelődött a német birodalomnak.

Az 1917-es év legfontosabb eseménye, az októberi oroszor-

szági forradalom lehetővé teszi a központi hatalmak számára, hogy erőiket a nyugati fronton összpontosítsák és utolsó elkeseredett kísérletet tegyenek a győzelem kicsikarására. Az erő azonban még így is kevés, 1918 augusztusával megkezdődik a központi hatalmak csapatainak végleges felmorzsolása. Az ideiglenes sikerek: a breszt-litovszki és a bukaresti béke azonban olyan pillanatokhoz hoznak a hadicél-megbeszélésekbe, mikor győzelmi kilátások alapján követelnek egymástól a szövetség képviselői, és ugyanakkor a vezetéstől a különböző politikai csoportok tagjai. Az ilyen pillanatoktól eltekintve a periódust mégis inkább a szerényebb követelések felé fordulás időszakának tekinthetjük, hiszen a politikusok nem mehetnek el behunyt szemmel sem a hadiesemények balfordulatai, sem a belső helyzet rohamos romlása (ellátási nehézségek növekedése, szociális feszültségek fokozódása stb.), sem a Monarchia nemzetiségeinek egyre erősebb nemzeti önállóságra törekvése mellett.

A SZERBIÁRA VONATKOZÓ MAGYAR ÁLLÁSPONTOK

Politikai elképzelések

Amint már említettük, 1915 végén—1916 elején a magyar sajtóban, ha csak elvétve is, de találkozhatunk olyan véleményekkel, amelyek Szerbiának Magyarországhoz csatolása mellett szállnak síkra. A hadiesemények alakulásával ezek hangja egyre halkul, s Magyarországon nem sokat lehet hallani a Szerbia jövője körül kialakult vitákról.

1916 végén, 1917 elején a Központi hatalmak csapatai visszaverték Románia támadását, sőt elfoglalták az egész országot. A hadiesemények ilyenén alakulása erősen befolyásolta a magyarországi politikai csoportok hadicél-elképzeléseit, sőt más aktuálpolitikai kérdésekhez való viszonyukat is. A román betörést az ellenzék 1916 őszén a kormány megbuktatására akarta felhasználni. A kísérlet sikertelenül zárult, de a román kérdés nem került le a napirendről. Elsősorban az erdélyi politikusok dolgoztak ki terveket Erdély biztosítására, a román betörés megismétlődésének megakadályozására. Sokat foglalkoztak a kárpótlással is, amelyet a „nemzetnek” kell kapnia azon szenvedésekért és anyagi veszteségekért, amelyek a román támadás következményei voltak. Az erdélyi politikusok egyik vezéralakja,

Bethlen István, a későbbi miniszterelnök volt. Az ő szájából hangzott el a magyar képviselőházban az első és egyben egyetlen annexiós beszéd 1917. március 3-án.¹

Témánk szempontjából Bethlen beszéde azért tarthat számot érdeklődésre, mert elképzelései nemcsak Romániára és az ottani annexióra terjedtek ki, hanem részletesen foglalkozott Szerbia kérdésével is: „Nekünk gondoskodnunk kell arról, hogy déli határainkon ne ellenség, vagy álbarát, hanem valódi barát álljon, akinek támogatására mindig számíthatunk. Én azt hiszem, az a hit, hogy Szerbia, ha önálló létre újból szert tenne, le fog mondani az egyesülés azon vágyáról, amelynek tanúbizonyságát adta a háború előtt és a háború alatt, téves hit.”

„Nekünk arra kell törekednünk, hogy a békekötés rendjén a szerb nemzet túlnyomó nagy része a monarchia határain belül találhassa meg boldogulásának útját. A horvát területekkel történt becsületes megosztás után a szerb területeket ugyanolyan autonómiával felruházva — Szent István koronája alá kell helyezni, mert a geográfia más megoldást nem tűr.”

Bethlen az eredeti kérdésfeltevésből, a szerb veszedelemből kiindulva csak a bekebelézést tartja célravezető megoldásnak. Elképzeléseiben nagy szerepet játszik az, hogy a román probléma felmerülése kapcsán alkalmasnak látja az időt a dualista birodalom „magyar” részének átszervezésére, megnövelésére, s egyben „geográfiai” igényeinek kielégítésére. A hódítás, az expanzió óhaja, nála részben a környező nemzetek teljes legigázásának vágyából fakad. Ebben, mint említettük, meghatározó szerepe lehet annak, hogy Bethlen erdélyi, így a környező nemzeti államok vonzását a magyarországi nemzetségekre és ezen államok törekvését, birtoktestüknek az egész etnikumra való kiterjesztésére, sokkal erőteljesebben tudja érzékelni, mint tegyük fel egy dunántúli birtokos. Törekvései azonban nyilvánvalóan nemcsak erre irányulnak. Elképzelésének másik meghatározó eleme, hogy az általa javasolt rendezés megnövelné a magyar királyság súlyát az Osztrák—Magyar Monarchiában, s ezáltal az eddig jól-rosszul meglevő egyensúly egyértelműen a magyarok javára dőlné el. Itt tehát a magyar uralkodó osztályok nacionalizmusának két legfontosabb összetevője válik plasztikussá: mind a nemzetségeket, mind magát a Monarchiát alá akarja rendelni a „magyar nemzetnek”. A magyar birodalmi elképzelés elemeivel találkozunk itt, amelynek szelleme

¹ Képviselőház 1917. március 3. XXXV. k. 14—15.

a legtöbb magyar politikus gondolkodásában fellelhető a XX. század első évtizedeiben.

Ha megvizsgáljuk, hogy a képviselőházi eseményeket állandóan figyelő sajtó miként reagál Bethlen beszédére, igen érdekes képet kapunk, amelyből nemcsak arra tudunk következtetni, hogy a szerbiai megszállás után majdnem másfél évvel hogy áll az annexionáriusok és az annexionellenesek küzdelme a magyar politikai életben, hanem a belső erőviszonyokra is fény derülhet.

A *Budapest*, az Apponyi Albeirhez közel álló napilap, parlamenti ismertetésében Bethlen beszéde elég nagy súllyal szerepel. Ez a lap szó szerint közli a szerb annexionról mondottakat, de sem ebben a számban, sem később nem találunk utalást vagy kommentárt erre.

A Rákosi Jenő által szerkesztett *Budapesti Hírlap*, amely munkapárti körökkel állt szoros kapcsolatban, szintén részletesen beszámol Bethlen beszédéről. Konkrétan a szerbiai annexionra utaló mondatokat nem hozza, azonban Bethlen beszédének esszenciájaként hangsúlyozza: „Nem minden nemzetiségben van meg az önálló nemzeti létezéshez szükséges életképesség.”

A *Pesti Hírlap*, amelynek a pénzkörökben vannak jó kapcsolatai, Bethlen beszédének szinte minden aspektusát ismerteti, azonban arról, hogy valamiféle annexion lehetőség, sőt szükségessége is felmerült, hallgat. Ugyanígy a kormánypárthoz közelálló *Az Ujság* sem említi a beszéd inkriminált részét.

Az *Alkotmány*, a Néppárt lapja már parlamenti ismertetésének címében utal a felvetett problémákra: „Erdély sebei: Bethlen István az erdélyi helyzetről — szerb és román területek annexionját sürgette”, majd a beszéd ismertetésekor idézi a Bethlen által mondottakat.

A *Magyarország*, Károlyi Mihály pártjának a lapja mind március 4., mind 5-i számában foglalkozik Bethlen beszédével. Csupán a magyar nemzet belső fejlődéséről kifejtett gondolatokra utal, vitatkozva Bethlen kijelentéseivel, a szerb annexiont meg sem említi.

A *Magyar Hírlap*, Andrássy Gyula lapja, csak utal Bethlen beszédére, kiemeli az Erdélyről mondottakat, de nem említi, hogy a politikus az annexionokkal is foglalkozott.

A *Világ*, amelyet a polgári radikálisok irányítanak, szintén hozza Bethlen elvi nyilatkozatát az életképes és az életképtelen nemzetekről, a szerb annexion kérdés konkrétan azonban ebben a lapban sem kerül elő.

A *Népszava* március 4-i számában a képviselőházi tudósítás a következő címet viseli: „Annexion beszéd”, majd utalva a

mondottakra kijelenti: „Ez az annexiós béke követelése, más szóval az újabb háború csírájának elhelyezése a leendő békekötésben. Mert a délszláv kérdés, a román kérdés megoldását erőszakos hódítástól remélni nem lehet.” Fölszólítja az igazi békére törekvő politikusokat, hogy ugyancsak a képviselőházban feleljenek Bethlen Istvánnak. A lap jelzi, hogy Károlyi Mihálynak e beszédre vonatkozó nyilatkozatát közölni fogja. Csak ezek után tér rá a képviselőházi ülés és ezen belül Bethlen felszólalásának ismertetésére.²

Az átnézett kilenc lap átfogja a háború alatti legjelentősebb politikai csoportokat. A kilenc lapból hat meg sem említi Bethlennek az annexióra vonatkozó szavait. Még az olyan politikusok is, mint Andrásy, aki ha egy bécsi lapban annexiós elképzelés jelenik meg, azonnal reagál, itt hallgat. Úgy tűnik, ennek egyik oka a belső bizonytalanság: időszerű-e a háborúnak ebben a pillanatában kiállni a nagyközönség elé ezzel a problémával. Az annexiós javaslat elhallgatásának másik oka az lehet, hogy ha ismertetik a beszéd vonatkozó részét, akkor reagálni kell rá, ami szintén kényes kérdés. Kényes az ellenzéki körökben, mivel esetleg megbontaná a Tisza ellen éppen kialakult koalíciót, és kínos a kormánypárt számára is, mivel elutasító magatartása esetleg éppen a háború és a kormánypárt mögött kiálló egy részét riasztaná el. Ezért a kérdés legjobb megoldásának a probléma elhallgatását tartják.

A *Budapest* kommentár nélkül közli az annexiós kijelentéseket. Ennek van bizonyos jelentősége, ha a többi lap hallgatásával összevetjük. Az is figyelemre méltó, hogy amikor Károlyi a képviselőházban válaszol Bethlen beszédére, a *Budapest* ezt meg sem említi. Ebben az időszakban, elsősorban az erdélyi kérdésekben, bizonyos akcióegységet észlelhetünk Apponyinál és Bethlennél. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az, hogy a lap utalt az annexióra, olyan álláspont kifejezése, mely szerint a probléma létezik, s a Bethlen által felvetett lehetőséget sem szabad a variánsok közül kifelejteni. A beszéd kimondott támogatásától valószínűleg az ellenzék már említett Tisza-ellenes koalíciója tartja vissza a lap szerkesztőit.

Az *Alkotmány*, elsősorban tudósításának címe alapján, az annexióval szimpatizálóknak tűnik. Azonban ez a lap sem foglal állást, és nem közli Károlyi már említett képviselőházi Bethlen-kritikáját.³

² Lásd az idézett lapok 1917. március 4-i számait.

³ *Budapest és Alkotmány* 1917. március 21.

Tényleges állásfoglalással egyedül a *Népszava* hasábjain találkozhattunk. A lap élesen tiltakozik az annexiós szándék ellen. Ez azt mutatja, hogy az adott pillanatban a Szociáldemokrata Párt az, amely a legkonzekvensebben szembeszáll a hódító nacionalista törekvésekkel. Nem lehet véletlen az sem, hogy Károlyi Mihály nem saját lapjában a *Magyarországban*, hanem a *Népszavában* közli Bethlen-ellenes nyilatkozatát. Valószínű, hogy a *Magyarország* szerkesztői és általában Károlyi pártja nem tartják szükségesnek az annexió elleni tiltakozást, ellentétben Károlyival, a párt vezérével.

A pillanatnyi politikai helyzetre utal az a tény, hogy a *Népszava* már március negyedikéi, tehát közvetlenül Bethlen beszédét követő számában közölni akarta Károlyi nyilatkozatát, de mint utal rá, külső okok miatt csak hatodikán kerül a közlésre sor. A negyedikéi *Népszavában* egy Károlyi nyilatkozatának megfelelő méretű, a cenzúra miatt fehéren maradt rész található, ami arra utalhat, hogy maga a kormány sem örül a kérdés közép-pontba kerülésének és főleg az éles annexióellenes nyilatkozatnak. Itt is utalnánk arra, hogy a kormánypolitika nem ugyanazt a vonalat követi az osztrák kormánnyal, a birodalmi kormányzattal és a németekkel folytatott tárgyalásokon, mint a magyar politikai életben. Az előzőekben, a tényleges döntések meghozatalánál igen kevés a taktikai jelleg, a problémák éles megfogalmazására való törekvés dominál, míg az utóbbi helyen, amelynek a döntések meghozatalához nincsen közvetlen kapcsolata, erősen taktikusan jár el, inkább a probléma elkendőzésére törekszik.

Károlyi, március 6-án a *Népszavában* megjelent nyilatkozatában, az új függetlenségi párt vezetője következőképpen támadja Bethlent: először is rámutat Bethlen magyarféltő „sovén” politikájának és az általa javasolt megoldásnak az ellentmondására, hiszen az új „Magyar Birodalomban” a nemzetiségek óriási túlsúlyal rendelkeznének. Ezek után magában a beszédben megtalálható ellentmondásokat sorolja fel. Bethlen a hatvanhetes kiegyezés talajáról kijelentette, hogy Ausztriában a német-ség, Magyarországon a magyarság uralkodjék, s leszögezte, hogy a magyar érdekekkel ellenkezik minden trialisztikus államalakulat. Károlyi kimutatja, hogy ilyen nemzetiségi túlsúly mellett nem lehet a magyarság uralmát fenntartani. Megjegyezzük, hogy Bethlen csak a románokat akarta Magyarország területébe bevonni, s mint azt Tisza politikájánál látjuk, a magyar politikusok a románok nemzeti törekvéseiben kisebb veszélyt láttak, mint a délszlávok nemzeti elképzeléseiben.

Szerepet játszhatott ebben az is, hogy a Monarchián belül már többször felmerült a délszlávokkal alkotott trializmus terve, a románokkal kapcsolatban ilyen elképzelések nem voltak. A szerbeknek Horvát-Szlavóniához hasonló autonómiát adna Bethlen a magyar királyságon belül, tehát a dualista birodalom keleti felében Magyarország két alárendelt államtesttel rendelkezne. Károlyi, ellentétben Bethlennel, az itteni nemzetiségi arányt is lényegesnek tartja.

Bethlen beszéde ellentmondásainak ismertetése után Károlyi saját álláspontját közli, mely szerint a nemzetiségi kérdést csak demokratikus politikával lehet megoldani. Csak az egyenjogúság fűzheti a nemzetiségeket az államtesthez, a magyarsághoz. A megvalósítás konkrét formájára nem találunk utalást, lehet, hogy a cenzúra által kihúzott kilenc sor tartalmazottilyent. Nyilatkozatának befejezésében, amelyből szintén hiányzik egy sor, kijelenti, hogy az annexiók nemhogy csökkentenék azokat a feszültségeket, amelyek ellen a Monarchia védelmi háborúját folytatja, hanem növelik azokat, tehát nem lehet — írja — a védelmet hódítással biztosítani.

Károlyi, aki ebben az időszakban az egyetlen élesen annexióellenes magyarországi parlamenti politikus, nemcsak a *Népszavában* tiltakozik Bethlen koncepciója ellen, hanem — mint azt már említettük — a képviselőházban is felszólal az annexiók ellen.

Március 20-án tartott beszédében Bethlennel vitatkozva kifejti, hogy veszélyes lenne 2,5 millió szerb bevonása Magyarországra, ahol most még csak 656 ezer szerb ajkú állampolgár él. Ez esetben a magyarországi honpolgároknak jóval kevesebb, mint a fele lenne magyar. Károlyi a fenti okfejtés mellett megjegyzi, hogy eddig „hivatalosan és félhivatalosan mindig azt hangsúlyoztuk, hogy nekünk semminemű hódító szándékaink nincsenek”. Nyilatkozatából és képviselőházi felszólalásából nyilvánvalóvá válik, hogy ő az annexiót két okból ellenzi. Egyrészt azért, és ez a fő ok, mert haszontalan, a problémákat nem lehet vele megoldani, a magyarság nemhogy biztosítaná, esetleg növelné ezzel hatalmát, hanem éppen ellenkezőleg, gyengítené és kétségessé tenné. Másrészt megjelenik nála egy etikai érv is: ha eddig azt mondtuk, hogy nem hódítunk, akkor most „önmagunk szembeköppése”, becstelenség lenne ha mégis annektálnánk. Károlyi képviselőházi felszólalásában nemcsak kritizál. Itt is kifejti, hogy milyen módszerek lennének hasznosak, célravezetőek a nemzetiségi problémák rendezésére és a környező államokkal való jó kapcsolatok kiépítésére. Mindkettőnek

alapja — mondja — a demokratikus nemzetiségi politika. Ezzel meg lehet nyerni magukat a nemzetiségeket, meg lehet szüntetni elvágyódásukat. Ez biztosítaná azt is, hogy a környező országok Magyarország barátaivá váljanak; így lehetne a Balkánon politikai, gazdasági sikereket elérni. Károlyi egész indoklása pragmatikus: a magyar hatalom fenntartásának, a magyar politikai és gazdasági pozíciók fejlesztésének áll szerinte útjába az autokratikus és hódító politika. A meglévő balkáni pozíciók biztosítása és fejlesztése, a magyarság hegemoniájának itthoni stabilizálása kizárólag demokratikus politika segítségével lehetséges.⁴

Károlyi képviselőházi beszédére is különbözőképpen reagáltak az egyes politikai csoportok lapjai. A *Budapest*, mint már említettük, ki sem tér a Bethlennel folytatott polémiára. Ismerteti Károlyi demokratikus nemzetiségi koncepcióját, de a parlamenti ismertetésből nem derül ki, hogy ezt egy annexiós állásponttal szemben fejtették ki.

A *Budapesti Hírlap* utal arra, hogy Károlyi felszólalásában vitatkozott Bethlen István március 3-án kifejtett nézeteivel, de nem említi e vita témáját, tartalmát.

A *Pesti Hírlap* képviselőházi beszámolójában közli, hogy Károlyi Mihály elítélte az annexiót, de nem esik szó arról, hogy ez nem egy általánosságban elhangzott annexióellenes kijelentés volt, hanem konkrétan Bethlennel vitatkozva Károlyi azt vetette el, hogy Magyarország szerb területeket annektáljon.

Az *Ujság* hallgat mind az annexiók elítéléséről, mind a Bethlennel való vitáról. Ugyanezt teszi a *Magyar Hírlap* is.

Az *Alkotmány*, mint már utaltunk rá, ha nem is említi konkrétan a szerb kérdést, idézi Károlyi indító mondatát, amelyben az kijelenti, hogy vitatkozni akar Bethlen annexiós nézeteivel.

A *Magyarország*, Károlyi pártjának lapja, természetesen ismerteti a pártvezérnek Bethlen nézetei felett gyakorolt kritikáját.

A *Világ* március 22-i számában Ignótus vezércikkben reagál többek között Bethlen beszédére is. Valószínű, hogy a téma elővételét Károlyi parlamenti beszéde inspirálta. Ugyanebben a számban magát a beszédet igen szűkszavúan, az annexiós kérdésre nem is utalva ismertetik. A lap 23-i számában külön cikk foglalkozik Károlyi beszédével: itt azonban kizárólag a nemzetiségi politika kérdéseit emelik ki. Teljesen egyetértenek

⁴ Képviselőház 1917. március 20. XXXV. k. 238—239.

az erőszakos politika elítélésével, nem utalva arra, hogy mit értett Károlyi és mit értenek ők az erőszakos politikán: így Bethlen beszédéről és az annexiós kérdésről nem találunk még egy utalást sem az említett cikkben.

Ismét a *Népszava* az, amely parlamenti ismertetésének címét így fogalmazza meg: „Károlyi az annexió ellen és a népjogokért”. Majd röviden, egyetértő megjegyzéseket fűz a Károlyi által elmondottakhoz s részletesen Bethlen beszédére, és az annexiós kérdésre is kitérve ismerteti a felszólalást.⁵

Mint láthatjuk, a sajtó valamivel élénkebben reagál a parlamenti felszólalásra, mint azt Bethlen esetében tette. Igaz, a *Magyarországot* és a *Népszavát* kivéve egyik lap sem közli a vita tartalmát. Ennek okát leginkább abban látjuk, hogy ebben az időben általánossá válik az annexió elvi elítélése, ezért több lap Károlyi beszédét is ilyennek állítja be ismertetésében. Azok a gátló tényezők, amelyekről Bethlen beszédének sajtóvisszhangjánál tettünk említést, még mindig hatnak, így a konkrét szerb kérdés említése, annak tárgyalása még mindig politikai problémákat okozhat. A *Magyarország* ugyan közli Károlyi beszédét, de semmiféle kommentárt nem fűz hozzá, ami azt mutatja, hogy a párton belül még mindig nem általános Károlyi véleménye. A beszéddel való egyetértését csak a *Világ* és a *Népszava* fejezte ki, de a konkrét annexió elutasításáig a *Világ* sem jut el, s újra csak a *Népszava* az, amely nemcsak közli a szerb annexiót elutasító beszédet, hanem helyeselve reagál is rá.

Ha megvizsgáljuk a Károlyi-beszéddel többé kevésbé szolidaritást vállaló két politikai csoport, a radikálisok és a szociáldemokraták ekkori, a Balkánra vonatkozó elképzeléseit, akkor elég nagy eltérések tárulnak szemünk elé.

A radikálisoknál még mindig az egyik meghatározó tényező a gazdasági és kulturális „térítés”, Magyarország, a Monarchia balkáni elhivatottságának hangsúlyozása. Különösen szembe-tűnő ez Jászi Oszkárnak a szerbiai katonai fő kormányzóságból küldött beszámolóiban: „Csak a rövidlátók nem veszik észre, hogy itt voltaképpen a háború kielez és meggyorsít egy már régi és természetes összefüggést. A magyar kultúra és gazdaság kiuságrázása a Balkánra már évek óta tart . . .”⁶ Jászi elragadtattott hangon számol be a fő kormányzóság működéséről, „állam-szocializmusnak” nevezi az ott kialakított szisztémát,⁷ s mind-

⁵ Lásd az idézett lapok március 21-i számát.

⁶ Jászi Oszkár: *A meghódított Szerbiából*. Világ 1917. február 4.

⁷ Jászi Oszkár: *A meghódított Szerbiából*. Világ 1917. február 18.

ebből nyilvánvaló, hogy a katonai hatóságok által létrehozott, az országot racionálisan kiaknázó rendszert modernebbnek látja a monarchiabeli helyzetnél. Mivel a főkormányzóság e területen abszolút hatalommal rendelkezett, könnyen kiépíthetett egy olyan rendszert, amely az adott korszak legmodernebb, leg-racionálisabb közigazgatási módszereit alkalmazta. Egy ilyen szisztéma létrehozására a Monarchiában nem volt lehetőség, hiszen az uralom tradicionális formái akadályokat gördítettek egy mindent átalakító új rendszer kialakítása útjába. Ilyen szempontból tehát nem csodálkozhatunk Jászi elragadtatottságán. Azonban korábbi nézetei: az elhivatottság, a kulturális és gazdasági hegemonia képe és természetesen az ezek mögött megbúvó polgári nacionalizmus kellett ahhoz, hogy a polgári radikálisok szellemi vezetője se ismerje fel, hogy az egész szerbiai rendszer az erőszakra épül és ezáltal teljesen ellentmond az ő demokratikus elképzeléseinek.

A háború későbbi hónapjaiból származó, Szerbiára és általában a délszláv kérdésre vonatkozó cikkeiben már bizonyos változásokkal találkozhatunk. Ezek nem alapvető elképzeléseire, inkább a konkrét helyzetelemzésére vonatkoznak. Eltűnik álláspontjából az apológia, s inkább a tennivalókkal foglalkozik. Újra hangoztatja Szerbia és Magyarország egymásrautaltságát, és különböző demokratikus intézkedésekkel szeretné elérni, hogy ez az egymásrautaltság a kölcsönös akarat alapján cselekvő együttműködéssé változzon. Konkrét megoldási javaslata is van a délszláv problémák megszüntetéséhez: Horvát-Szlavónországot egyesíteni kell Dalmáciával, és így a Monarchia keleti birodalomrészén belül meg lehet valósítani egy demokratikus szabadságjogokkal rendelkező „délszláv egységet”. Elméletének azonban továbbra is szerves része marad az integritás követelése, annak hangoztatása, hogy a magasabb kulturális és gazdasági szinten álló államnak joga van, sőt kötelessége területi egységének megtartása. Igaz, hisz abban, hogy ha ezeket az előnyöket (a gazdaság és kultúra fejlettsége) kiegészítik a nemzetiségeknek nyújtott demokratikus jogokkal, akkor azok is egyetértenek e megoldással.

A szociáldemokrata politika ekkori Balkáni-koncepciójának feltárására két alapvető dokumentum áll rendelkezésünkre. Az egyik a párt küldötteinek a stockholmi konferencián való szereplése, ahol a magyar küldöttek az annexió és hadisarc nélküli békekötés mellett szálltak síkra. Előterjesztésükben szerepelt az a követelés is, hogy a háborús pusztítások okozta károk miatt szükségessé vált rekonstrukciókat azoknál az álla-

moknál, amelyek túl kicsik vagy túl gyengék, illetve túl szegények ahhoz, hogy ezt önerejükől végrehajtsák (ilyen Szerbia is), a hadviselő nagyhatalmak segítségével végezzék el. Túlmegy a javaslat a status quón abban is, hogy Szerbiának adriai kikötőt követel, s ezzel együtt természetesen Ausztria—Magyarország hagyományos kereskedelmi politikájának feladását. A már jelzett korlátok itt is megtalálhatók: a Monarchia nemzetiségi problémáit messzemenő reformokkal, nemzetiségi autonómiával kell a javaslat szerint megoldani; a birodalom felosztása nem tartozik a lehetséges alternatívák körébe. Ennek indoklására egy sor földrajzi és politikai érvet sorakoztatnak fel.⁸

Ez a javaslat a szociáldemokrata párt hivatalos álláspontja. Nyilvánvaló, hogy a párt nem tudott teljesen szakítani a világháború előtt vallott nézeteivel. A nemzetiségi kérdés súlyát még mindig nem eléggé érzik, s ezzel objektíve az uralkodó osztályok számára lehetséges körön belül maradnak. Ezzel természetesen egy pillanatig sem akarjuk kétségbe vonni vagy kisebbiteni a szociáldemokrácia azon lépéseinek értékét, amelyeket az annexió és hadisarc nélküli békekötés érdekében tett, csak arra szeretnénk rámutatni, hogy elfogadva mind földrajzi, mind társadalmi téren az adott uralkodó osztály által nyújtott kereteket, elképzeléseik nem voltak reálisak. Azonban pacifista, a nemzetiségi jogokra utaló álláspontjuk még mindig a leghaladóbb volt a magyar politikai csoportok között, mint azt a Bethlen—Károlyi-vita sajtóvisszhangjánál is láttuk.

A másik dokumentum, amelyre utaltunk, Varga Jenőnek a *Szocializmusban* „A szocializmus békealapja” címmel megjelent tanulmánya. Varga álláspontja sohasem vált teljesen elfogadottá a szociáldemokrata pártban, de mutatja, hogy a párt egyes teoretikus tagjai továbbjutottak a problémák elemzésében a hivatalos vezetésnél.

A tanulmány koncepciója messze meghaladja az annexió és hadisarc nélküli béke követelését; a nemzetek önrendelkezési jogának középpontba állítását tűzi ki célul. „Szocialista békealap csak egyetlen lehetséges: Minden nép — legyen az kicsi vagy nagy — önmaga döntse el, autonóm módon, hogy mely államterülethez akar tartozni... Nagyon helyes alapelv, hogy a háború semmi esetre sem eredményezhet annexiókat. De mit értünk annexiók alatt? Nyilván valamely területen élő nép arra kényszerítését, hogy akarata ellenére a győztes állam területével egy államot alkosson. Ám ha ezt a jövőre helytelennek tartjuk,

⁸ Népszava 1917. június 19.

helytelennek kell tartani a múltra, jelenre is.”⁹ Varga elméletileg eljut a helyes megoldásig, ő már feladja a területi integritás követelését. Elképzelése azonban a hivatalos szociáldemokrata nézetekhez hasonlóan nem reális. Az adott társadalmi, hatalmi keretek között, társadalmi, politikai forradalom nélkül nem lehetséges a nemzetek önrendelkezési jogának érvényesítése. Így bár Varga elképzelése élesebben szemben áll az uralkodó körök nézeteivel, mint a stockholmi konferencián felszólaló magyar küldötteké, azokéhoz hasonlóan az övé is csak elméleti jelentőségű.

Gazdasági elképzelések

A gazdasági körök ebben a periódusban is népszerűsítik Magyarország és Szerbia jövőbeli kapcsolatára vonatkozó elképzeléseiket.

A *Magyar Gyáripar* kijelenti: „A békekötésnél a nemzetiségi és gazdasági kérdéseknek úgy kell eldőlniük, hogy sem jövődő háborúk magvát ne rejtsek magukban, sem pedig gazdasági fejlődésünknek útját ne szegjék.”¹⁰ Egy másik szám Schneider Sándornak, a belgrádi áruforgalmi központ vezetőjének 1917. március 2-i előadását közli egyetértéssel. Schneider kiinduló gondolata: „Hazánk iparosodásának egyik alapfeltétele az alacsonyabb gazdasági fokon álló Balkán államokkal való gazdasági viszony, mert csak így tarthatjuk fenn a közös vámterület folyományaképpen elkerülhetetlen beviteli felesleg dacára ugyanezekben a cikkekben *kivitelünket*.”¹¹

„A Monarchia külkereskedelmének iránya dél felé mutat. A társadalmi és gazdasági fejlődés szabta meg ezt az irányt. Már földrajzilag is a Monarchia, elsősorban Magyarország a kapocs nyugat és kelet, észak és dél között, s a Balkán fejletlen iparával, másrészt élénk kereskedelmével nagyszerű piacnak ígérkezik régtől fogva” — írja a *Belgrádi Hírek* 1917 ápriliséban.¹²

A kamarák is foglalkoznak a balkáni, s ezen belül speciálisan a szerbiai kereskedelem kérdéseivel. Áprilisban újra kijelentik:

⁹ Varga Jenő: *A szocializmus békealapja*. Szocializmus 1917. március—május. 124—125.

¹⁰ *Magyar Gyáripar* 1917. 1. sz. 2.

¹¹ *Szerbia háborús közgazdasága*. Magyar Gyáripar 1917. 7. sz. 5.

¹² BH 1917. április 17.

„A Balkán forgalmának minden eszközzel való fejlesztése nagy közgazdasági érdeke az országnak.”¹³

Ekkor, 1917 közepén indul meg a tervezgetés, hogy milyen állandóbb intézményeket kellene létesíteni, amely ezekkel az országokkal a háború kényszerhelyzetének elmúlása után is biztosítaná a kereskedelmi s általában a gazdasági kapcsolatokat.

Javasolnak egy Bécsben és Budapesten 1 millió korona alaptőkével felállítandó Balkán-börzét. A kamara Szerbiában, Montenegróban, Albániában, Romániában és Bulgáriában egy-egy börzепalota felállítását javasolja, melyek ezekben az országokban egyszerre lehetnének áruházak és kultúrközpontok, kereskedelmi ügynökségek és bankközpontok.¹⁴ Több helyen felvetődik a temesvári Balkán Akadémia létrehozásának szükségessége, melynek feladata a Balkánon működő kereskedők kiképzése lenne, mivel például a *Turán* szerint a Balkán nem az ideédesgetett balkáni ifjak, hanem csakis a jó szakképzettséggel rendelkező kereskedők és bankárok segítségével hódítható meg.¹⁵

Ez az irányzat csak erősödik 1918-ban. Január folyamán Temesvárott Balkán-Impex néven részvénytársaság alakul, egyelőre csak kétszázezer korona alaptőkével.¹⁶ Egy sor vizsgálatot folytatnak a főkormányzóságban annak felderítésére, hogy „a háború után miként lehetne szerbiai vállalatokban magyar és osztrák tőkével részesedni”.¹⁷ A főkormányzóság lapjában is megjelenik egy cikk, amely felveti a normális viszonyokhoz való visszatérés előkészítésének a szükségességét, amelyen elsősorban a Balkán bankári teendőinek ellátását értik. Lassan vissza kell tehát állítani a rendes bankforgalmat. A bankoknak ipari, kereskedelmi vállalatokat kellene itt finanszírozniuk, esetleg államkölsönigényeket kielégíteniük, s ezáltal erősíthetnék a magyar bankok az államférfiak külpolitikai törekvéseit is azzal, hogy a balkáni államokat, közülük is elsősorban Szerbiát, baráti, gazdasági eszközökkel Magyarországhoz kötik.¹⁸

¹³ 1917. április 29-i körlevél. OL K-238 2. cs. 833/1917.

¹⁴ A Magyar Keleti Gazdasági Központ 1917. augusztus 14-i átirata a kamarai központnak. Uo. 1319/1917.

¹⁵ *Keleti kulturális törekvéseink*. Turán 1917. június—szeptember. 334.

¹⁶ Honi Ipar 1918. február 1.

¹⁷ A Kereskedelemügyi Minisztérium átirata a Kereskedelmi Bank belgrádi fiókja vezetőjének svájci utazása alkalmával tett észrevételeiről szóló külügyminisztériumi átirat tárgyában. 1918. május 28. OL K-255 900. cs. 1918/8. 4641.

¹⁸ BH 1918. május 2.

Arról, hogy a világháború után miként alakul Szerbia gazdasága, több elképzelés jelenik meg ebben az időszakban a fő kormányzóság lapjában. Néhány korábbi elképzelést már ismertettünk, így Tisza Istvánét is, aki az 1916. januári közös minisztertanács ülésén fejtette ki, hogy Szerbiának kizárólag mezőgazdaságot szán, ipart nem.

A *Belgrádi Hírek* 1918. február 6. és 12. között közölt cikksorozatot Szerbia gazdasági jövőjéről. A sorozat alap gondolata: az iparfejlesztés felesleges, sőt hasztalan Szerbiában. Itt a mezőgazdaság volt és lesz a fő termelési ág. A háború után, fejtegeti a szerző, mind a gabonaszükséglet, mind az állatszükséglet óriásira fog nőni, s e nagy konjunktúra által Szerbia mezőgazdaságának mind mennyiségi, mind minőségi felvirágoztatása biztosítva lesz. Ennek a mezőgazdasági fejlődésnek természetesen politikai következményei is lesznek: „ez a politika feltétlenül odavonja Szerbiát a középponti hatalmak érdekkörébe.”¹⁹ Még szeptember végén is találunk a szerbiai gazdaság jövőjéről szóló cikkeket a lapban. Bodó Pál, az egyik ilyen cikk írója, azt fejtegeti, hogy a világháború alatt Magyarországon összegyűlt tőkének elsősorban Magyarországon lesz a helye, de természetesen maradnia kell valamennyinek szerbiai befektetésre is. Ez egyrészt azért is szükséges, mert a magyar ipar számára elengedhetetlen nyersanyagokat itt meg lehet szerezni, másrészt az itteni közlekedés kézbevitelével olyan pozíciókat lehet szerezni a balkáni kereskedelemben, amelyek a magyar gazdaság további felvirágoztatásához vezetnek.²⁰

A legtöbb gazdasági szakember tisztán látja, hogy a háború meghatározó jelleggel rendelkezik a későbbi gazdasági kapcsolatokra. Az annexió végrehajtását egyrészt irreálisnak, másrészt károsnak tekintik, ezért nyilvánvalóan gazdasági eszközökkel kell biztosítani a későbbi jó kereskedelmi stb. kapcsolatokat. A fő kormányzóság ezzel a problémával nem foglalkozik, mivel fő feladata az adott pillanat szükségleteinek kielégítése. Ullmann Ottó, a Kereskedelmi Múzeum belgrádi képviselője, a következőképpen körvonalazza a helyzetet: „Van igazság abban a mondásban, hogy a magánérdekeltek talán kevésbé gondolnak a jelenre, hanem sokkal inkább a jövőre. Miután a megszállt területeknek a Monarchiához való teljes gazdasági hozzátartozandósága, ami immár tényné vált, azt a reményt éleszti, hogy ez a gazdasági terület nem vész el többé számunkra. Ha a gazda-

¹⁹ A szerb mezőgazdaság jövője a béke után. BH 1918. február 12.

²⁰ Bodó Pál: Szerbia gazdasági élete a jövőben. BH 1918. szeptember 28.

sági berendezkedésnek magánjellege volna, alkalom adódna arra, hogy kereskedő és kereskedő, termelő és fogyasztó között személyes összeköttetések keletkezzenek, s azok megvethetnék a háború utáni gazdasági kapcsolatok alapjait.”²¹ A *Magyar Gyáripar* is utal arra, hogy ekkor, a háború alatt kell olyan gazdasági kapcsolatokat kiépíteni, amelyek fennmaradhatnak a békekötés után is.²² Mivel a főkormányzóság gazdasági szervezetének egyetlen alapja magának a főkormányzóságnak a megléte, ha az megszűnik, a gazdasági kapcsolatok is megszűnnek. Túl kell lépni tehát a centralizált szervezeten, és magánkapcsolatokat, tényleges gazdasági kapcsolatokat kell kiépíteni. 1918 júliusában foglalja így össze a feladatokat Tonelli Sándor, a szegedi kamara egyik vezetője.²³ Minél közelebb kerül a háború várható befejezése, a magántőke annál izgatottabban jelzi, hogy a békekötésnél újfent csak politikai eszközökkel lehet majd, ha lehet, a szerb–magyar gazdasági kapcsolatokat kialakítani, mivel a megszállás három éve alatt nem történt kísérlet a tényleges gazdasági kapcsolatok megalkotására. Valószínű, hogy a főkormányzóság, bár kisebb engedményeket tesz a magántőkének, azért sem foglalkozik alaposabban ezzel a kérdéssel, azért is kezeli végig centralizáltan a gazdaságot, mert a katonai adminisztráció számára a politikai, hatalmi eszközökkel kialakított gazdasági kapcsolatok a cél, sőt még mindig sokan hisznek az annexió lehetőségében.

Agrárius—merkantil ellentétek

A gazdasági álláspontok ismertetésénél egy kis kitérőre kényszerülünk. Az eddigiekben, mint gazdasági célkitűzéseket, a tőke különböző ágazatainak álláspontját ismertettük. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy az adott korszakban Magyarországon két gazdasági elképzelés uralkodik: az agrárius és a merkantil. Szükségesnek tűnik e két irányzat Balkánkoncepciójának és a Balkánról folytatott vitájának felidézése.

A vita egy része Szerbia jövődő gazdasági berendezkedését, Szerbia és Magyarország háború utáni gazdasági viszonyát szorosán összekapcsolta a Németországhoz fűződő viszonytal, és

²¹ BH 1917. február 2.

²² *Magyar Gyáripar* 1917. 7. sz. 7.

²³ Tonelli Sándor: *A megszállott Szerbia gazdasági élete*. BH 1918. július 20.

ezáltal a vámuniós és a gazdasági Mitteleuropára vonatkozó tervekkel. Jelen keretek között nem törekedhetünk arra, hogy akárcsak a vámunió kérdésében lezajlott vitát a maga teljességében ábrázoljuk, ezt különben is megtette már Irinyi Károly a Mitteleuropa-konceptióval foglalkozó, már idézett könyvében és később elkészített, a kérdést még szélesebb alapokon tárgyaló kandidátusi disszertációjában. Természetesen arra sem tudunk vállalkozni, hogy a fent jelzett két irányzatot a maga teljességében bemutassuk. Célunk csak az, hogy e két irányvítájának a Balkánra, így Szerbiára is vonatkozó elképzeléseit felvázoljuk, s ezáltal a Szerbiával szembeni magyar hadicélpolitika meghatározóit bizonyos fokig differenciáljuk.

A Monarchia — és ezen belül Magyarország — agrárius köreiből a külpolitikára gyakorolt befolyását már említettük a vámháború és az azt követő néhány év külpolitika-történetének körvonalazásakor. Az ilyen agrárius törekvéseket a magyar politikai közéletben is egyre inkább bírálták a világháború kitörése előtt. Az 1913 végi delegációs ülésen Károlyi Mihály veti fel az agrárius álláspont helytelenségét és bizonyítja a Szerbiával létrehozható gazdasági kapcsolatok előnyeit, amelyek kiépítését éppen a merev agrárius álláspont akadályozza. Ekkor maga Tisza István az, aki Károlyi Mihály elképzeléseit arra hivatkozva utasítja vissza, hogy ezek szemben állanak az agrárius körök ki nyilvánított érdekeivel, s így megvalósíthatatlanok.²⁴ Ebben az időszakban a magyar ipar exponensei is alárendelték magukat bizonyos esetekben az agrárius törekvéseknek, és ebből még hasznot is húztak. A *Huszádik Század* kis túlzással „feudális” jellegűnek nevezi ezért az ipart.²⁵

A világháború alatt a Mitteleuropa-elképzelés elterjedésével párhuzamosan egymás után jelentkeznek olyan vélemények, melyek az agrárius védővámrendszer feladását sürgetik, hogy a Balkánnal olyan kapcsolatokat lehessen kiépíteni, melynek alapján onnan nyersanyagot és mezőgazdasági cikkeket lehet importálni és oda iparcikkeket exportálni. A *Világ* már 1915. július 30-án felveti azt az elképzelést, hogy a kelet—nyugat irányú gazdasági kapcsolatok tengelyében Magyarországnak kell állnia. A magyar gazdaságnak iparilag fel kell dolgoznia a keletről kapott nyersanyagokat: az alacsonyabb színvonalú mezőgazdasági terményekkel, például takarmány, pedig saját

²⁴ *A közös ügyek tárgyalására, a magyar országgyűlés által kiküldött bizottság naplója és irományai.* Bp. 1915. 1913. december 9. 74.

²⁵ (sz-ur.): *Oszták gyárosok a Monarchia külpolitikájáról.* Huszádik Század 1913. II. k. 406.

állattenyésztését és feldolgozó mezőgazdasági iparát kell fejleszteni. Sajat, magasabb színvonalú mezőgazdasági cikkeivel kell Magyarországnak a nyugatot, elsősorban Ausztriát és Németországot ellátnia, míg keletre, délre el kell juttatnia saját és a nyugati államok iparcikkeit.²⁶

Az elképzelés lényege: a keletnek mezőgazdasági és ipari nyersanyagforrásként való felhasználása a magyar ipar fejlesztése érdekében, összekapcsolva ezt a közvetítő kereskedelemmel járó tőkefelhalmozással és a keleti területekre való iparcikkivitellel.

A Nyugat – Magyarország – Kelet gazdasági képletet nemcsak a Magyarország – Kelet kapcsolatok dominálásával vázolják fel. Matlekovics Sándor egyetemi tanár a *Magyar Gyáripar* 1915. november 1-i számában a Monarchia és a német birodalom tervezett vámuniójából kiindulva vizsgálja a keleti területekkel való gazdasági kapcsolatok kérdését. Megállapítja, hogy a vámunió próbaköve: be tudja-e Magyarország a jelzett területeket gazdasági forgalmába kapcsolni.²⁷

Szinte Matlekovics cikkével egy időben jelenik meg Khuen-Héderváry Károlynak (akinek annexióellenes álláspontját már ismertettük) interjúja a *Világpiacban*. Elképzeléseinek lényege: a Monarchia egyszerre közeledik a Balkánhoz is, Németországhoz is gazdaságilag. Így a világháború eredményeként egy új, szoros belső kapcsolatokkal rendelkező gazdasági blokk jön létre, amelynek kialakulását eddig „bizonyos mesterséges akadályok”, azaz a védővámok gátolták.²⁸

1915 december elején dr. Hennyey Vilmos postaigazgató Szerbiának a tervezett gazdasági szövetségben betöltött szerepéről tartott előadást a Vigadóban. Az előadás szövegét 1916. évi első számában a *Magyar Figyelő* is közölte. Érdekes módon Hennyey Szerbia tényleges mezőgazdasági és más nyersanyagkincseinek felhasználását csak másodlagos fontosságúnak tekinti, mivel a „jövendő gazdasági impériumban” a nyersanyagbázis szerepét Bulgáriának és Törökországnak szánja. Álláspontja mögött, akár a régi agrárius nézeteket, akár azt a gondolatot sejthetjük, hogy a központi hatalmak szövetséges országaira kell elsősorban építeni ezt az „impériumot”. Szerbia megszállásának elsőrendű jelentőségét abban látja, hogy ez a gazdasági egység egyáltalában létrehozható, hiszen csak Szerbia

²⁶ Dániel Arnold: *Vámunió és önálló vámterület*. Világ 1915. július 30.

²⁷ Matlekovics Sándor: *Vámunió Németországgal*. Magyar Gyáripar 1915. 21. 7–8.

²⁸ Az interjúat közli: Világ 1915. november 18.

megszállása után jön létre közvetlen összeköttetés a központi hatalmak nyugati (Németország és Ausztria—Magyarország) és keleti (Bulgária és Törökország) államai között. Henney elképzelései szerint a „birodalom” a szerb területekkel válik önellátóvá, hiszen ezen a területen keresztül tudják biztosítani a nyugati rész számára a nyersanyagokat, mezőgazdasági cikkeket, a keleti rész számára pedig az ipari termékeket. A Monarchia (jelentősége nagymértékben megnövekedik e gazdasági egység létrejöttével, mivel a dualista birodalom áll a tengelyben) gazdasági élete ezzel soha nem látott fejlődésnek indulna.²⁹

A kérdés majdnem egy évvel később a Németországgal kötendő gazdasági szerződés tárgyalásainak idején kerül újból napirendre. Ezzel véletlenül egybeesik Jászi szerbiai útja, aki így a gazdasági tárgyalások idején publikálja azt a nézetét, hogy nemcsak a Monarchiának, hanem egész Közép-Európának Szerbia egészséges paraszti fundamentumára kell épülnie.³⁰ Öt hónappal később, mikor már elvetette a Közép-Európára vonatkozó korábbi elképzeléseit, a következőképpen fogalmaz: „A monarchia és a Balkán népei önerejükéből képtelenek valóban radikális gazdasági és nemzetiségi átalakulásra, ha új külpolitikai alakulat kényszerű logikája fel nem korbácsolja tespedő szellemi és erkölcsi erőt.”³¹ Így Jászi számára a Közép-Európa a Nyugat gazdasági és kulturális javainak keletre, a Balkánra történő eljuttatását jelenti, mely szerinte a mezőgazdasági államok számára meghozza a felemelkedést. Amikor Kunfi és Ágoston elképzelését támadja, Jászi a következőképpen védekezik: „Közép-Európán belül a magyarság természetes — mert reális gazdasági és kulturális fölényen alapuló — hegemoniájának biztosítása mellett lehetővé tenné egy valóban méltányos nemzetiségi politika alkalmazását.”³² Nem veszi észre, hogy a jó szándékú, demokratikus elképzelése mögött a fejlettebb országok, nemzetek balkáni uralmának állandósítása áll, s ezáltal nézetei objektíve a magyar uralkodó osztályok hegemon törekvéseit segítik.

A Kelet–Magyarország–Nyugat-képlet újra és újra előkerül a magyar politikusoknál. Forgách János gróf, aki hosszú külügyi

²⁹ Henney Vilmos: *Az autarkizmus és Szerbia elfoglalásának jelentősége* Magyar Figyelő 1916. január 1.

³⁰ Világ 1917. február 18.

³¹ Jászi Oszkár: *Középeurópa és Nyugateurópa*. 1917. július 29. (Jászi Oszkár: *Múlt és jövő határán*. Bp. 1918. 235.

³² *A Társadalomtudományi Társaság Középeuropa vitája*. Huszadik Század 1916. I. k. 453.

szolgálatra tekinthet vissza, Balkán-szakértő, volt belgrádi követ, a következőképpen vázolja fel az elképzelése szerinti jövőt: Magyarország keletre kurrens textilárukat, olcsóbb ipari termékeket szállít, ugyanakkor egyre fejlődő iparához a nyersanyagot keletről, a Balkánról szerzi be. A magyar mezőgazdaság terményeit nyugaton, Németországban értékesíti, ahonnan bizonyos iparcikkeket kap viszonzásul. A keleti, balkáni területen az állattenyésztést kell erősebben fejleszteni, többek között azért is, hogy a magyar iparcikkek itt vásárlóképes keresletre találjanak.³³

A német elképzelés szerint Magyarország a balkáni államokkal együtt fogja pótolni — amennyire képes — Oroszországot a német birodalom mezőgazdasági cikkekkel való ellátásában, ezért szerintük szükség van arra, hogy a Balkánnal szembeni védővámok a Monarchiában megszűnjenek. Míg a német gazdasági körök ezt követelik, maguk nem hajlandóak elejteni saját agrár védővámjaikat, amelyek elsősorban a magyar mezőgazdasági kivitelt sújtják.³⁴

Magyarországon is felmerül, hogy a német piac serkenthetné a mezőgazdaság fejlődését. Ezt tulajdonképpen az hozná magával, ha a németek lemondanának az agrár vámvédelemről. A Monarchia csak akkor nyithatja meg határait a balkáni agrártermékek előtt, ha Németország is megnyitja az övét a magyar mezőgazdasági cikkek előtt — fejtegetik. Magyarország számára is hasznos lenne — magyarázza például Navratil Ákos neves közgazdasági író egy cikkében —, ha megnyitná határait a Balkán agrárterményei előtt, mert akkor ott iparcikkeket tudna elhelyezni. Utal arra, hogy az eddigi vámpolitika helytelenségét a Szerbiával és Romániával kialakult ellenséges viszony is bizonyítja. Elsődű érdek — fejezi be cikkét — a Balkánnak, mint piacnak, s egyben mezőgazdasági és ipari nyersanyagforrásnak a felhasználása, tehát minél előbb meg kell nyitni a keletre néző határokat, mivel annak veszélye is fennáll, hogy a németek túlzottan megerősödnek a Balkánon, és már nem lehet felvenni velük a versenyt.³⁵

Navratil e cikke a Mitteleuropa-koncepciót támogatja, s valahol középúton áll a szélsőséges agrárius és merkantil elképzelések

³³ Keleti Gazdasági Központi Közleményei 1917. 1—3. sz. 99.

³⁴ V: *A német-osztrák gazdasági szerződés*. Budapesti Hírlap 1917. március 4. és *A német gazdák és Ausztria—Magyarország (Roesicke német képviselő nyilatkozata)*. Uo. március 11.

³⁵ Navratil Ákos: *Gazdasági politikánk a háború után*. Budapesti Szemle 1917. 489. sz. 411—412.

között. Hasonló álláspontra helyezkedik Nagy Ferenc is, aki a következőképpen fogalmaz: „Minél szabadabban és kedvezőbb feltételek mellett vihetjük ki terményeinket Németországba, annál nagyobb előnyökben részesíthetjük keleti szomszédainkat, amint a múltban is csak azért és annyiban kényszerültünk velük szemben korlátokat állítani, amilyen mértékben ezt Németország velünk szemben cselekedte.”³⁶

Az osztrák agráriusok egy részének is ez a véleménye. Somme-regger, egy klagenfurti agrárszakember kijelentette: „A Balkán konkurenciája a mi mezőgazdaságunk számára csak akkor elviselhető, ha a megnagyobbodott Németország és Ausztria—Magyarország fogyasztóterületére osztódhat el.” Természetesen, az osztrák agráriusok többsége még mindig a védővámok mindenáron való fenntartása mellett tör lándzsát.³⁷

A magyar agráriusok álláspontját kitűnően illusztrálja Rubinek Gyulának, az OMGE igazgatójának „A gazdasági közeledés” című cikke: ebben a szerző visszautasítja a vádat, hogy az agrárvámok okozták a Monarchia és Szerbia összeütközését. Azt elismeri, hogy ezek a szankciók nem voltak alkalmasak a politikai ellentétek elhárítására. A gazdasági elzárkózás tényleges oka — fejtegeti Rubinek — Németországnak a Monarchiától való elzárkózása. Csak azért voltak a Monarchiának agrárvámjai Szerbiával szemben, mert a német birodalomnak is voltak a Monarchiával szemben. Ha most Németország ezeket megszünteti, nem is lehet semmi kifogás az ellen, hogy a vámunióba balkáni területeket is bevonjanak.³⁸

Az *OMKE* azonnal reagál Rubinek cikkére. Leleplezi, hogy az agrárvámokért a felelősséget kizárólag Németországra hárítja, és azt, hogy Rubinek politikáját most is kizárólag az agrárius érdekek határozzák meg. Szerbiát, Bulgáriát és Orosz-Lengyelországot beengedné Közép-Európába, de Romániát már nem, mivel amit az agráriusok nyernének a német vámok feloldásán, azt esetleg veszélyeztetné a romániai mezőgazdaság.³⁹

Rubinek válaszcikkében azzal vádolja az *OMKE*-t, hogy a mezőgazdaság fejlesztése ellen van. Az *OMKE* válaszában kijelenti, hogy ő csak az agrárius érdek ellen van, és a mezőgazdaság fejlesztése, valamint az agrárius érdek, két különböző

³⁶ Nagy Ferenc: *A keleti béke politikai és gazdasági jelentősége*. Budapesti Szemle 1918. 499. sz. 17.

³⁷ Irinyi Károly 88. *Mittleuropa tervek és az osztrák—magyar politikai közgondolkodás*. Bp. 1973. 88.

³⁸ Köztelek 1917. augusztus 25.

³⁹ Az *OMGE Középeurópája*. OMKE 1917. október 16.

dolog.⁴⁰ Nem véletlen, hogy a kereskedelmi tőke képviselői arra a következtetésre jutnak, hogy a nagybirtokosok érdekei nem okvetlenül azonosak a mezőgazdaság tényleges intenzív fejlesztésével, hiszen elsősorban az agráriusok törekvései akadályozzák a kereskedelmi tőke betörését a balkáni piacra, azt hogy a balkáni gazdasági élet feletti ellenőrzésnek legalább egy részét magának megszerezhesse.

A két csoportosulás közötti vita tovább folytatódik. A *Köztelek*, hogy az agráriusokkal szemben várható követeléseket megelőzze, azt írja, az agrárvámoknak semmi közük a szerbekkel kialakult ellentétekhez.⁴¹ Az OMKE felismeri, hogy ez nem a múlt védelme, hanem a vámpolitika bármely változtatásának előre való kivédése. A lap kijelenti s bizonyítja, hogy új vámpolitikára van szükség, mégpedig olyanra, amelyet nem politikai eszközökkel kényszerítenek a Balkánra, hanem gazdasági vonatkozásban is elfogadható az itteni államok számára, mert a tényleges kapcsolatok fejlődését csak a kölcsönös előnyök alapján lehet elérni.⁴²

Hegedüs Lóránt felhívja az agrárius körök figyelmét arra, hogy Magyarország sem politikailag, sem gazdaságilag nem nagyhatalom, így vámpolitikáját is tényleges helyzetét realisan felmérve határozhatja csak meg, s nem léphet fel irreális követelésekkel.⁴³

A vitákból kitűnik, hogy mindkét csoportosulás Szerbia gazdasági alávetését tartja céljának. Az agráriusok számára a Németországba irányuló export, saját terményeiknek minél előnyösebb értékesítése a meghatározó; az exporthoz is szükség van Szerbia nyersanyagaira, nyersterményeire. A másik csoport, a merkantilisták megközelítése más, számukra Szerbia mint piac és nyersanyagbázis a magyar ipar fejlesztéséhez szükséges. Hegedüs Lóránt például a következőket írja: a Balkánról kell beszerezni az olcsóbb anyagokat, és nyugatra kell eladni a drágábbakat, s ezen egyrészt meg lehet gazdagodni, másrészt balkáni nyersanyagokért iparcikkkel lehet fizetni.⁴⁴ A kiindulópont tehát eltérő. Szerbia gazdasági jövőjéről azonban igen hasonló elképzelés jelenik meg: kizárólag mezőgazdasági ország, mely csak nyersanyagokat és nyersterményeket exportálhat.

⁴⁰ *Középeurópa és a kereskedelem*. OMKE 1917. október 16.

⁴¹ *Köztelek* 1918. február 16.

⁴² *Balkánvám politikánk és a háború*. OMKE 1918. február 26.

⁴³ Hegedüs Lóránt: *A magyarság jövője a háború után*. Bp. 1916. 37.

⁴⁴ Uo. 53.

Az új, az 1916 végén kezdődő időszakban újra az érdeklődés középpontjába kerülnek a megszállt területek. A kormány-szinten folytatott vitákban már nem úgy merül fel a kérdés, hogy az annexiópártiak vagy az annexióellenesek céljait realizálják, hanem úgy, mit enged a hadihelyzet realizálni. A központi hatalmak győzelme már nem látszik annyira bizonyosnak, mint néhány hónappal korábban. A kérdés egyre bonyolultabbá válik, Tisza nem akar és valószínűleg nem is tud válaszolni a Károlyi által egyre gyakrabban felvetett kérdésre: „Nem tudjuk, hogy a meghódított területekből melyeket fogjuk megtartani, hogy azok milyen viszonyban fognak a Monarchiához csatlakozni . . . milyen területekre aspirálunk?” „Mi fog Szerbiával történni?” „Magyarországhoz fog-e csatoltatni vagy sem?”⁴⁵ Tisza nem válaszolhat, hiszen ebben a kérdésben nem történt még döntés.

A hadihelyzet változása a Monarchia külpolitikai vezetését is finomabb húrok pengetésére készítette. Burián november 7-én Hohenlohe berlini követnek küldött levelében már tulajdonképpen Tisza álláspontján áll. Ennek oka nem az, hogy Tisza érvelése a nemzetiségek túlsúlyáról, a dualista struktúra veszélybe kerüléséről meggyőzte őt, hanem a hadihelyzet. Úgy látja, az adott pillanatban Ausztria—Magyarország nem követelheti Szerbia teljes megszüntetését. A Hohenlohenak küldött tervzetben a kis balkáni államból Bulgária és Albánia kapna területeket, a Monarchia pedig az északnyugati sávot szerezne meg. A megmaradó területen helyreállítanák a szerb királyságot.⁴⁶

Az, hogy a Külügyminisztérium hivatalos álláspontja már nem az annexió, nem jelenti az összes annexió álláspont megszűnését. Conrad 1916. november 9-én Buriánnak írott levelében eddigi elképzeléseihez híven kifejti: „A mégoly kicsiny, tehetetlen szerb államiség helyreállítása egyértelmű egy engesztelhetetlen, háborúban végleg legyűrt ellenség feltámasztásával.”⁴⁷ Erről a kijelentésről, s általában Conrad ragaszkodásáról

⁴⁵ Képviselőház 1916. június 14., szeptember 14. XXX. k. 31. XXXI. k. 129.

⁴⁶ Burián—Hohenlohenak 1916. november 7. REKL Burián 17. cs. 75. t. 9. Gonda Imre idézi a Magyar Országos Levéltár Filmtára alapján a Századok 1967. 1—2. számában megjelent *A hadi és békecélok a Monarchia háborús politikájában* című tanulmányában.

⁴⁷ Gonda i. m. 1967. 47.

az annexióhoz még Burián is megjegyzi: „A szerencsétlen úgy beszél, mintha nem lett volna sem Potiorek sem Luck.”⁴⁸

A periódusra a csökkentett, a valamivel „realisabb” követelések jellemzőek. A Monarchia vezetői már nem olyan biztosak abban, hogy a háború okvetlenül hatalmuk megerősödését szolgálja, felvetődik, hogy hatalmuk csökkenhet is, ha nem politizálnak elég „okosan”.

A hadicélok, s ezen belül a szerb kérdés következő nagyobb, Monarchián belüli tárgyalására az 1917. január 12-i közös minisztertanácson kerül sor. Itt vitatták meg a Monarchia minimális és maximális célkitűzéseit. Már az új uralkodó terjesztette elő elképzeléseit. Szerbiával kapcsolatosan a maximális hadicélban Mačva, azaz Északnyugat-Szerbia bekebelezése és a dinasztia megváltoztatása szerepelt, a minimálisban csak az utóbbi. Lényeges még a vizsgált probléma szempontjából, hogy a maximális hadicél egész Montenegró annektálását követelte, míg a minimális csak a Lovčent, hogy Montenegrónak se legyen közvetlen kijárata az Adriai-tengerre.

Az uralkodó előterjesztése után elég éles vita bonatkozott ki. Az osztrák miniszterelnök kifejtette, hogy a délszláv kérdés legjobb megoldása Szerbia és Montenegró teljes annexiója lenne. Conrad vezérkari főnök természetesen melegen támogatta ezt a javaslatot.

Tisza István, ugyanúgy mint korábban, az annexiók ellen szólalt fel. Összegezte a balkáni hadicélokat: Szerbia meggyengítése, Bulgária megerősítése, területi kontinuitás a Monarchia és Bulgária között, hogy a központi hatalmak két keleti országával, Bulgáriával és Törökországgal szoros gazdasági kapcsolatot lehessen létesíteni.⁴⁹ Ezeket a hadicélokat Tisza szerint meg lehet valósítani úgy is, hogy csak az északnyugati sávot annektálják, Szerbiát meggyengítik és egy vámunióval a Monarchiához kötik. „A magyar terv az, hogy a teljes szerb kereskedelem a Monarchián keresztül bonyolódjon.” Nincs szükség arra, hogy

⁴⁸ REKL Burián 1916. december 14-i naplóbejegyzés. 25. cs. 85. t. 142. Potiorek neve ebben az időszakban a Monarchia katonai sikertelenségét jelentette, mivel ő vezette a két — kudarcot vallott — 1914-es Szerbia elleni támadást. Lucknál pedig az 1916-os nagy orosz támadás idején érte súlyos csapás a központi hatalmak csapatait.

⁴⁹ 1917 elején megindul az ún. Balkán-vonat, mely Budapest—Belgrad—Niš—Szófia—Drinápoly—Konstantinápoly út vonallal kötötte össze a Monarchiát és Törökországot anélkül, hogy ellenséges területet érintett volna. Erre utal Tisza felszólalásában.

Szerbiát teljesen megszüntessék, arra pedig lehetőség nincs, hogy a Monarchia részévé tegyék, hiszen ez a dualista birodalom pusztulását hozná magával.

Czernin, az új külügyminiszter egyetértett Tiszával; ő is a gazdasági függőség pártján állt, ellentétben a területi csatolással.⁵⁰

Ezen a minisztertanácson, mint látjuk, a régi ismert nézetek és érvek csaptak össze. Újdonság, hogy mind az uralkodó, mind a külügyminiszter egyértelműen Szerbia bekebelezése ellen foglalt állást. A hadihelyzet megváltozása és a kettős személyesere egybeesett, e két körülmény együttes következménye az új hangnem.

Ezen a minisztertanácson számunkra két momentum érdekes. Egyrészt, annak ellenére, hogy az uralkodói előterjesztésben csak felületesen érintették a szerb kérdést, mégis igen élénk vita alakult ki körülötte. Ez azt bizonyítja, hogy a probléma még mindig, több mint egy évvel a megszállás után is élénken foglalkoztatja a politikusokat. Még mindig hat tehát az a vélemény, hogy a Monarchia Szerbia ellen fogott fegyvert, eredményeket is itt kell elérnie. A másik érdekes momentum az, hogy bár az uralkodói előterjesztésben maximális és minimális hadicélokról esett szó, tehát a referátumban szerepet játszott a realizálhatóság, a hadicélokra a hadihelyzettől való függése, a szerb kérdés vitájánál ez a faktor szinte fel sem merül. A vitatkozók meg sem próbálják figyelembe venni azt, hogy a hadihelyzet milyen célok realizálását teszi lehetővé. Ez is csak alátámasztja előbbi feltevésünket a szerbiai kérdésnek a kor politikusainál görcsösen ismétlődő felvetődéséről. Végleges döntést ez a minisztertanács sem tud hozni, abban egyeznek meg, hogy Szerbia speciálisan magyar érdekkörbe, Lengyelország pedig Ausztriába tartozik.⁵¹

Érdekes Marterer főhadsegéd feljegyzése a minisztertanács után közvetlenül az uralkodóval folytatott beszélgetéséről. Károly állítólag azt mondta neki, hogy a résztvevők túl sokat beszéltek, az egész ülést le lehetett volna bonyolítani egy fél óra alatt.⁵² Ez azt mutatja, hogy az uralkodó számára azok a kérdések, amelyek a minisztertanács többi tagjait lázba hozták,

⁵⁰ Protokolle 445—451.

⁵¹ Uo. 445.

⁵² Lorenz, Reinhold: *Aus dem Kriegstagebuch des Generaladjutanten Freiherrn von Marterer*. (Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag.) Wien—Köln 1965. 492.

érdektelenek vagy legalábbis sokkal kevésbé érdekesek, ő már egy új problémakör bővületében él, a minél kevesebb áldozattal járó békekötésében.

A FŐKORMÁNYZÓSÁG MŰKÖDÉSE

1916 őszétől a főkormányzósággal a „nagypolitikában” szinte kizárólag gazdasági téren foglalkoznak. Politikai problémák nincsenek. Ezt talán az is bizonyítja, hogy Thallóczy tragikus halála után (Bécsből a főkormányzóságba tartva vonatszerencsétlenség áldozata lett) több mint két hónapig nem neveznek ki új polgári biztost. Kussevich Tivadar pedig, aki végül ide kerül, nem politikus, hanem közigazgatási gyakorlattal rendelkező vasúti műszaki szakember. Tulajdonképpen politikusra nincs már szükség, a főkormányzóság minden energiáját leköti a Monarchia ellátása. Tiszának jó véleménye van Kussevichről, mint Buriánnak írja március 5-én. Igen jellemző arra, hogy Kussevich beosztása mennyire nem lényeges, hogy a Tisza-levelek lábjegyzeteiben nem mint Thallóczy utóda, hanem mint a „belgrádi kormányzósághoz beosztott horvát hivatalnok” szerepel. Tisza 1917 júliusában, amikor távozik a miniszterelnöki posztról, ír Kussevichnek és megállapítja: „Megnyugvás reám nézve az, hogy rendezett, s jogos magyar érdekeknek megfelelő helyzetet hagyok vissza Belgrádban.”⁵³

Tisza elégedett, mivel a berendezkedés jellege az általa képviselt érdekeknek megfelel. A főkormányzóság működését azonban éppen ebben az időszakban az egyre növekvő szerb ellenállás akadályozza.

1916 őszén kezdődtek meg a megszállt területen a fegyveres ellenállási akciók. Ebben a lakosság egy részén kívül a szerb hadsereg itt rekedt katonái s a szerb királyi kormány által a megszállott területre küldött katonák, s elsősorban tisztek vettek részt. Később, 1917 közepétől egyre nagyobb számban csatlakoztak e fegyveres osztagokhoz az osztrák—magyar haderőtől dezertált délszláv nemzetiségű katonák is.

A fegyveres akciók eleinte csak kisebb csendőrzárőrök vagy csendőrállomások megtámadását tartalmazták. 1916 végére azonban már több, pár száz főből álló egység működött Szerbiá-

⁵³ Tisza—Buriánnak 1917. március 5. és Tisza—Kussevichnek 1917. július 10. Tisza V. k. 189., 324.

ban. A főkormányzóság a helyőrségek, csendőrállomások megerősítésével az és ún. repülőosztagok felállításával védekezett. Ez utóbbiak olyan gyorsan mozgó, jól felfegyverzett erősebb egységek voltak, amelyeket azonnal a fegyveres összetűzés helyére lehetett irányítani.

Az ellenálló osztagok taktikája abban állott, hogy a Monarchia által megszállt területekről a bolgárok által megszállt területre tették át tevékenységi helyüket, ha a főkormányzóság nagyobb erőket vont össze ellenük, majd mikor ott is erősebb támadás érte őket, újra az osztrák—magyar csapatok által megszállt területre vonultak.

1917 februárjában a legerősebb ellenálló egységek közös felépése volt az ún. toplickai felkelés, mely a bolgárok által megszállt területen zajlott le, de leverésében a Monarchia csapatai is részt vettek.

Az ellenállók, az ún. komitácsik ekkor visszatértek a csapatoikat nyugtalanító kis akciókra, amelyek következtében a megszállás végéig a főkormányzóság rendőri és egyéb rendfenntartó egységeinek állandó fokozott készültséget kellett tartaniuk. A helyőrségi erők megakadályozták a nagyobb akciókat, de a vidéki területen sohasem tudták még annyira sem megvalósítani a közbiztonságot, hogy elég lett volna, ha a csendőrök kette-sével cirkálnak.⁵⁴

A főkormányzóság első és szinte legfontosabb gazdasági feladata a vetésterület növelése volt; be kellett vetni minden felhasználható területet. Ennek érdekében a katonai közigazgatás saját kezébe vette a vetés és aratás irányítását. Minden járásban egy mezőgazdasági állomást létesített. Ezekon kívül négy speciális feladatokkal rendelkező állomást alakítottak, így összesen ötvennyolc ilyen intézmény működött a főkormányzóságban. Az összehasonlító adatok azt mutatják, hogy elsősorban a búza és a rozs vetésterületét növelték, a kukorica vetésterülete a megszállás három éve alatt szinte változatlan, a burgonyáé

⁵⁴ Az ellenállásra lásd: Suhay HIL 528., HIL I. vh. 114. doboz; W 220.; Lakatos Sándor: *IV. Károly és a délszlávok*. Bp. 1920. 38—39.; *История Югославии*. Moszkva 1963. II. k. 674—676.; Kerchnawe, Hugo: *Die Militärverwaltung in den Österreichisch-ungarischen Truppen besetzte Gebiet Serbiens*. (Die Militärverwaltung in den Österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten.) Wien—New Haven 1928. 93—96., 254—263.; Писарев, Ю. А.: *Сербия и Черногория в первой мировой войне*. 198—206.; Писарев, Ю. А.: *Оккупация Сербии Австро—Венгрией и борьба сербского народа за свое освобождение*. Советское славяноведение 1965. 4. 28—29.

pedig csökken.⁵⁵ 1916-ban 4598 vagon kenyérgabona volt a termés, 1917-ben már 8986 vagon,⁵⁶ tehát csaknem megkétszereződött, ami a művelés extenzivitásának és intenzivitásának egyidejű növelését mutatja. 1918-ra a háború előtti vetésterületet 18 százalékkal meghaladták.⁵⁷

A mezőgazdasági állomások létrehozásán kívül a termés növelésében nagy szerepet játszott az, hogy a lakosságot már 1916 ősztén kényszerítették a vetés elvégzésére, és hadifoglyokból, valamint internáltakból összeállított munkacapatokat is bekapcsoltak a mezőgazdasági munkába. 1917-ben egyes népfelkelő alakulatok is részt vettek a föld megművelésében. Az adott helyzetben minden vagon gabona fontos lehetett a Monarchia számára, meg kell azonban jegyeznünk, hogy Szerbia egész gabonatermése Magyarországnak nem egészen 10%-át tette ki. A termelt gabonát egészen 1918-ig teljes egészében be kellett szolgáltatni, a termelők csak a fejadagot és a vetésadagot tarthatták meg. Az 1918-as gazdasági évben a kötelező terménybeszolgáltatásról áttértek a terményadóra, amelynél bizonyos kontingenst be kellett szolgáltatni, a fennmaradó mennyiséget pedig szabadon lehetett a piacon értékesíteni.⁵⁸ Az adómennyiséget azonban a katonai hatóságok sok helyen olyan magasan szabták meg, hogy az új intézkedés következtében nemhogy emelkedett volna a termelők életszínvonala, de csökkent. Sokan kénytelenek voltak piacon beszerezni a hiányzó mennyiséget, ha a kirótt adót teljesíteni akarták.⁵⁸

A gabonatermésekből 1836 vagonnal szállítottak ki 1916-ban a főkormányzóság területéről. 1917-ben már 4768 vagonnal,⁶⁰ 1918-ban pedig egyes (valószínűleg túlzó) adatok szerint 20 ezer vagon gabona várt elszállításra, de a központi hatalmak csapatainak visszavonulása következtében ennek a mennyiségnek csak a felét tudták elszállítani.⁶¹ A terményforgalmi központ kimutatásai szerint az 1916-os és az 1917-es évek közötti nagy

⁵⁵ Kirsch Paul: *Krieg und Verwaltung in Serbien und Mazedonien 1918*. Stuttgart 1928. 175. 1917-ben már 24 000 hektárral többet vetettek be, mint 1916-ban.

⁵⁷ Uo. 53.

⁵⁸ Suhay Imre: *A Monarchia katonai kormányzásának tevékenysége Szerbiában 1916–1918-ban*. Hadtörténelmi Közlemények 1943. 63.

⁵⁸ Kirsch i. m. 53.

⁵⁸ *История Югославии*. II. k. 8.

⁶⁰ Kirsch i. m. 53.

⁶¹ Suhay i. m. 63.

különbség a megszállt területen maradt gabonában nem a lakosság magasabb életszínvonalát, hanem a megszálló csapatok nagyobb fogyasztását mutatja. Egyes terményekből egyenesen csökkent a lakosságnak jutó mennyiség: így tengeriből majdnem a korábbi nyolcadára esett vissza.⁶²

A fejadagok 1918 első három hónapjában érdekes módon a termelőknél megegyeztek az ausztriai fejadagokkal, alatta maradtak a magyarországinak s a németországit messze meghaladták. A nem önellátók, akik az élelmiszert vásárolták, az ausztriai mennyiségnél is többet kaptak. Megjegyezzük, hogy az 1918-as fejadag az 1916-osnak a termelőknél négyötöde, nem termelőknél a fele.⁶³

A szerbiai mezőgazdaság másik igen fontos ágazata a gyümölcsstermesztés volt. Szerbia egyik legfontosabb exportcikke a világháború előtt is a gyümölcs volt, ezen belül is kiemelkedő helyet foglalt el az aszalt szilva, amely az összes gyümölcs-kivitel értékének (évi több mint 12 millió dinár) 80 százalékát adta.⁶⁴ A fő kormányzóság fennállásának idején is megaszalták a megtermelt szilvamennyiség felét, egyötödét szilvaíznek dolgozták fel, egy részéből szilvapálinka készült, s csak igen kis mennyiséget értékesítettek nyers szilvaként.⁶⁵ A megszállás három éve alatt 188 883 hektáron termesztettek gyümölcsöt a fő kormányzóságban, s a gyümölcsfák háromnegyede a katonai hatóságok kezelésében volt. Az 1917-es hetvenezer tonnás gyümölcsstermesztés 1918-ra kilencvenezerre nő.⁶⁶ A bortermeles is erősen emelkedett az említett év alatt, az 1917. évi ötvenezer hektoliterről 1918-ra már hatvenezer.⁶⁷

Az 1917-es évben a takarmánymennyiség a Monarchiában tetemesen csökkent, s a megszállott Szerbia takarmánytermesztésével akarták ezt kiegészíteni. A fő kormányzóság azonban nem tartotta olyan fontosnak a takarmánytermesztést, mint a gabonát, és így a megszállás éveiben ennek a mennyisége csökkent, és a kivitel sem volt említésre méltó.⁶⁸

Az erdőgazdálkodás is jelentős szerepet játszott a fő kormányzóság gazdasági életében. Már 1916-ban 6 millió korona értékű

⁶² Kirsch i. m. 175–176.

⁶³ Gratz, Gusztáv–Schüller, Richard: *Der Wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich-Ungarns*. Wien 1930. 82–83.

⁶⁴ BH 1916. augusztus 20.

⁶⁵ *Gazdasági ismertető a megszállt szerb területről*. Bp. 1917. 5.

⁶⁶ Köztelek 1918. szeptember 8.

⁶⁷ Kirsch i. m. 52.

⁶⁸ Köztelek 1917. szeptember 15., Kirsch 175–176.

volt a kitermelt fa exportált része. Elsősorban talpfákat, táviróoszlopokat, cölöpöket és tűzifát szállított a főkormányzóság. A katonai hatóságok a megszállás három éve alatt 7,5 millió korona jövedelemre tettek szert az erdőgazdaságból.⁶⁹

Az állattenyésztésnek is nagy figyelmet szenteltek a megszállt Szerbiában. A háború folyamán igen lényeges volt, hogy a hátszország és a front élelmezését hússal is biztosítsák. Szerbia állatállományát természetesen tetemesen csökkentette a háború és a hadműveleteket közvetlenül követő rablógazdálkodás. A főkormányzóság juhállománya volt a legnagyobb. 1916-ban több mint hétszázezer állatot tartottak nyilván. Szarvasmarhából ötszázzezer, sertésből háromszázzezer és kecskéből is százzezer fölött volt az állomány. A rendszeres kiszállítások mellett a főkormányzóság nagy figyelmet fordított az állatállomány mennyiségi és minőségi fenntartására is; svájci, német és magyar tenyészmarhákat hoztak be.⁷⁰ Így 1917-ben a kiszállítások ellenére nagyobb volt az állatállomány, mint az előző évben, különösen a borjú, növendékmarha és sertés mennyisége növekedett.⁷¹ Ebben természetesen szerepet játszott a korábban elrejtett állatállomány előkerülése és számbavétele is.

A halászat fejlesztését is fontos feladatának tekintette a főkormányzóság. Míg a kezdeti időkben csak havi 20 tonna, később már 30—40 tonna halat fogtak.⁷² A selyemhernyó-tenyésztést is továbbfejlesztették a katonai hatóságok. 1918-ban már 25 százalékkal meghaladták az 1912-es mennyiséget. A közel 300 tonna gubó a főkormányzóságnak félmillió korona tiszta jövedelmet biztosított.⁷³

Szerbia megszállása a Monarchia ipari nyersanyaggal való ellátása szempontjából is jelentős volt. Már utaltunk arra, hogy szinte a megszállás pillanatától kutatóexpedíciók járták a területet, hogy annak kiaknázatlan és még felfedezetlen bányakincseit feltárják. A katonai főkormányzóság is igen nagy súlyt fektetett a bányák maximális kiaknázására.

A bányászati osztály nagy erővel látott hozzá a termelés beindításához, s 1916 közepére már 7 bányában folyt a munka. Elsősorban érceket termeltek ki, aranyat, ólmot, rezet, anti-

⁶⁹ BH 1917. február 9.; Kerchnawe 177.

⁷⁰ Suhay i. m. 63.

⁷¹ Kerchnawe i. m. 85.

⁷² Pártos Szilárd: *Gazdasági és kultúrmunkánk a megszállt szerb területen*. Bp. 1918. Suhay Imre: *Thallóczy Lajos, mint a megszállt Szerbia országos biztosa*. Bp. 1941.

⁷³ Kirsch i. m. 53.; BH 1917. március 25., 1918. június 6.

mont és higanyt.⁷⁴ A széntermelés volumene sokkal alacsonyabb volt, bár a megszállás évei alatt több barnaszén- és lignittelepet tártak fel.⁷⁵ A kitermelt szénmennyiséget is magának követelte a front és a hátország, így gyakran a főkormányzóságban felmerülő keresletet nem tudták kielégíteni. A megszállt területen még a kőbányákat is fontosnak tartották, mert ezek helyettesíthették az eddig Angliából, Franciaországból és Olaszországból importált különböző fajtájú köveket.

Természetesen az összes nagyobb bányatelep a főkormányzóság bányaugyi hivatalának kezelésében működött. Az okkupáció ideje alatt azonban magánszemélyek is megnyitottak kisebb tárnákat; ezeket is be kellett jelenteni a bányaugyi hivatalnak, és az határozta meg a termelésből beszolgáltatandó mennyiséget.⁷⁶

1916 őszétől egyes ipartelepek helyreállítása is befejeződött, s egyre több üzemben indult meg a termelés. Ugyanúgy mint a bányatelepeknél, az ipari üzemeknél is a katonai hatóságok kezelésében működött a létesítmények többsége. Az ipari üzemek fő feladata a háború alatt a hadseregnek és a hátországnak a legszükségesebb cikkekkel való ellátása volt. Ennek következtében szinte kizárólag a mezőgazdasági terményeket feldolgozó élelmiszeripari üzemeket működtették.

A gyümölcsfeldolgozás egy részét családoknál vagy kis társaságokban végezték, de létesítettek két gyümölcsíz-gyárat is: egyet Belgrádban, egyet Mladonevacon.⁷⁷ A gyümölcsstermés más részéből szeszes italokat készítettek. A főkormányzóság ún. gyümölcsosztályához három alkohol- és két sligovicagyár tartozott. Ehhez kapcsolódóan három hordógyárat is felállítottak.⁷⁸

A főkormányzóság helyreállította a cukorgyárat is. A megszállt területen (Belgrád külvárosában) találtak egy német tőkével alapított cukorgyárat. Ez a hadműveletek során erősen megrongálódott. A magántőke igen kevésbé érdeklődött a nagy be-

⁷⁴ Melléklet a „Javaslatok a Szerbiától átcsatolandó területek kormányzásának irányelveit illetően” c. anyaghoz. OL K-467 15. cs. 1916/251. A főkormányzóság bányapolitikájával részletesen foglalkozik egészen a bányatelepekig lebontva: Даница Милић: Страни капитал у рударству србијској 1918. Belgrád 1970. 462—482.

⁷⁵ Magyarország 1917. március 1.; Suhay i. m. 1943. 71.

⁷⁶ 1917. február 4-i főkormányzói rendelet. Junghert 130—131.

⁷⁷ BH 1917. augusztus 24. és Suhay i. m. 1943. 68.

⁷⁸ Уо.

fektetést igénylő cukorgyár iránt, elsősorban azért, mert ennek háború utáni helyzete teljesen bizonytalan volt. Így az AOK rendelkezésére a főkormányzóság állította helyre az üzemet.⁷⁹ A helyreállítás csak 1918-ban fejeződött be, így a termelés csak rövid ideig folyhatott. A Hadsereg-főparancsnokság és az Osztrák–Magyar Bank között 1917-ben tárgyalások folytak a cukorgyár megvásárlásáról, de a háború befejeződése megakadályozta az ilyen irányú tervek megvalósítását.⁸⁰

A helyreállított ipari üzemek közül a főkormányzóság számára igen fontos volt a belgrádi és üszkübki cigarettagyár. Az ausztriai és magyarországi cigarettagyarak először tiltakoztak ezeknek az üzemeknek a helyreállításá ellen, mivel félték, hogy konkurenciát jelentenek majd számukra. A Hadsereg-főparancsnokság a tiltakozással nem törődve mindkét üzemben megindította a termelést. A termelési költségek a főkormányzóságban a hátszországnak a felét sem tették ki, így a katonai hatóságok a két gyárban készített 800 millió darab cigarettával jelentős haszont tettek szert. A kétéves termelési időszak alatt több mint 17 millió korona tiszta jövedelem származott a két gyár termeléséből.⁸¹

A belgrádi szappangyár helyreállítása is jelentős haszonnal járt. A megszállás ideje alatt több mint tizenötezer mázsa szappant állítottak itt elő, a tiszta jövedelem meghaladta az 1 millió koronát.⁸²

A termés egyéb részeinek feldolgozására takarmánygyárat létesítettek, amely a hulladékterményekből, tengericsutkából, levélből és olajtalanított magvakból állított elő takarmányt.⁸³

Olajsajtoló üzemeket hoztak létre, a malmok nagy részét is helyreállították. A főkormányzóságnak nagy jövedelmet biztosított a belgrádi vágóhíd, amely húsfeldolgozó részlegével szinte a megszállt terület legtöbb munkást foglalkoztató üzeme volt. A felsorolt üzemek, gyárak természetesen elég kicsinyek voltak. 1917 végén a katonai üzemek által foglalkoztatottak száma —

⁷⁹ Kerchnawe i. m. 152.

⁸⁰ BH 1917. október 16.

⁸¹ Kerchnawe i. m. 245., 152–153.; Kirsch i. m. 59.; BH 1917. július 18.

⁸² Kerchnawe i. m. 245.; Kirsch i. m. 59.

⁸³ BH 1917. július 11. A megszállt terület egyedüli textilüzeme a belgrádi trikógyár volt. Ez a háború előtt az osztrák textilipar érdekeltiségébe tartozott. Ekkor helyreállították, de nyersanyaghiány miatt alig működhetett. BH 1917. november 28.

említettük, hogy az összes nagyobb létesítmény katonai kezelésben volt — Belgrádban nem haladta meg a 2500 főt.⁸⁴

A terület gazdasági kiaknázásának és elsősorban a bányauzemek hasznosításának igen fontos előfeltétele volt a vasúti hálózat helyreállítása és kiegészítése. Szerbiának 1910-ben 806 kilométer vasútvonala volt, amely csak a legfontosabb városokat kötötte össze. Nem sokkal a háború kitörése előtt kezdődött meg egy nagy vasútépítési program. A főkormányzóság folytatta a tervezett vonalak kiépítését. Körülbelül 100 kilométer vonalszakasz felépítését tervezték a Čačak és Zabiáce közötti vonalon és 1918-ra el is készítették a Čačaktól Gornji Milanovacig terjedő szakaszt. Az új vasútvonal a szerb bányavidéket, elsősorban az újonnan felfedezett telepeket kapcsolta volna be az eddigi vonalak rendszerébe, s így megkönnyítette volna a kibányászott anyagoknak a Monarchiába szállítását.⁸⁵

Részben már említettük a megszállt területről történő kiszállításokat: gabona, bányakincsek stb. A főkormányzóság terményértékesítő központja az 1917/1918-as gazdasági évben 39 millió korona tiszta jövedelemre tett szert az itteni terményekből. A már említett gabonaszállítmányokon kívül Szerbia első sorban állatállományával segített a Monarchia élelmezési helyzetének javításában. 1917 május közepéig 160 ezer szarvasmarhát, 190 ezer juhot és 500 ezer darab sertést szállítottak innen a hadsereg különböző egységeihez és Ausztria—Magyarország lakosságának ellátására.⁸⁶ A gabonaszállítmányok kizárólag a hadsereg részére folytak.⁸⁷

Ha a megszállt területnek a Monarchiával kialakított gazdasági kapcsolatainak struktúráját akarjuk szemügyre venni, erre kiváló alkalom nyílik Schneider Sándornak, a belgrádi áruforgalmi központ vezetőjének előadása alapján, aki az 1916-os év második felének ki- és beszállításait gyűjtötte össze, külön jelezve, hogy az illető áru a Monarchia melyik részéből jött, vagy melyik részébe irányult.⁸⁸

⁸⁴ Altmann Jenő: *A belgrádi munkásbiztosító pénztár megalakulása és három évi működése*. Munkásügyi Szemle 1918. 77—79.

⁸⁵ BH 1916. november 10., 1917. február 23., 1918. január 23.; Jungert 38.

⁸⁶ Farkas Márton: *Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban*. Bp. 1969. 43.

⁸⁷ Protokolle 596.

⁸⁸ Az előadást ismertetik: gróf Voltoni, F. L.: *A szerb okkupációs terület gazdasági helyzete*. Magyar—Bosnyák Keleti Kereskedelmi Társaság Közleményei 1917. 370—377., BG 1917. október 4.

Ebben a félévben a Monarchiába lisztet, babot, gyümölcsöt, zöldségeket, igásállatokat, tojást, nyersbőrt, szórt, szilvápálinkát, zsiradékot, lekvárt, aszalt szilvát, bórárut, gyapjút, ócskavasat, enyvét, csont- és papírhulladékot szállítottak Szerbiából, tehát szinte kizárólag mezőgazdasági terményeket, vagy azok feldolgozott formáit. A szállításoknak $\frac{3}{5}$ -e irányult Magyarországra, a másik $\frac{2}{5}$ -e Ausztriába. Így ebben az első rendezett időszakban Szerbiát amennyire csak lehetett, a Monarchia élés- és nyersanyagtárának használják. A mennyiség, amit a főkormányzóság szállítani tudott, nem elég az ellátási hiányok pótlására, s már 1917 elején találkozunk olyan véleményekkel, hogy Szerbia nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.⁸⁹ A kiszállításoknál figyelembe vették a Szerbiában levő, de ott fel nem használható árukat. Így például 1916 szeptemberében és novemberében az áruforgalmi központ felvásárolja a felesleges pamutneműket s Ausztriában, valamint Magyarországon értékesíti azokat.⁹⁰

A Szerbiába való beszállítások ugyanebben az időszakban a következő képet mutatták: Ausztriából kávé, cukrot és főleg sót szállítanak, míg Magyarországról cikóriát, kátrányt, petróleumot. A beszállítások nagy részét azonban iparcikkek tették ki, s ebben Ausztria járt az élen rengeteg konfekciós áruval, cipővel, különböző kis gépekkel és vegyi segédanyagokkal. Magyarország csak vasárut, acetilénlámpákat és gyufát szállított jelentősebb mennyiségben. A felsorolt adatok azt mutatják, hogy bizonyos iparcikk-behozatal már megindult, azonban elsősorban a főkormányzóság, a katonai hatóságok igényeit elégítették ki. A monopóliumokon kívül eső áruknál Magyarország mindenütt kisebb mennyiséget szállít Ausztriánál, ezt azonban nem valamilyen megkülönböztető politika eredményének kell tekintenünk. Oka sokkal inkább az, hogy Ausztria gazdasága jobban tudott felelni a kormányzóságban ekkor felmerült igényeknek.

A főkormányzóság működésének utolsó szakasza a terület tudatos kirablásának időszaka volt. Az 1918-as év nyári hónapjaitól kezdve leszerelik az üzemek értékesebb gépeit,⁹¹ majd októberben 4000 vagon gabonát, 10 000 hízó ökröt, 10 000 igás-

⁸⁹ Tisza—József főhercegnek 1917. február 27. Tisza V. k. 180—181.

⁹⁰ Freytag belgrádi konzul 1916. szeptemberi és novemberi jelentése. DZA Potsdam RAdI Nr. 5254. 14—20., 23—24.

⁹¹ A külügyminiszter—Thurnak 1918. május 23., Thurn a külügyminiszternek 1918. június 22. HHStA PA I. 1050. s. n.

ökröt, 10 000 sertést, 15 vagon bort, 400 vagon lekvárt szállítanak ki innen.⁹² A többi kiszállítást csak a gyors antant offenzíva és a vasútvonalak zsúfoltsága akadályozta meg.⁹³

A NÉMETEKSEL FOLYTATOTT VITA

Az 1917-es hadicél-tárgyalások egy új kérdést, egy új ellentétforrást kapcsolnak be a vitákba. Míg korábban a lengyel kérdéshez való viszony volt a meghatározó, ekkor a román probléma kerül a középpontba. 1916 végére, 1917 elejére Romániát katonailag teljesen megsemmisítették, és a központi hatalmak tagjai egyre élesebben vitatkoztak a román területek sorsáról. A Románia-ellenes hadicélok kérdésébe sem szeretnénk részletesebben elmélyedni, ezeket is csak annyiban érintjük, amennyiben azok kapcsolódtak a szerbiai hadicélokhoz.

1917-ben a német birodalom vezetőivel folytatott tárgyalások tavasztól váltak rendszeressé, ezeken a Monarchiát már az új külügyminiszter, Ottokar Czernin képviselte. A Monarchia vezetése alaposan előkészítette ezeket a tárgyalásokat. Az 1917. március 22-én tartott közös minisztertanács fő témája ez a németekkel folytatandó megbeszéléssorozat volt. Czerninnek a tárgyalásokon játszott szerepét, az ott tanúsított magatartását csak akkor érthetjük meg, ha röviden felidézzük, hogy milyen vélemények csaptak össze ezen az „előkészítő” minisztertanácsi ülésen.

Az ülés előtörténetéhez tartozik Bethmann és Czernin 1917. március 17-i találkozása. Ezt Czernin azzal kezdi, hogy beszámol a Monarchia siralmas helyzetéről, és erre hivatkozva a minél előbbi békekötés mellett száll síkra. Hadicéljai között első helyen a Monarchia integritása áll. Ez ebben a pillanatban nem csupán valamiféle potenciális veszély ellen való védekezés. Galíciában és Bukovinában orosz csapatok állnak. A közös külügyminiszter kijelenti, hogy amíg a fenti területeken ellenséges csapatok tartózkodnak, nem egyezhet bele semmiféle német vagy bolgár hadinyereségbe. Ezek után áttért Románia felosz-

⁹² Sturzenegger, C.: *Die Wiederaufstehung Serbiens seine glorreichsten und seine dunkelsten Tage*. Bern—Berlin 1920. 6.

⁹³ Hatvany Lajos: *Hogyan lett vége? (Wekerle bevallja.)* 1918. szeptember 28. (Hatvany Lajos: *Emberek és korok.*) Bp. 1964. II. k. 117.

tásának kérdésére. Javasolta, hogy a Monarchia kapja meg Havaselvét, valamint Moldvának a Kárpátok és a Szeret által határolt részét. Bulgária Dobrudzsának azt a területét kapja, amelyet a bukaresti békében veszített el. Dobrudzsa fennmaradó részén nemzetközi ellenőrzés alatt álló államtestet kell létrehozni. Moldova fennmaradó részét Oroszországnak kellene felajánlani a gyors békéért, és azért, hogy Galíciát, valamint Bukovinát visszaadja.

A német kancellár beleegyezik abba, hogy amíg orosz csapatok állnak a fenti területeken, addig nem mondanak le semmiféle orosz vagy balkáni területről, amelyet ellenőrzésük alatt tartanak. Bethmann-Hollweg szerint Havaselvének függetlennek kell maradnia, de a németek követelik az itteni gazdaság feletti ellenőrzés jogát. Czernin az arányosságot hangsúlyozza: ha Németország nő, akkor a Monarchiának is nőnie kell, s ezt a növekedést a Havaselvén akarják elérni.⁹⁴

A Monarchia vezetése e megbeszélés tapasztalatai alapján készíti elő a közös minisztertanácsi ülést. Károly császár már március 18-án meg akarja győzni Tiszát, hogy szükség van arra, hogy ő is támogassa a romániai annexiót.⁹⁵

Az ekkor felmerülő problémák összetevői között nem jelentéktelen az oroszországi februári forradalom. Burián március 20-án jegyzi fel naplójába: „A délszláv probléma felénk tolódik el még inkább. Nagyobb mozgásszabadságot, de nehezebb kötelezettségeket is ró ránk. Szerbia, Montegró, Románia támaszatokat elvesztik.”⁹⁶

Czernin ugyanezen a napon egy emlékiratot készít, minden valószínűség szerint a március 22-i minisztertanácsra. A területszerzés elutasítása szerinte elvileg helytelen álláspont, mivel így a Monarchia semmit sem nyerne a háborún. A közös külügyminiszter szerint hódításra két terület jöhet számításba: a Kelet, azaz Orosz-Lengyelország, és a Dél, azaz a Balkán. A keleti területen nem lát növekedésre lehetőséget, mivel ott túl erős a németek konkurrenciája, így marad a Balkán. Montegróról — írja — katonai okokból le kell venni Lovčent, a megkissebbített Szerbiát a Monarchia vám- és kereskedelmi közösségébe kell vonni, hogy „jövőbeli boldogulását és

⁹⁴ Protokolle 496—498.; W 405.

⁹⁵ Lorenz Reinhold: *Aus dem Kriegstagebuch des Generaladjutanten Freinern von Marterer*. Festgabe Hantsch. 494. 1917. március 18-i naplójegyzés.

⁹⁶ REKL Burián 1917. március 20-i naplójegyzés. 26. cs. 86. t. sz. n.

jólétét a Monarchiához mindig közelebbi kapcsolódással” találhasza csak meg. Romániából Havaselvére és Moldvának a Szerettől nyugatra eső területeire tart igényt, tehát álláspontja változatlan a Bethmann-nal folytatott utolsó megbeszélés óta.⁹⁷

22-én összeül a közös minisztertanács. Itt Czernin beszámol a német kancellárral folytatott tárgyalásairól. Kijelenti, hogy Lengyelországról a Monarchia kénytelen lemondani, majd előterjeszti azt a hadicél-programot, amelyet 20-i memorandumában fogalmazott meg.

Tisza hozzászólása nagyon érdekes, és mint látni fogjuk, elég sok vitára adott lehetőséget. A magyar miniszterelnök elmondja, hogy vigyázni kell, nehogy Németország csak Szerbiát és Montegrót engedje át a Monarchiának kompenzációként az általa anektált területekért, Romániát is követelni kell. Romániában viszont igen komoly német gazdasági érdekeltségek vannak, és a német gazdaság egyre élénkebben érdeklődik Románia iránt. Bizonyos abban, hogy ha a dualista birodalom mindhárom területet (Szerbia, Montegró, Románia) kéri, akkor a németek Havaselvét fogják „lealkudni”. Javasolja, hogy a további tárgyalásokon Szerbia és Montegró sorsát fel se vessék, a németek lengyelországi területnövekedésének kompenzációjaként kizárólag Havaselvét követeljék. Ezt a területet Magyarországhoz kellene csatolni, s ebben az esetben Ausztria megkaphatná Bosznia-Hercegovinát, mely eddig sem Ausztriához, sem a magyar birodalomhoz nem tartozott, hogy a dualista egyensúly meg ne bomoljon.

Clam-Martinic osztrák miniszterelnök elsősorban Tisza utolsó javaslatára reagált. Kifejtette, hogy Ausztria, amely mind olasz, mind lengyel területeinek egy részét elveszíti, csak a Monarchián belülről kapna kompenzációt, míg Magyarország, amely területileg integer, új tartományokat kapna. Egy „igazságosabb elosztás” tervét körvonalazza: Szerbia egy részét is anektálni kell, így arányosabban el tudják osztani a nyereséget.

Tisza — szokása szerint — a szerbiai annexió ellen szólal fel. Újra hangoztatja, hogy ez a Monarchia szétrobbantásának veszélyét hordozná magában. A minisztertanács nem tud végleges döntést hozni arról, hogy mely területeket anektálják és azok

⁹⁷ *Ursachen und Folgen vom deutschen Zusammenbruch*. Berlin 1958. I. k. 377.; Nowak, Karl: *Der Sturz der Mittelmächte*. München 1920. 425., Utal rá Gonda i. m. 65. és Singer, Ladislaus: *Ottokar Graf Czernin, Staatsmann einer Zeitwende*. Wien—Köln 1965. 113—116.

melyik országrészhez tartozzanak. Ebben esetleg szerepe van annak is, amit Marterer, Károly császár adjutánsa jegyez fel naplójába: „Az az érzés, hogy az ember olyan dolgokért harcol, ami még nincs a birtokában.”⁹⁸ A németeknek átnyújtandó jegyzékben szerepel Románia, Montenegró és Szerbia is — ilyen sorrendben — kompenzációs területként. A jegyzék kimondja, hogy a szerbiai és montenegrói annexióról, azaz hogy annekáltal-e vagy sem, később kell döntenie.⁹⁹

Burián naplójában néhány megjegyzést találunk Tisza romániai annexió álláspontjáról. „Csodálatos, hogy Tisza ebbe belement. Persze ellenállóképessége ma már megfogyott és talán érzi, hogy a sorsnak keze irányít.” Részben magyarázatot is ad Tisza magatartására: „Magyarország inkább vállalhatja a román feladatot, ahol szabadon alkothat, mint a délszlávot, ahol hist. politikai alakulatokkal van dolga.”¹⁰⁰

Marterer Tisza álláspontjának változását, tehát azt, hogy nagyobb terület annektilásába és Magyarországhoz csatolásába beleegyeznek, a császárnál március 18-án tett audienciájával magyarázza. Tisza állítólag azt mondta az uralkodónak, hogy „mindent el fog követni, hogy az annexiót megakadályozza, és csak akkor járulna hozzá, ha ez a közép-európai konstelláció folytán a béke fönntartásához okvetlenül szükségessé válnék”.¹⁰¹

Úgy tűnik, Tisza attól fél, hogy a Monarchia a háború után is alárendelt helyzetet fog betölteni a németek mellett. Ezért egyezik bele — taktikai jelleggel — a romániai annexióba.

⁹⁸ Lorenz i. m. 499.

⁹⁹ A minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve: Protokolle 482—491.

¹⁰⁰ REKL Burián 1917. március 22-i naplóbejegyzés. 26. cs. 86. t. sz. n.

¹⁰¹ József főherceg feljegyzése Marterer leveléről: József főherceg: *A világháború, amilyennek én láttam*. Bp. 1930. IV. k. 503. József főherceg visszaemlékezéseiben részletesen foglalkozik Tiszának e lépésével. Célja annak bizonyítása, hogy Tisza a román kérdésben sem volt annexionista, csak taktikai okokból fogadta el ideiglenesen ezt az álláspontot. Tisza 1917. május 20-án hozzá intézett leveléből idéz, mely szerint Tisza kis határkiigazításokba (nagyon kevés román átvételével) beleegyezne, de nem kívánja a Duna bal partján levő román területek nagy részét annektilni, bár a március 22-i minisztertanácson kijelentette: „Hogy a magyar kormány, ha a körülmények úgy adódnak hajlandó ezt a megoldást elfogadni . . .” Uo. 703. Május 23-án Tisza és a főherceg találkoznak, és Tisza kijelenti: „Sajnos . . . kénytelen volt a március 22-i minisztertanácson — a király előtt előre lefektetett feltételek mellett — román területek annexiójához a magyar királyi kormány nevében hozzá járulni, hogy az igen súlyos belső válságot elhárítsa.” Azonban nem hisz az annexió realitásában és mindent el fog követni, hogy megakadályozza megtörténtét. Uo. 727—728.

Nemzetiségi tekintetben, mint azt Burián is írja, a román annexiót kevésbé veszélyesnek tartja, mint a szerbet. A Szerbia és Montenegro feletti politikai és gazdasági hatalmat nem veszélyezteti semmi, ha azonban a Monarchia lemond Havaselvéről, akkor annak gazdasági pozíciói a németek kezébe kerülnének, így a németek háborús nyeresége jelentősen megnőne, míg a dualista birodalom viszonylag kevésbé megerősödve fejezné be a háborút.

Elképzelhető, hogy Tisza magatartását a szerbiai annexiótól való félelem is befolyásolta, gondolván, hogy eltereli a monarchia-beli annexiópártiak figyelmét Szerbiáról, és felhívja azt Romániára, ahol különben sem reális az annexió, mivel a németek semmi esetre sem egyeznének bele.

Az elkövetkező tárgyalások során nyilvánvalóvá válik, hogy a németek nem hajlandók feladni romániai gazdasági pozícióikat és törekvéseiket. Czernin és a német kancellár 1917. március 27-én tartott megbeszélésén megegyeznek ugyan, hogy a Monarchia első számú terjeszkedési területe Románia, de ez nem jelenti azt, hogy az ottani gazdaság feletti ellenőrzési jogot is a Monarchia kapja meg. Újra felmerül a délszláv uniós állam terve, mely egészen az Adriáig nyúlna, s így a központi hatalmak Olaszországgal szemben szövetségeseiknek nyerhetnék meg a délszlávokat.³⁰²

A kreuznachi német hadicél-megbeszélésen ezt az új államtestet már a Habsburg-birodalom részeként említik, így a németek felvetik a dualista állam trialistává változtatásának tervét. A trializmus a német vezetést nem zavarná, mivel Ausztria—Magyarország az új területekkel együtt a német vezetésű centralizált Közép-Európa részévé válna. A németek, hogy Orosz-Lengyelországot Galíciával egyesíthessék, elfogadják Havaselve nyugati részének a Monarchiához kerülését, de a keleti részekről, ahol az értékes kőolajtelepek vannak, nem mondanak le.¹⁰³

1917 áprilisában megjelenik tehát az eddigi német tervek valamiféle szintézise. Az elképzelésekben ekkor összekapcsolódik az új nagy délszláv állam és a délszlávoknak a Monarchiába való bevonása. A német tervek ilyen alakulásában a kompenzációs nehézségeken kívül szerepet játszhatott az is, hogy a Monarchia

¹⁰² Hohenlohe—Czerninnek 1917. március 31. W 406. és Czernin megegyezése Bethmann-Hollweggel 1917. március 27. DZA Potsdam Reichkanlei Nr. 2477. 10.

¹⁰³ Bethmann-Hollweg, Zimmermann, Hindenburg, Ludendorff és von Holtendorff 1917. április 23-i megbeszélése. Uo. 11/b.; Fischer i. m. 450.

alárendeltsége a német birodalomnak „szinte” teljessé vált, és a tervezett Mitteleuropában is egy hasonló helyzet megtartását tartották szem előtt.

Wedel, bécsi német nagykövet 1917. május eleji jelentése az osztozkodási vita újabb érvét mutatta be. Czernin a vele folytatott tárgyalások közben felvetette, hogy míg a német területnyereségek az Oroszországgal várhatóan a közeljövőben megkötendő különbéke eredményeként realizálódhatnak, addig a Monarchia, amely átengedné Németországnak Galíciát, csak az általános békekötéskor kaphatja meg „jutalmát”. A franciák és angolok nem gyengültek meg annyira a februári forradalom következményeitől, hogy ne akarnák és ne tudnák teljesíteni a Szerbiának és Romániának tett ígéreteiknek legalább egy részét.

Czernin optimista az Oroszországgal köthető különbéke kérdésében, de pesszimista a háború végső kimenetelére vonatkozóan. (A pesszimizmus reális, csak nem jellemző a központi hatalmak politikájára.) Érdekes, hogy bár a háború győzelmes befejezését, különösen ha az túlzottan elhúzódik, nem reméli, mégis fenntartja igényét az egész Havaselvére, így annak gazdaságára is. Klaus Epstein cikkében úgy látja, hogy Czernin tisztában van igényének mind belpolitikai, mind külpolitikai szempontú realizálhatatlanságával, s csak a németek túlzó követeléseivel szemben akar egy osztrák—magyar túlzó követelést állítani.¹⁰⁴ Szerintünk a romániai igény inkább vonatkozik a németek ottani gazdasági kizárására, mint a külügyi kormányzat olyan tervére, hogy a területet ténylegesen annektálja a Monarchia.

A Monarchiával folytatott hadicél-megbeszélések jegyében a német civil kormányzat 1917. május 12-én tart értekezletet annak megtárgyalására, hogy a háború után milyen gazdasági érdekeket kell biztosítani a Balkánon.

A francia és belga bányáérdekeltségeket a Disconto Gessellschaftnak, a Dresdner Banknak, a Deutsche Banknak és a Deutsche Erdölgesellschaftnak szánják. Elsősorban réz, szén, és kőolaj érdekli ezeket a pénzcsoportokat. Fontosnak tartják a balkáni közlekedés kézbentartását is, ezért német—bolgár vasútársaságot alapítanak 310 millió márka alaptőkével. A román vasutak és a kőolaj megszerzésének elengedhetetlen voltára csak elvi nyilatkozatot adnak ki, semmi konkrét vállalkozás nem jön létre. A további tárgyalások megértése szempontjából nem érdektelen, hogy leszögezzük: ezeknek a gazdasági pozícióknak

¹⁰⁴ Epstein, Klaus: *Development of German-Austrian War Aims in the Spring of 1917*. *Journal of Central European Affairs* 1957. április. 34.

nem kell kapcsolódniuk a politikai rendezéshez, tehát ezekre a gazdasági pozíciókra igényt formálnak akkor is, ha bármelyik szövetségesük kapja meg az adott területet. Az értekezletet azzal zárják, hogy a Balkán legjobb területi átrendezése egy a Monarchiának alárendelt szerb—montenegrói—albán államszövetség létrehozása lenne, s feltételezik, hogy Ausztria—Magyarország román területeket is kapna.¹⁰⁵

A német polgári kormányzatot a Balkán gazdasági ellenőrzésének megszerzése foglalkoztatja, a terület politikai rendezése kevésbé érdekli. Meg kell jegyeznünk, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia csapatai által okkupált szerb területet gazdaságilag sokkal kevésbé tartják lényegesnek, mint a bolgárok által megszállt részt vagy Romániát.¹⁰⁶

Ebben az időszakban a németek hajlandóak bizonyos, formális területi engedményekre, mivel Czerninről és IV. Károlyról feltételezik, hogy e nélkül elfogadnának egy különbékét, ami a Monarchia számára annál is inkább előnyös, mivel csak az olasz fronton áll ténylegesen harcban, és teljesen legyengült.¹⁰⁷

1917. május 17—18-án tartják meg több mint egy hónapos előkészületek után — a kreuznachi hadicél-megbeszélést. Czernin az előző nap a következőket írja testvérének Szófiába: „Érdeklünk az, hogy amennyire csak lehet, meggyengített Szerbia és Románia keletkezzék, s ennyiben balkáni hadicéljaink Bulgáriáival megegyeznek.”¹⁰⁸ A levélből kiderül, hogy Czernin nem akarja megszüntetni sem Szerbiát, sem Romániát, így az utóbbi megsemmisítésére vonatkozó javaslatai a korábbi megbeszéléseken nyilvánvalóan taktikai jellegűek voltak.

A kreuznachi megbeszélésen Szerbia, Montenegró és Albánia kérdésében a Monarchia álláspontját fogadják el. Szerbiából Bulgária és Albánia kap területeket és a dualista birodalom is kiigazítja határait a szerb állam rovására. A fennmaradó kis kikötő nélküli Szerbiát — ugyanúgy, mint Montenegrót és Albániát — az Osztrák—Magyar Monarchia katonailag és politikailag

¹⁰⁵ Uo. 39.; Fischer i. m. 461—463.

¹⁰⁶ Ennek ellenére Freytag, a belgrádi német konzul részletes jelentéseket küld a Külügyi Hivatalnak Szerbia gazdasági helyzetéről, nyersanyagkincseiről, mezőgazdasági termeléséről, sőt még adósságairól is. Szász Zoltán közlése bonni levéltári kutatásai alapján, amelyért ez úton is köszönetet mondok.

¹⁰⁷ Wedel 1917. május 15-i jelentése. Epstein i. m. 35.

¹⁰⁸ Czernin — Czerninnek 1917. május 16. W 405. Egy részét közli Bihl, Wolfdieter: (*Die österreichisch-ungarische Kriegsziele 1918.*) Die Auflösung des Habsburgerreiches.) Wien 1970. 119.

magához köti. A németeknek nem sikerült elfogadtatniuk a szerb—montenegrói—albán államszövetség tervét, Romániával kapcsolatosan pedig Ausztria—Magyarországnak vissza kellett vonulnia. Megegyeznek, hogy Németország Kurlandiát, Litvániát és Lengyelországot kapja, Románia a Monarchiáé, de az ásványkincsek, a hajózás és a vasutak a német gazdaság ellenőrzése alá kerülnek. A német birodalom garantálja, hogy ez utóbbi jogok nem zavarják majd az osztrák—magyar vámpolitikát, mégis nyilvánvalóan elérték céljukat, akarataikat rá tudták kényszeríteni a Monarchiára.¹⁰⁹

Czernin egy hónappal később felveti, hogy abban az esetben, ha Németország nem tudná megszerezni csak Lengyelországot, akkor a Monarchiát ugyanolyan jogok illessék meg Romániában, mint a német birodalmat Lengyelországban.¹¹⁰

A következő időszak tárgyalásaiban Szerbiának a Monarchia csapatai által megszállt része nem szerepel. Ennek két oka lehet: egyrészt a németek végül Kreuznachban elfogadták Ausztria—Magyarországnak e terület rendezésére vonatkozó tervét (bár egyes politikusoknál és elsősorban katonáknál később is találkozhatunk a szerb—montenegrói—albán unió elképzelésével), másrészt a dualista birodalom politikusai sem akarják ezt a kérdést is bevonni a tárgyalásokba, mivel a vita elsősorban Románia körül folyik.

1917 augusztusában Czernin újra a sürgős békekötés mellett száll síkra. Ennek érdekében rá akarja venni a németeket, hogy mondjanak le Elzász-Lotaringiáról, Ausztria—Magyarország viszonzásul lemond Lengyelországról, sőt még Galíciát is hajlandó a németeknek átengedni. A német vezetés tiltakozik egy ilyen megoldásnak még a terve ellen is, nem mondhatnak le nyugati területekről; a kompenzációt pedig úgy tekintik, mint ami minden lemondás nélkül is megilletné őket. Ausztria—Magyarország ugyanakkor a román kérdésben is engedne. Ha a feldarabolás nem sikerül, Románia legyen egy független állam, de csak akkor, ha élére egy a központi hatalmakhoz közelálló dinasztia kerül.¹¹¹

¹⁰⁹ A kreuznachi hadicél-megbeszélésekre lásd: W 406.; *Ursachen und Folgen* . . . I. k. 390—391.; Fischer i. m. 458—460.; Epstein i. m. 43.

¹¹⁰ Czernin—Bethmann-Hollwegnek 1917. június 18. DZA Potsdam Reichkanceli Nr. 2477. 15.

¹¹¹ Czernin—Bethmann-Hollwegnek 1917. augusztus 19. W 405.; Bibl, Viktor: *Der Zerfall Österreichs*. Wien—Berlin—Leipzig—München 1922—1924. II. k. 523.

Czernin ekkor tulajdonképpen céljáig vonul vissza, hiszen Románia bekebelezése csak taktikai követelés volt nála. Érdekes módon a dinasztian keresztül szeretnék elérni Románia biztosítását. A Monarchia külpolitikájában az ilyen elképzelések mutatják, hogy bár egy fejlett, elsősorban saját érdekeit figyelembe vevő adminisztráció intézi ügyeit, a régi, dinasztikus hagyományok még jelen vannak, s néha ezekkel a tradicionális módszerekkel próbálják a felmerült problémákat megoldani. Ez annál is inkább furesának tűnhet, hiszen éppen a világháború előtti s alatti Balkán-politika bizonyította, hogy a dinasztikára épülő szövetség nem lehet tartós.

1917. október 22-én Czernin már Kühlmann-nal, a német külügyi államtitkárral folytat megbeszéléseket. Érdekes új vonásokkal találkozhatunk az erre a tárgyalásra készített osztrák—magyar tervezetben. A német és osztrák—magyar egyezkedés továbbra is Lengyelország és Románia körül forog. Lengyelországot Czerninék ekkor perszónalunió formájában a dualista birodalomhoz szeretnék kapcsolni, bár a terület katonai, pénzügyi s politikai szempontból ugyanúgy kapcsolatban lenne a német birodalommal is. Viszonzásul a németek magukhoz kapcsolhatnák Románia nagy részét. Ez a terv a Közép-Európa elképzeléseken belül egy újfajta elosztást vet fel. Ugyanúgy, mint a korábbi megbeszélésen, Szerbia kérdése most sem kerül napirendre.¹¹² Az osztrák—magyar tervek megváltoztatásában egyrészt az új oroszországi szituáció, másrészt a „szerzett területek” elosztása körüli belső viták játszanak szerepet. Lengyelországot perszónalunió formájában Ausztriához kapcsolnák, Magyarország viszonzásul Bosznia-Hercegovinát kapná meg. Ilyen megoldást a dualista birodalom mindkét felében elfogadnának. Románia, illetve bizonyos román területek hovakerülése felől nem tudnak dönteni. A második orosz forradalom előszele az, ami mind a lengyel, mind a román foglalatást reálissá teheti az osztrák—magyar külpolitika szemében. Románia megszerzése annak gazdasági pozíciói nélkül — márpedig a korábbi tárgyalások tapasztalatai alapján ez a maximum, amit a németek elfogad-

¹¹² A megbeszélés jegyzőkönyve: W 405 és W 406. November folyamán Czernin a német Külügyi Hivatal balkáni referensével folytatott tárgyalásokat. A tárgyalásokról csak a napirend maradt fenn. Érdekes, hogy a különben igen részletes témajegyzékben a Monarchia csapatai által megszállt szerb, montenegrói és albán területek nem szerepelnek, ami megerősíti azt a feltevést, hogy ezek körül nincs vita, a dualista birodalom vezetésére bízzák ezeknek a területeknek a jövőbeni sorsát.

nának — nem elégíti ki a dualista birodalmat, hiszen a XX. század második évtizedében már ennek vezetői számára is nyilvánvaló, hogy területi expanzió gazdaság nélkül nem ér semmit.

Az osztrák—magyar javaslatokat a német vezetők november 5—6-án tárgyalják meg. A megbeszéléseken Kühlmannon és Helfferichen, az alkancelláron kívül Hindenburg, a szárazföldi csapatok vezérkari főnöke és Ludendorff főszállásmester is részt vesznek, ami a katonai vonal éles előrenyomulását mutatja a német birodalmon belül. A következő feltételeket szabják ahhoz, hogy Németország beleegyezzen az osztrák—lengyel megoldásba: 1. lengyel határmódosítás, tehát a német birodalom lengyel területeket kapna; 2. húszéves véd- és dacszövetség a Monarchiával; 3. teljesen összeforrott katonai szervezet, egységes fegyverzet, közös fegyver- és muníciógyártás; 4. a Monarchia és a német birodalom gazdasági egyesülése, amelybe természetesen Lengyelország is beletartozna; 5. Románia a németeké s végül 6. Litvánia és Kurlandia is a németeké.¹¹³ Az osztrák—lengyel megoldást a német kormányzaton belül Kühlmann képviselte a legélesebben. Szerinte ez az osztrák—németek megerősítése, hiszen ők képviselik ezt az álláspontot. A poroszoknak sem tetszik Lengyelországnak a német birodalom általi annexálása, mert félnék az elszlávosodástól.¹¹⁴

Formailag a német feltételek megegyeznek az osztrák—magyar javaslatokkal, de nem lehet nem észrevenni a kettő szellemének különbségét. Míg a Monarchia javaslatának célja a dualista birodalom különállásának, vagy legalábbis Németországgal szembeni súlyának megtartása, addig a német feltételek a Monarchia tulajdonképpeni „bekebelezését” tartalmazzák.

1917 végén és 1918 elején az eddig ismertetett megbeszélés-sorozatot a breszti és bukaresti béketárgyalások konkrét feladatai szakítják meg. Az eddigi tárgyalások kérdéseire tulajdonképpen az 1918. májusi bukaresti béke kapcsán térnek vissza.

Maga a bukaresti béke egy viszonylag keskeny területsávot hozott a Monarchiának: Turnu Severin és a Prut között. Ezzel a területsávval a Monarchia és Bulgária közé tervezett folyosó szélesebbé vált. Gazdaságilag Németország szerezte meg a legjobb pozíciókat, elsősorban közlekedési eszközöket, a vasutak és kikötők fölötti ellenőrzés jogát, ezenkívül megkapta az olaj-

¹¹³ W 405., W 406.

¹¹⁴ Az 1917. november 3—4-én a lengyel kérdésről tartott német megbeszélés jegyzőkönyve. DZA Potsdam Reichskanzlei Nr. 2477. 43—50.

források 90 éves bérletét. A gabonaszállítmányok, amelyek a háború negyedik évében a pillanatnyi helyzet szempontjából elsőrendű fontosságúak voltak, szintén elsősorban a német birodalomba irányultak, bár a Monarchia is jelentős mennyiséget kapott.¹¹⁵

A „gyors” és német területnyereség nélkül megkötött békét két okkal magyarázhatjuk. Egyrészt, bár Mackensen hadseregcsoportja Romániában maradt, jelentős csapattesteket lehetett itt felszabadítani. Már a februárban megindult tárgyalások idején jelentős erőket vetettek át a németek a nyugati frontra az ott tervezett és kezdetben sikeresen futó támadásukhoz. Másrészt a Szovjet-Oroszországgal kötött breszti béke a német területgyarapodási étvágyat egy időre kielégítette.

Közvetlenül a bukaresti béke végleges megkötése után megindultak a tárgyalások Ausztria–Magyarország és a német birodalom között a megszállt területek, ezek közül is elsősorban Lengyelország sorsáról. Ezek részét alkották egy osztrák–magyar–német gazdasági uniót előkészítő megbeszéléssorozatnak. A cél a végső békekötésre való felkészülés volt, mivel mint a Hitelbank májusi jelentése is írja: „A párizsi konferencián az Entente államok gazdasági programjának megvalósítását jórészt attól tette függővé, hogy a Központi Hatalmak vámunió, vagy ezzel azonos hatályú vámpolitika útján egységes gazdasági területet képeznek-e, vagy sem.”¹¹⁶

Az utolsó hadicél- vagy „békecél”-megbeszéléseket a két állam vezetői 1918 őszén a békejegyzőek kapcsán tartották. Szeptember 5-én Burián, aki ekkor újra külügyminiszter, Hintzével, a német külügyek vezetőjével tárgyalt. A közös külügyminiszter a Monarchia területi integritásának követelésén kívül kisebb határkiigazításokra is gondolt, például a Lovcennél és Romániában, de csak akkor, ha ezek nem állanak a békekötés útjába.¹¹⁷ A megbeszélésekből arra lehet következtetni, hogy Burián álláspontját még ekkor is befolyásolták a Németországhoz fűződő jövőbeli kapcsolatok. Csak akkor hajlandó tényleges „áldozatot” hozni a békéért, ha ezt szövetségesi is megteszik, hogy a központi hatalmak tagállamai közül ne csak a dualista birodalom hozzon áldozatot (ami itt a területi nyereségről való lemondást jelenti).

¹¹⁵ Bihl i. m. 119.

¹¹⁶ A Hitelbank májusi jelentése a pénzügyminiszternek. OL K-255 900. cs. 1918/8. 6333.

¹¹⁷ *Ursachen und Folgen . . .* i. m. I. k. 425.; Krizman Bogdan: *Die*

1917 végén, 1918 elején Szerbia jövőjének kérdése egyre inkább egy új összefüggésben jelenik meg a Monarchia politikusainak elképzeléseiben. Megnő azoknak a száma, akik a délszláv kérdés teljes, végleges megoldásának szükségessége mellett törnek lándzsát. Sokan úgy vélik, hogy a régi struktúrával a Monarchia fenntartására igen kicsi lehetőség van. Az ilyen álláspontokat erősíti a „délszláv klub” 1917. május 30-i deklarációja, mely a Habsburg-birodalmon belüli délszlávok (szerbek, horvátok, szlovének) egy államtestbe kerüléséért száll síkra, tehát egy trialista elképzelést fogalmaz meg. A horvát emigráció és a Korfu szigetén tartózkodó szerb királyi kormány 1917. július 20-i megegyezése szintén a délszláv kérdés megoldásának sürgős voltát vetette fel. Ekkor jelent meg először hivatalos szinten, állami dokumentumban, az összes délszlávnak a Monarchián kívüli egy államtestbe való egyesítése mint kitűzött cél. A Monarchia nemzetiségeinek 1918. áprilisi római kongresszusa még nyilvánvalóbbá tette a dualista birodalom egyes politikusai számára: ha ők nem valósítják meg a délszláv egységet, ha ők nem találnak végleges megoldást a délszláv problémákra, akkor rajtuk kívülálló erők, az ő érdekeikkel ellentétben fogják ezt végrehajtani.

Munkánk kereteit szétfeszítené a Monarchia belső átszervezési terveinek teljes terjedelmükben való tárgyalása. Sok elképzelésre nem térünk, nem térhetünk ki, egyeseket csak felületesen érintünk, hogy el tudjuk helyezni azokat a téma szempontjából lényeges elképzeléseket, amelyek a délszláv kérdés megoldásába Monarchián kívüli területeket, Szerbiát és Montenegrót is bevonják.

Clam-Martinić osztrák miniszterelnök, majd később a megszállt Montenegró katonai kormányzója, már miniszterelnöksége idején többször hangsúlyozza, hogy az adott pillanatban a délszláv kérdés egyetlen lehetséges megoldása a délszláv egység megvalósítása. A délszláv népek ez irányba ható törekvéseinek érvényesülését már nem lehet megakadályozni, s minden olyan megoldási kísérlet, amely nem hozná magával a délszláv egységet, a stabilitást teljes egészében nélkülöznék. Politikailag jó volna, fejtegeti, a Monarchián belül megoldani. Egy — akárcsak meg-

Tätigkeit der österreichisch-ungarischen Diplomatie in den letzten Monaten vor dem Zusammenbruch. (Die Auflösung . . .) 84.

gyengített — Szerbia fennmaradása továbbra is veszélyeztetné a Habsburg-birodalmat. Szerinte az annexió lenne a legjobb megoldás. Ha azonban ezt a békekötésnél nem lehetne megvalósítani, azaz a hadihelyzet nem tenné ezt a lépést lehetővé, akkor a Monarchiával való jó együttműködés érdekében kikötőt kell adni Szerbiának az Adrián. Elképzeléseinek lényege ugyanaz, amit már Erzbergernél láttunk: vagy bekebelezni, vagy kielégíteni. Természetesen ez volt az a két módszer, amit a magyar politikusok a legélesebben elleneztek.¹¹⁸

1917 novemberében Clam egy igen részletes megoldási javaslatot tartalmazó memorandumot juttat el Czerninhez, a közös külügyminiszterhez. A memorandumot is azon meggyőződésének hangoztatásával kezdi, hogy a délszláv egység elkerülhetetlen. A szerbek és a horvátok a világháború után — a Monarchia keretein belül vagy azon kívül — mindenképpen egy államtömbben fognak élni. Mivel az utóbbi Ausztria—Magyarország területi csökkenésével járna, s ezt a szerinte jó hadihelyzetre vetett pillantás után nem tartja elképzelhetőnek, az egyedüli megoldás Szerbiának és Montenegrónak a Monarchiába való beépítése.

Miután Clam kifejtette álláspontját az egyik szerinte lényegi kérdésben: anektálja-e a Monarchia a korábban független államokat alkotó délszláv területeket, rátér a másik, ebből következő problémára: miként illeszkednek majd ezek az új területek a Habsburg-birodalom struktúrájába. Milyen státusuk lesz a Monarchián belül, fenntartható-e a kibővített Ausztria—Magyarországon a dualista rendszer vagy elkerülhetetlen egy új struktúra létrehozása?

Clam ekkor, 1917 novemberében, egy szubdualista rendszer létrehozását javasolja: Szerbia és Montenegró egyesül a Monarchia délszláv területeivel, és az új államalakulatot Magyarországhoz csatolják, Ausztria pedig megkapja a Galíciával egyesített Orosz-Lengyelországot.¹¹⁹

Igen érdekes Czerninnek erre a memorandumra adott válasza: kijelenti, hogy az annexió mellett kifejtett propaganda hasznos lehet, de az adott pillanatban magát az annexiót nem tartja időszerűnek. A délszláv és lengyel törekvések már túlmennek a szubdualizmuson, ezért e területeknek és népeknek a Monar-

¹¹⁸ Höglinger, Felix: *Ministerpräsident Heinrich Graf Clam-Martinic*. Graz—Köln 1964. 172.

¹¹⁹ Uo. 210—212.

chiába való bevonását csak lassú, szívós munkával lehet elérni.¹²⁰

1918 februárjában Clam-Martinic újabb memorandumot készít az adott kérdésről. Ebben is a szubdualista megoldást tartja a legcélravezetőbbnek. Ha ezt nem lehet megvalósítani, folytatja akkor Szerbiát és Montegrót Dalmáciával és Bosznia-Hercegovinával kellene egyesíteni és vagy egy Ferenc Ferdinándi trializmust, vagy egy föderatív államot alkotni a Monarchiából. Legsúlyosabb érvként a centralista elképzelésekkel szemben azt hozza fel, hogy Ausztria inkább föderatív legyen, minthogy egyáltalán ne legyen.¹²¹

Hasonló, Szerbia és Montegró annexióját tervező állásponatokkal a hadsereg egyes vezetőinél is találkozunk. Az *Österreichische Rundschau*ban egy osztrák gyalogsági tábornok cikke jelenik meg, amely történelmi érvekkel bizonyítja, hogy a Monarchia Szerbia jogos tulajdonosa.¹²² A Hadsereg-főparancsnokság olyan tervezetet dolgoz ki a jövőbeli határország számára, amely figyelembe veszi Szerbia és Montegró megszállt területei annexiójának a lehetőségét is.¹²³

1918. május 13–14-én Károly császár megbeszélést tartott Szerbia és Montegró főkormányzóival, valamint Bosznia-Hercegovina katonai parancsnokával, azaz Rhemennel, Clam-Martinickal és Sarkotić-csal a délszláv kérdésről. Ezen a kis konferencián Szerbiának és Montegrónak Dalmáciával és Bosznia-Hercegovinával való egyesítését fogadták el, leszögezve, hogy Horvátország és Szlavónia államjogi helyzete ne változzék.¹²⁴

Más forrásokból arról értesülünk, hogy Rhemen az adott pillanatban veszélyesnek tartotta a Monarchia bármilyen átszervezését, és javasolta, hogy minden átalakítást csak a háború után kezdjenek meg, s csak igen lassan, fokozatosan hajtsanak végre. A megszállt területeken még negyven évig katonai közigazgatást akar fenntartani.¹²⁵ Úgy tűnik, hogy Rhemen, akit a két világháború között nagyhorvát irányzatúnak ítélték,¹²⁶ ekkor elsősorban katonai megfontolásokból híve a status quónak, de a jövőre nézve a horvát trializmust fogadná el oly for-

¹²⁰ Uo. 213., Czernin 1917. december 26-i válasza. HHSta PA XL. 199. 73–76.

¹²¹ Höglinger, i. m. 214–215.

¹²² Magyarul közli a BH 1918. január 31., február 2., február 5.

¹²³ A tervezetet lásd: W 406.

¹²⁴ Höglinger i. m. 215.

¹²⁵ Писарев i. m. 286.

¹²⁶ Lakatos i. m. 33.

mában, hogy a harmadik államtesthez a háború alatt okkupált területek is hozzátartoznának.

Sarkotić álláspontja a nyári hónapokban is változik. Május 14-én a Monarchián belül létrehozható délszláv állam mellett száll síkra, melynek Horvátország lenne a középpontjában. Ennek az új államtestnek természetesen része lenne Bosznia-Hercegovina és Dalmácia is.¹²⁷ Alig két héttel később, a közös minisztertanács ülésén már más elképzelést képvisel. Itt május 30-án csaptak össze utoljára a hivatalos kormány szintű elképzelések a délszláv kérdés megoldásáról. A minisztertanácsi ülésen Szerbia kérdését csak Sarkotić említette, de témánk szempontjából a többi hozzászólás is igen lényeges.

Burián külügyminiszter beszámolójának lényege: nem lehet a délszláv kérdést erőszakosan megoldani, mivel az erőszak csak tüneti kezelés. Nem tud javaslatot nyújtani a tennivalókra, csak negatívumokban fogalmaz: az erőszakon kívül kizárja a Monarchián belüli délszláv egység lehetőségét, mivel az a dualista struktúra széttörésével volna egyenlő.

Wekerle, a magyar miniszterelnök is a délszláv egység létrehozása ellen szólal fel. Szerinte a Burián által elmondottakon kívül kulturális, vallási és más akadályai is vannak egy ilyen elképzelés megvalósításának. Úgy látja, hogy a szerbek, még ha kisebbségben vannak is, a horvátok fölé kerülnek, s ezt a helyzetet csak rontaná, ha Bosznia-Hercegovina Horvátországhoz kerülne, mert így a szerbek aránya nőne. Dalmáciának Horvátországhoz csatolásával egyetért, mivel e területen a horvátok alkotják a lakosság többségét. Az osztrák parlament viszont tiltakozna egy ilyen megoldás ellen. Az egyedül megvalósítható megoldás Bosznia-Hercegovinának corpus separatumként Magyarországhoz kapcsolása. Ausztria kompenzációként megkapná Orosz-Lengyelországot. Az okkupált területekről nem lehet tárgyalni, folytatja, mivel ő, mint magyar miniszterelnök, semmiféle annexiós tervhez nem adhatja hozzájárulását.¹²⁸ Wekerle álláspontja, ha csak árnyalataiban is, de eltér Tiszáétól. Mindketten elvetik az annexiót, de míg Tisza kényszermegoldásnak, addig Wekerle célnak tekinti Bosznia-Hercegovina Magyarországhoz csatolását.

Bosznia-Hercegovina és Dalmácia Magyarországhoz csatolásának kérdése már felmerült a világháború folyamán. Akkor a

¹²⁷ Писарев i. m. 286.

¹²⁸ Protokolle 661 – 668.

kérdés középpontjában Orosz-Lengyelország sorsa állott. A magyar kormány 1915. október 2-i ülésén határozatot fogadtak el, mely szerint egy osztrák—lengyel megoldás esetén, melyet nem tartott a minisztertanács kívánatosnak, Magyarországnak kompenzációként Bosznia-Hercegovinát, Dalmáciát, valamint egy keskeny földcsíkot kell megkapnia a tengerparton Fiumétől nyugatra.¹²⁹

Tisza, amikor 1916 tavaszán a lengyel annexió kérdése újra a tárgyalóasztalra kerül, a minisztertanácsi döntésnek megfelelően kér kompenzációt annak ellenére, hogy a döntés óta új követelhető terület: Szerbia és Montenegró került a Monarchia ellenőrzése alá.¹³⁰

Seidler osztrák miniszterelnök 1918. május 30-i minisztertanácsi felszólalásának lényege: a dualista birodalom egyensúlya megbillenne, ha a magyar oldalra kerülne Bosznia-Hercegovina és Dalmácia is. Ezt, szerinte, nem kompenzálja eléggé Orosz-Lengyelország. Ő is látja a trializmusban rejlő veszélyeket, ennek ellenére elkerülhetetlennek tartja Horvát-Szlavónia, Bosznia-Hercegovina és Dalmácia egyesítését, ezért a Monarchia délszlávjainak egyesítése mellett száll síkra. Álláspontjára jellemző, hogy a szlovéneket nem kapcsolná az új államtesthez, a szlovén területek Ausztria része maradnának.

Mihalović horvát bán Wekerle ellen szólal fel. Kijelenti, hogy Horvátországban eddig is csak az opportunisták szerbek segítségével lehetett a radikális horvátok ellen politizálni. Ezért támogatja a Monarchián belüli délszlávok egyesítésének tervét. Felveti, hogy egy trialista megoldás esetén sem szabad megfélekezni Szerbiáról, amelynek jövője, szerinte, a külpolitika területéhez tartozik.

Utolsóként Sarkotić fejti ki álláspontját. Elemezve a Bosznia-Hercegovinában található politikai irányzatokat, arra a következtetésre jut, hogy csak Szerbiának és Montenegrónak az annexióján keresztül lehet kiutat találni. Ez a területgyarapodás nem borítaná fel a dualista egyensúlyt, ha a délszlávokat úgy osztaná meg, hogy a horvátok Ausztriához, a szerbek pedig magyar királysághoz tartoznának.

A minisztertanácson két kérdést vitattak meg. Létre kell-e hozni egy délszláv egységet a Monarchián belül, vagy a délszláv területek megosztva kormányozhatóak könnyebben? — fogalmazódott meg az első kérdés. Ezen belül Bosznia-Hercegovina

¹²⁹ *Magyar minisztertanácsi . . .* 194—197.

¹³⁰ Tisza—Buriánnak 1916. március 1. REKL Burián 8. cs. 30. t. 17.

hovatartozása a kritikus pont. Amennyiben Horvátországgal egyesítik, a trializmus elkerülhetetlen. Ezért találkozunk magyar részről a közvetlenül Magyarországhoz csatolás követelésével.

A másik kérdés, hogy a Monarchia megoldhatja-e a délszláv kérdést pusztán délszláv területeinek átcsoportosításával, vagy a Monarchián kívüli két délszláv állam jövőjét is figyelembe kell venni ilyen vagy olyan formában?

1918 későbbi hónapjaiban a gyorsan változó hadihelyzet befolyásolja a különböző megoldási javaslatokat. Magyarországon Wekerle továbbra is Bosznia-Hercegovina Magyarországhoz csatolásában látja a délszláv kérdés megoldását.¹³¹ Más magyar politikusok olyan elképzelésekkel rendelkeznek, amelyek egy a magyar királyságon belül megvalósítandó délszláv egységhez vezetnének.¹³² Batthyány Tivadar 1918 júliusában előterjesztett javaslata a Monarchia perszónálunióvá való alakítását célozza, amelyen belül az osztrák rész akár föderális állam is lehet. Ezen a föderalizmuson belül Batthyány szerint elképzelhető egy lengyel és egy délszláv államrész is. A délszláv államtest létrehozása természetesen a magyar királyság felbomlásával járna együtt. A függetlenségi párti politikus számára ez elfogadható, ha ugyanakkor a szűkebb értelemben vett Magyarország területe nő. A délszláv területek közül az „új” Magyarország részévé válna a) Fiume és a „rég Magyar tengerpart”; b) három szlavón megye; c) a Budapest—Fiume útvonal horvátországi része a magyar állam tulajdonába menne át, ez lenne az ún. magyar korridor.¹³³

Batthyány feladja a magyar királyság integritását, viszonzásul megváltozik a Habsburg-birodalom szerkezete, megszűnik „az osztrákoktól való függés”, és Magyarország területe jelentősen megnő. A perszónálunió belül valószínűleg Magyarország domináló helyzetét képzei el, hiszen a kor politikai gondolkodásában egy központosított állam, amilyen Magyarország „lesz”, mindig erősebb, mint egy föderálisan szervezett, amely jövőt Batthyány Ausztriának szánja.

A magyar minisztertanács 1918. október 1-én tárgyalja a Monarchia belső átalakításának kérdéseit. A határozat Bosznia-Hercegovinának a magyar királysághoz való csatolását mondja

¹³¹ Rumpler, Helmut: *Max Hussarek, Nationalitäten und Nationalitätenpolitik in Österreich im Sommer des Jahres 1918*. Graz—Köln 1965. 93.

¹³² Windischgrätz Lajos: *Küzdelmeim*. Bp. é. n. 82., 107.

¹³³ Batthyány Tivadar: *Beszámolóim*. Bp. é. n. I. k. 214—216.

ki, fenntartva a magyar kormányzerveknek a jogot későbbre, hogy eldöntsék, vajon Horvát-Szlavóniához vagy corpus separatumként Magyarországhoz csatolják-e a területet. A határozat azt is kimondja, hogy Horvátország és Dalmácia egyesítése esetén a Magyarországhoz tartozó fiumei kikötő területe megnő, Fiume megkapja a horvátoktól a Susaktól Kraljevicáig terjedő területeket.¹³⁴

A katonai vezetés még ekkor is a trializmus és a szubdualizmus között ingadozik. Arznak a bolgár fegyverszünet után készített tervezete kitűnően illusztrálja e kettősséget. Szubdualizmust javasol, de úgy, hogy a magyar részen megvalósuljon Nagy-Horvátország.¹⁴⁵

Az itt ismertetett kérdés inkább a Monarchia belső átszervezésére, mint Szerbia és Montenegró jövődjére vonatkozik. A magyar hivatalos álláspont: Magyarország ne veszítsen még a Monarchián belül sem területeket, sőt ha lehetséges, nyerjen. Az osztrákoknál találkozunk trialista elképzelésekkel is. Érdekes, hogy bár a Monarchián belüli délszláv egység valamilyen formáját a legtöbb osztrák javaslat tartalmazza, a szlovén területekkel nem foglalkoznak, „azokat nem tartják délszlávnak”. Az osztrák álláspontok másik jellegzetessége, hogy Magyarország területi növekedését sokkal károsabbnak tartják a maguk számára, mint a magyar királyságét, ezért Bosznia-Hercegovinának Horvátországgal való egyesítését javasolják.¹³⁶ Gondolatmenetükben van bizonyos reális mag is. Az osztrák vezető réteg egy sor képviselője ismeri fel, hogy a délszláv egység elé már nem lehet eredményesen akadályokat gördíteni. Ezt az egységet Horvátország köré szeretnék kiépíteni, részben az osztrák és horvát vezető körök hagyományosan jó kapcsolatai miatt, részben azért, mert úgy látják, hogy más megoldás nem elégítené ki a délszlávokat.¹³⁷ Arra a felismerésre nem jutnak el, hogy a háború által felgyorsított folyamat eredményeként már a trializmus is alatta marad a délszláv politikai csoportok az antant által is támogatott követeléseinek, s így ez a megoldás ugyanúgy irreális, mint a többi.

¹³⁴ *Magyar minisztertanács* . . . 507—508.

¹³⁵ *Arz, Arthur: Zur Geschichte des Grossen Krieges 1914—1918.* Wien—Leipzig—München 1924. 301—302.

¹³⁶ *Rumpler i. m.* 1965. 79., 88.

¹³⁷ *Spitzmüller* ilyen kijelentését idézi *Windischgrätz. I. m.* 147—148.

BEFEJEZÉS

Munkánkban az első világháború alatti Szerbiára vonatkozó hadicélokot kíséreltük meg összefoglalni. Célunk annak bemutatása volt, hogy e hadicélok a dualista birodalom milyen intézményszintjein alakultak ki, milyen szerepet játszott a magyar politikai élet e szintek között és a különböző dimenziók milyen hatást gyakoroltak egymásra.

Az általunk vizsgált legalacsonyabb szint a magyar politikai csoportosulások véleménye. Ennek alaposabb analízise következményeként nyilvánvalóvá válik, hogy a világháború alatt a magyar politikai színtéren nem a szerbiai kérdés játszotta a főszerepet, hanem az uralkodó osztály két csoportja — a kormányon levők és az ellenzékbe szorultak — közötti harc a hatalomért. A korszak mélyebb vizsgálata, a társadalmi szinten folyó harc még bonyolultabb problémákat hoz felszínre. Azonban az említett politikai harcban is előkerültek a hadicélok, s ezek ismeretével bizonyos fokig elmélyíthettük az egyes politikai csoportok arculatáról kialakított képünket. Vizsgálatunk során kiderült, hogy a különböző politikai pártok, csoportosulások sok vonatkozásban azonos álláspontot képviseltek. Élesebb ellentéteket, különösen a háború első időszakában nem fedezhetünk fel közöttük a Szerbiával kapcsolatos hadicélok kérdésében.

A politikai élet minden egységében: kormánypártban, parlamenti ellenzékben, parlamenten kívüli ellenzékben egyetértenek abban, hogy az elsődleges hadicél a Monarchia, később már csak Magyarország integritásának megőrzése. A háború első időszakában ez minden politikai csoportosulásnál szorosan kapcsolódik a másik közös vonáshoz, a Balkán s ezen belül elsősorban a Szerbia feletti hatalom, hegemónia, illetve ellenőrzés megszerzéséhez. A világháború kései éveiben a két momentum egy kissé elválik egymástól, éppen a hadiesemények, a Monarchia és ezen belül Magyarország belső gazdasági, társadalmi és politikai problémái következtében, s a második hadicél általában kevésbé agresszív, kevésbé expanziós arculatot ölt.

Mindezzel nem akarjuk azt állítani, hogy nincsenek igen lényeges álláspont-eltérések a hadicélok tekintetében Magyarországon, hogy esetleg az összes politikai csoport mindig egyetértett minden Szerbiára vonatkozó kérdésben. Ezek a különbségek szertünk majdnem mindig a hogyanra vonatkoztak, és csak a háború utolsó évében és csak egyes „demokratikusabb” csoportoknál csapnak át néha-néha a mi (mit) kérdésébe.

A földrajzi és történelmi annexiós elképzelés, Bethlen „Magyar Birodalmon belüli Szerbországa” és a megkisebbitett Szerbia koncepció között nyilvánvaló különbségeket találunk. Ugyanígy nagy eltérés van a gazdaságon keresztül és a politikai eszközökkel megvalósított hegemonia között. Már utaltunk arra is, hogy a gazdaság segítségével megvalósított expanzió is többféle álláspontot tartalmaz: olyant, ahol a gazdaság terjeszkedése az elsődleges cél, s a politika, a háború adta lehetőségek csak a gazdasági cél gyorsabb és biztosabb megvalósítását teszik lehetővé, és olyant, ahol a gazdaság csak eszköz s a politikai hatalom kiterjesztése a cél.

A különböző álláspontok nemcsak különböző társadalmi rétegeket, osztályokat, hanem ezeken belüli különböző politikai csoportokat is rejtenek. Lényeges különbség van az azonos társadalmi közezből kikerülő Tisza, Andrassy és Bethlen hadicélja között. Éppen itt, a hagyományos uralkodó osztály politikai személyiségeinél és csoportjainál találkozhatunk az elképzelések legnagyobb variációjával. Az uralkodó osztály újabb, modernebb részénél az állásfoglalás egyértelműbb, a gazdaságot tartják meghatározónak, a politikát csak kiszolgálónak.

A középrétegek megosztottsága a dualizmus kori Magyarországon közismert. Nagy részük — elsősorban az ún. úri középosztály — a hadicélok kérdésében a tradicionális uralkodó osztály egyik vagy másik, kormányon vagy ellenzékben levő csoportjához csatlakozik. Az új, modern polgári középosztály egyértelműen a gazdasági célokkal azonosítja magát, megtalálhatunk nála bizonyos demokratizmust, amely éppen a modern, a gazdasággal összefüggő racionalizmus térhódításából fakad. E „demokratikus fronthoz” csatlakozik a hagyományos uralkodó osztály egy igen keskeny rétege is, azonban náluk a gazdaságnak sokkal kisebb szerepe van, s a hadicélokkal kapcsolatos érvrendszerükből kiderül, hogy a kormányon levőkkel és a többi ellenzéki csoporttal való szembenállásuk elsősorban pusztán az erőszak anakronisztikus, hatástalan voltának felismeréséből fakad.

A korszak munkáspártjának állásfoglalásaiban is fellelhető a már említett két jellegzetesség: integritás és expanzió. Az utóbbi,

ugyanúgy mint a polgári értelmiségnél, valamiféle demokratikus keretben jelentkeznek. Ezek a demokratikus vonások a munkáspártnál erősebbek, mint a polgári középrétegeknél, és éppen a Magyarországi Szociáldemokrata Párt az, amely a legmesszebbre jut el a két általános vonás levetkőzésében, bár meg kell állapítanunk, hogy talán egy-két személyét kivéve a korszak végére sem ér el fejlődésük a nacionalizmusnak gondolkodásukból való kizárásáig. Ebben szerintünk nagy szerepe van a doktrinér marxizmusukból fakadó túlzottan gazdasági szemléletüknek. Kétségtelen azonban, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetői a háború végére eljutnak az expanzió, még a „demokratikus” expanzió gondolatának elvetéséig is.

A hadicélok alakításának második színtere a Monarchia kormányzati tanácskozásai, vitái. A magyarországi álláspontok nyilvánvalóan nem gyakorolhattak erősebb hatást az itteni döntésekre. A magyar miniszterelnök azonban éppen azért, mert saját és pártja véleménye konvergált a magyarországi álláspontok lényegével, támaszkodhatott ezekre, amikor a Monarchián belüli többi nézettel vette fel a harcot.

Dolgozatunkban bemutattuk, hogy a kormányzati vitáknál két kérdés volt állandóan napirenden: mi legyen Szerbia sorsa?, s a döntés után a dualista birodalom melyik része rendelkezzen vele? Mindkét kérdés eredője, hogy melyik államtest vagy melyik intézményrendszer tud a jelzett terület segítségével megerősödni s ezzel a Monarchián belüli erőmegosztást saját javára megváltoztatni.

Az első kérdésben eleinte a magyar miniszterelnök egyedül tartja a „nem annektálunk” frontot, ennek okaira már utaltunk. Szemben állt vele az osztrák kormányzat, amelyet e kérdésben az osztrák politikai csoportok legaktívabb része támogatott. Az osztrák elképzelések középpontjában az osztrák—német centralista törekvések álltak, s ez kapcsolódott néha bizonyos *formális* föderalizálási elképzeléshez.

A Monarchia közös adminisztrációjának képviselői ugyancsak az annexió gondolatát támogatták. Már említettük, hogy a közös adminisztráció sem volt egységes, a katonai és polgári vonal szembenállt egymással. Ennek elsődleges oka az volt, hogy a katonai bürokrácia, a Hadsereg-főparancsnokság és a Hadügy-minisztérium a háború által nyújtott lehetőségeket felhasználva monopol uralomra törekedett az Osztrák—Magyar Birodalmon belül, míg a polgári közigazgatás meg akarta őrizni a béke éveiben szerzett elsődleges befolyását.

Az annexió kérdésében azonban az első időszakban, 1916

nyaráig egyetértettek. Ennek okát abban látjuk, hogy a dualista birodalomban ez a központi adminisztráció saját hatalmának megtestesülését látta, nagyrészt jogosan, így a Monarchia területi nyereségeiben saját hatalmának növekedését látta megtestesülni. Utaltunk arra is, hogy a közös kormányzat egyes képviselői nem veszítették még teljesen el nemzeti hovatartozásukat, pontosabban fogalmazva: kötődésüket eredeti országuk valódi vagy vélt érdekeihez, azaz a közös kormányzat egyes államférfiai nem azonosultak még teljesen a szervezettel, amely a XX. században átvette a dinasztia szerepét mint az összmonarchia tényleges megtestesítője. Ez az oka annak, hogy Koerber fél az osztrák—lengyel megoldástól, míg a szerbiai annexiót melegen támogatja, s esetleg ez is szerepet játszhatott abban, hogy Burián megváltoztatta annexió elképzeléseit.

Az utóbbi mozzanatban a fő szerepet azonban kétségtelenül nem ez, hanem a hadihelyzet alakulása játszotta. S az új szituációban kialakult vélemények azt mutatják, hogy míg a polgári adminisztráció képviselői figyelembe veszik az annexió politikai következményeit, a katonai adminisztráció nem, a hatalom erőszakos és pusztán erőszakos megtartása számukra magától értetődik. A hadsereg vezetésében igen magas volt a szlávok aránya, a még fennálló nemzetiségi kötöttségek következtében ezek egy része olyan tervekkel rendelkezett, amely a Monarchián belül a szlávok államjogi helyzetét javítaná, s így az a politikai konzekvencia, amely a magyar kormányzatot és a polgári adminisztrációt elijeszti, azaz a realizmus, számukra elérendő cél. A másik itt számításba jövő tényező a hadsereg centralizációs törekvése, a nemzetek feletti állam megteremtésének kísérlete, amellyel — ha nem is ilyen súllyal — a közös civil adminisztrációknál is találkozhatunk.

Ezen a szinten a hadicélok körüli vita a magyarországinál sokkal élesebb, hiszen a résztvevők úgy érzik, hogy a kérdésben döntési joggal rendelkeznek, míg a magyar politikai csoportok csak indirekt módon befolyásolhatják ezt a döntést. A vita egészen a háború végéig folyik, még a háború utolsó nyarán is találkozhatunk mind a két szélsőséggel. Ez és a döntésnek a hadihelyzettől való függése megakadályozta, hogy határozathozatalra kerüljön sor egyes feltételes módban fogalmazott részkérdések megoldásán kívül.

A hadicélok kormány szintű megfogalmazásának verifikációjaként foglalkozunk a megszállt szerb területtel. Az itteni események, elsősorban a Salis—Gellinek főkormányzóság alattiak bizonyítják, hogy az egyes álláspontok őszinték, s az általuk

képviselt ország vagy intézmény egészének véleményét tükrözik. (Természetesen mind az ország, mind az intézmény alatt elsősorban azok hierarchikus rendjének vezetőit értjük.) A fő kormányzóság története bizonyítja a versengést a két központú birodalom két fele között, azt hogy mindkét oldalon találkozunk olyan törekvésekkel, hogy a Monarchiában kialakult gazdasági súlyarányt megbontsák. (A politikai egyensúly megbontására inkább a lengyel kérdés körüli viták és a Monarchia belső át szervezésére készített tervek utalnak.)

A fő kormányzóság története azt is dokumentálja, hogy a magyar gazdaság, elsősorban az ipar, a kereskedelem és a bankok nemcsak kijelentéseikben törekedtek a balkáni gazdasági pozíciók megszerzésére, hanem konkrét tevékenységükben is. Ugyanakkor nem érdektelen az sem, hogy a hadsereg összmonarchiai érdekekre hivatkozva bizonyos mértékig szembeszállt e törekvésekkel, akadályozta a magántőke egyes akcióit. E magatartás és az annexiós álláspont összefüggéseire már utaltunk. Úgy érezzük, hogy ekkor a hadigazdálkodás kényszerítő szükségletei miatt szinte lombikban jelenik meg az állami beavatkozás, az állami ellenőrzés alá fogott centralizált gazdaság modern képe, amely azután hasonló kényszerítő körülmények hatására épül ki, már nem ideiglenesen, hanem több-kevesebb stabilitással a világ összes fejlett országában.

A hadicélok kialakításának harmadik szintje a központi hatalmak név alatt tömörült államok megegyezései, tárgyalásai. Gyakorlatilag itt a Monarchiának a német birodalommal folytatott megbeszéléseiről van szó. Törökország nem szólt, nem szólhatott bele a hadicélok kialakításába, mivel mióta belépett a háborúba, teljesen Németország alárendeltjévé vált. Bulgária, bár a szerb kérdésben érdekelt, szintén nem játszott jelentősebb szerepet ezeken a megbeszéléseken.

Ausztria—Magyarország képviselői a tárgyalások folyamán mindig a szerbiai annexió ellen léptek fel függetlenül attól, hogy éppen mi volt ebben a kérdésben a külügyi álláspont. Ennek okát a német hadicélokban kell keresnünk.

A németek sem képviseltek egységes véleményt. A császári birodalomban nagy harc folyt a polgári és a katonai vonal között.¹ A németeknél is találunk azonban közös vonást: ez a minél nagyobb európai, esetleg Európán kívüli terület feletti

¹ Erről részletes beszámolót ad Fritz Fischer többször idézett munkájában. E belső küzdelemnek a Monarchiával való összefüggéseit is igen érdekesen ábrázolja Gonda Imre *A Kettősszövetség vége* című kéziratában.

ellenőrzés megszerzése. A különböző Mitteleurópa-elképzelések mind ezen cél megvalósítására törekedtek. A német javaslatok: a Monarchia annektálja Szerbiát, hozzanak létre osztrák—magyar protektorátus alatt egy Szerbiából—Montenegróból—Albániából álló államszövetséget, egy ilyen délszláv uniót annektáljon a Monarchia — mind valamiféleképpen egy-egy Közép-Európa elképzelés részei. A különböző megbeszéléseken a német birodalom másik célja az, hogy a Monarchiát kiszorítsa azokról a területekről, amelyeket a németek közvetlenül akarnak ellenőrzésük alá vonni: először Orosz-Lengyelországból, majd Romániából. Erre használják fel a szerbiai stb. területeket. Mivel a világháború folyamán a dualista birodalom katonailag és külpolitikailag fokozatosan alárendelődik a német birodalomnak, s ezen IV. Károly kétségbeesett kiugrási kísérlete, a Sixtus-akció sem változtat, a császári Németország minden célját realizálni tudja a tárgyalásokon. A Monarchia egyetlen „nyeresége”, hogy rábízzák, saját elképzelései szerint rendezheti át a Balkánnak azt a részét, ami a németek számára kevésbé érdekes.

A Monarchia kormány szintű vitáiban is szerepet játszik valamilyen formában a német álláspont, gondoljunk ennek legpregnansabb megjelenésére az 1917. március 22-i minisztertanácsi ülésen. Ausztria—Magyarország vezető köreiben felismerik annak veszélyét, hogy a háború után is teljesen alárendelődhetnek a németeknek, ennek következtében a „német veszélyt” is beépítik a hadicélok alátámasztó érvrendszerükbe.

Magyarországon is van hatása a német elképzeléseknek. Itt nemcsak Tiszának a német álláspontokkal szembeni érveire és Károlyi németellenes kijelentésére gondolunk, hanem Andrássynak részben a németek által befolyásolt politikájára is.

A központi hatalmakon belül folyó küzdelem, amelynek egyik fontos összetevője a szerzett területek feletti vita, csak időleges eredményekhez vezethetett, mint ahogy az összes ismertett dimenzióban folyó viták is csak a feltételes módot használhatták. Ugyanígy a szerbiai katonai főkormányzóság is, bármennyire törekszik állandóbb intézmény kialakítására, csak időlegesen határozhatja meg Szerbia sorsát, hiszen mindezek a tervek, akciók a háborúban vesztes hatalmak oldalán merültek fel. Az említett államokat könnyen is erősen feszegették belső nemzetiségi, szociális és társadalmi problémáik. A központi hatalmak végig a háború során azért küzdöttek, hogy győzelmüket minél teljesebben, alaposabban kiaknázhassák, hogy egymáshoz viszonyított súlyuk megnövekedjen, de e közben nyilvánvaló-

vá vált, hogy ebben a háborúban vereség vár rájuk, s így a Monarchia különböző szintű vezetőinek nemcsak a háborús vereséget, hanem az ennek a következtében felgyorsult társadalmi robbanást és a Monarchia felbomlását is át kellett élniük. A háború, amelyet többek között azért indítottak, hogy a dualista birodalom hatalmának növelésével megoldják a belső problémákat, éppen a belső problémák kiéleződéséhez és az eredeti céllal ellenkező megoldásokhoz vezetett.

RÖVIDÍTÉSEK

Ágoston napló	Ágoston Péter naplója. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. M. S. 5060/a—b
BH	Belgrádi Hírek
Burián napló	Egy magyar államférfi világháborús naplója. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára. M. S. 10049. Nem jelölik, de Burián István a napló írója
DZA Potsdam AA	Deutsches Zentralarchiv Potsdam. Auswärtiges Amt
DZA Potsdam RA d I	Deutsches Zentralarchiv Potsdam. Reichsamt des Innern
HHSta PA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Politisches Archiv
HIL I. vh.	Hadtörténeti Intézet Levéltára. I. világháborús gyűjtemény
Jungferth	Jungferth, Michael: <i>Sammlung der in dem Verordnungsblatt der k.u.k. Militärverwaltung in Serbien im Jahre 1916—1917 erschienenen Verordnungen.</i> Belgrad 1918
Képviselőház	Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. Napló
OL K-178	Magyar Országos Levéltár. Földművelésügyi Minisztérium elnöki iratok
OL K-184	Magyar Országos Levéltár. Földművelésügyi Minisztérium általános iratok
OL K-238	Magyar Országos Levéltár. Magyar Kereskedelmi és Iparkamarák Közös Irodája
OL K-255	Magyar Országos Levéltár. Pénzügyminisztérium elnöki iratok
OL K-467	Magyar Országos Levéltár. Miniszterelnökség. A miniszterelnök félhivatalos levelezése
OL Z-41	Magyar Országos Levéltár. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank iratai
ÖUA	<i>Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914.</i> Bearbeitet von L. Bittner und H. Uebesberger. I—VIII. k. Wien—Leipzig 1930
REKL Balogh	Református Egyetemes Konvent Levéltára. Balogh Jenő iratai

- REKL Burián Református Egyetemes Konvent Levéltára. Burián István iratai
- REKL Tisza Református Egyetemes Konvent Levéltára. Tisza István iratai
- Seton Watson Seton Watson, Robert William: *Unprinted Documents. Austro-German Plans for the Future of Serbia (1915)*. Journal of Central European Affairs 1929
- Protokolle *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)*. Ein geleitet und zusammengestellt von Miklós Kom játhy. Bp. 1966
- Suhay HIL 428 Suhay Imre: *A cs. és kir. rendőrparancsnokság működése Szerbiában*. (Kézirat, készült 1927 februárjában.) Hadtörténeti Intézet Levéltára. Kéziratok és Tanulmányok Gyűjteménye 428
- Suhay HIL 528 Suhay Imre: *Bandák (komitácsik) szervezete, céljai, stb.* (Kézirat, készült a harmincas években.) Hadtörténeti Intézet Levéltára. Kéziratok és Tanulmányok Gyűjteménye 528
- Thallóczy Thallóczy Lajos szerbiai kormánybiztosságának elnöki aktái. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fol. Hung. 1682
- Thallóczy napló Thallóczy Lajos naplója. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fol. Hung. 1677. III
- Tisza Gróf Tisza István Összes Munkái. 4. sorozat, II–VI. k. Levelek. Bp. 1924–1937
- W 299 Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien. Politisches Archiv. Ministerium des Aussern. Krieg Liasse 1. Karton rot 817 Magyar Országos Levéltár Filmtár W 299
- W 405 Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien. Politisches Archiv. Ministerium des Aussern. Geheim Liasse XLVII/3. Karton rot 504. Magyar Országos Levéltár Filmtár W 405
- W 406 Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien. Politisches Archiv. Ministerium des Aussern. Geheim Liasse XLVII/13. Karton rot 524. Magyar Országos Levéltár Filmtár W 406
- W 485 Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien. Politisches Archiv. Ministerium des Aussern. Geheim Liasse XII. Karton rot 25. Magyar Országos Levéltár Filmtár W 485

ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SOROZAT

A sorozatban megjelent

1. HAJNAL ISTVÁN
A Batthyány-kormány külpolitikája
- 2-3. RÉVÉSZ IMRE
Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából
4. WITTMAN TIBOR
Az „árforradalom” és a világiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566–1618)
5. KOVÁCS ENDRE
Magyar–délsláv megbékélési törekvések 1848–49-ben
6. LACKÓ MIKLÓS
Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén
7. MAKSAY FERENC
Paraszttság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon
8. V. WINDISCH ÉVA
Közlöny (1848–1849)
9. MÁLYUSZ ELEMÉR
A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog
10. BERLÁSZ JENŐ
Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században
11. M. KONDOR VIKTÓRIA
Az 1875-ös pártfúzió
12. I. TÓTH ZOLTÁN
Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790–1848)
13. HECKENAST GUSZTÁV
Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban
14. TOKODY GYULA
Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890–1918)
15. HAJDÚ TIBOR
Március huszonegyedike (Adatok a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez)
16. GONDA IMRE
Bismarck és az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés
17. DOLMÁNYOS ISTVÁN
Mezőfi és a koalíció
18. MARKÓ ÁRPÁD
Egy elfelejtett magyar író-katona (Jakkó László huszárkapitány 1781–1833)
19. MUCS SÁNDOR
A Magyar Néphadsereg megszervezése (1944. december 21–1945. május 8.)
20. JEMNITZ JÁNOS
Az 1926. évi angol általános sztrájk előzményeiről
21. HERMANN ZSUZSANNA
Az 1515. évi Habsburg–Jagelló-szerződés

22. GERICS JÓZSEF
Legkorábbi geszta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái
23. DIÓSZEGI ISTVÁN
Ausztria – Magyarország és Bulgária a San Stefano-i béke után (1878 – 1879)
24. LUKÁCS LAJOS
Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860 – 61-ben
25. G. SOÓS KATALIN
A nyugat-magyarországi kérdés (1918 – 1919)
26. BÓNIS GYÖRGY
Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom
27. SZENTGYÖRGYI MÁRIA
Jobbágyterhek a XVI – XVII. századi Erdélyben
28. SÁRKÖZI ZOLTÁN
Az erdélyi századok a nemzeti ébredés korában (1790 – 1848)
29. PERJÉS GÉZA
Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650 – 1715)
30. SERFŐZŐ LAJOS
A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban (1925 – 1945)
31. IRINYI KÁROLY
A Naumann-féle „Mitteleuropa-tervezet” és a magyar politikai közvélemény
32. ORMOS MÁRIA
Az 1924. évi magyar államkölesön megszerzése
33. KANYAR JÓZSEF
Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban (1920, 1945)
34. TOLNAI GYÖRGY
A paraszti szövő-, fonóipar és a tetxilmanufaktúra Magyarországon (1840 – 1849)
35. SZILÁGYI JÁNOS
Munkássztyályunk általános műveltsége 1919 – 1945 között
36. FARKAS DEZSŐ
A két forradalom Bihar megyei történetéhez (1917 – 1945)
37. BÁCSKAI VERA
Magyar mezővárosok a XV. században
38. RÉVÉSZ IMRE
Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728 – 1803) életéből és működéséből
39. POGÁNY MÁRIA
Tőkés vállalkozók és kubikos bémunkások a Tisza-szabályozásnál a 19. sz. második felében
40. PAULINYI OSZKÁR
A vállalkozás kezdeti formái a feudális kori nemesérbányászatban
41. VARGA JÁNOS
A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái (1767 – 1849)
42. SZOKOLAY KATALIN
Az osztrák – magyar kormány politikája az első világháború idején
43. SZENDREY ISTVÁN
Egy alföldi uradalom a török hódoltság után
44. SOMOGYI ÉVA
Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861 – 1907)
45. Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról
46. KISS JÓZSEF
Jászkunsági agrármozgalmak a kiegyezésről a millenniumig (1867 – 1895)
47. S. LENGYEL MÁRTA
Reformersors Metternich Ausztriájában

48. SZAKÁTS SÁNDOR
Allami gazdaságaink helyzetének alakulása (1945–1948)
49. SZAKÁLY FERENC
A parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században
50. FEHÉR ANDRÁS
A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer (1919. augusztus – 1921)
51. SZŰCS JENŐ
A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge (Hozzászólás egy vitához)
52. KÁLDY-NAGY GYULA
Magyarországi török adóösszeírások
53. HECKENAST GUSZTÁV
Fejedelmi (királyi) szolgálónépek az Árpád-korban
54. SARLÓS BÉLA
Deák és Vukovics (Két igazságügy-miniszter)
55. Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről
56. SZENTGYÖRGYI MÁRIA
Kővár vidékének társadalma
57. L. GÁL ÉVA
Újházi László, a szabadságharc utolsó kormánybiztosa
58. MÁLYUSZ ELEMÉR
Az V. István-kori gesta
59. L. NAGY ZSUZSA
A budapesti liberális ellenzék (1914–1944)
60. BOROSY ANDRÁS
A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben
61. H. HARASZTI ÉVA
Szerződésszegők (Az angol–német flottaegyezmény 1935. június)
62. GERGELY ANDRÁS
Széchenyi eszmerendszerének kialakulása
63. BÓNIS GYÖRGY
A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában
64. Nemzetiség a feudalizmus korában
65. SZŐCS SEBESTYÉN
A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban
66. BALOGH ISTVÁN
A parasztság művelődése a két világháború között
67. Ifj. BARTA JÁNOS
Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században
68. KENDE JÁNOS
A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzeti politikája 1903–1919
69. SÁNDOR PÁL
A birtokrendezési periratok
70. KERÉKES LAJOS
Az első osztrák köztársaság alkonya. Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr
71. KÁVÁSSY SÁNDOR
Latince Sándor
72. JORDÁKY LAJOS
A Román Nemzeti Párt megalakulása
73. KOROKNAI ÁKOS
Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határörvidéken a XVIII. század elején

74. SÁRKÖZI ZOLTÁN
Az erdélyi szászok 1848 – 1849-ben
75. SIMON RÓBERT
A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege
76. TRÓCSÁNYI ZSOLT
Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései
77. A negyvennyolcas forradalom kérdései
78. BÁNKUTI IMRE
A kurucok első dunántúli hadjárata (1704. január – április)

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
TEL: 773-936-3200
WWW.CHICAGO.EDU

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztő: J. dr. Halász Margit — Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa

A fedélterv Kulinyi István munkája

Terjedelem: 11,75 (A/5 ív) — AK 1104 k 7678

76.2284 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
TEL. 773-936-3200

A sorozat előző kötete
BÁNKÚTI IMRE
A KURUCOK ELSŐ
DUNÁNTÚLI HADJÁRATA
(1704. január—április)

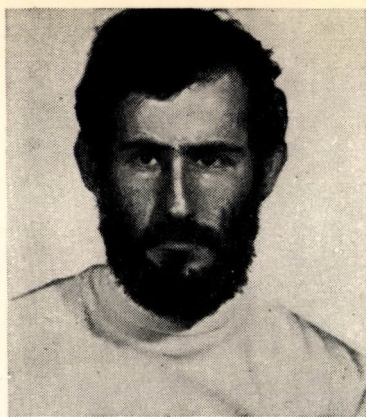
Értekezések
a történeti tudományok
köréből 78.

A szerző célja a Rákóczi-szabadságharc egy máig homályos fejezetének tisztázása. Újronnan feltárt gazdag levéltári anyag alapján szinte lépésről lépésre követi Károlyi Sándor 1704. január—áprilisi dunántúli hadjáratát. Részletes és összefüggő képet ad Károlyi hadmozdulatairól, Heister ellentámadásáról, és új megvilágításban tárgyalja a Rákóczi-szabadságharc gazdaságtörténeti problémáit.

A hadjárat történetét a szabadságharc nagyobb összefüggésein belül elemzi: így fejti ki nézeteit a szabadságharc rendi jellegéről, a dunántúli társadalom politikai orientációjáról, valamint Károlyi Sándor szerepéről és felelősségéről. Az érdekes, tanulságos munka mindenkihez szól, aki e kor nem ismert részleteibe kíván betekinteni.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Szabó Dániel 1946-ban született Budapesten. 1970-ben fejezte be tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem történelem szakán. 1972-ig a Történettudományi Intézet gyakornoka, majd tudományos segédmunkatársa. A tanulmány alapját jelentő bölcsész-doktori értekezését 1973-ban védte meg.

Kutatási területe a dualizmus kori magyarországi pártok története. Ezen belül elsősorban a politikai katolicizmussal foglalkozik.